

PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE
MUSÉE ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

Th

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

BULLETIN ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

TOM (VOL.) XXVII

ZESZYT (LIVR.) 2

WARSZAWA

1961

VARSOVIE

ZAKŁAD NARODOWY IM. OSSOLIŃSKICH – WYDAWNICTWO.

SPIS TREŚCI
Содержание Contents

ROZPRAWY

- Andrzej KempiŃski, Ze studiów nad sposobami obróbki surowca kostnego i rogowego w kulturze pucharów lejkwatych 133
(Способы обделки костяного и рогового сырья в культуре воронкообразных бокалов — Methods of Bone and Horn Working in the Funnel Beaker Culture)

SPRAWOZDANIA

- Krystyna Musianowicz, Barbara Zawadzka, Wczesnośredniowieczna osada w Ogrodnikach pow. Siemiatycze w świetle badań 1959 roku 144
(Раннесредневековое поселение в м. Огородники повят Семятыче по исследованиям 1959 года — An Early Mediaeval Settlement at Ogrodniki in the Siemiatycze District in the Light of the 1959 Excavation)

- Jacek Miśkiewicz, Wyniki prac wykopaliskowych prowadzonych w roku 1959 w miejscowości Zawady pow. Grójec 197
(Результаты раскопок, совершенных в 1959 году в местности Завады повят Груец — Results of the 1959 Excavation at Zawady, in the Grójec District)

- Zofia Woźnicka, Osadnictwo z okresu rzymskiego w Bonikowie pow. Kościan 210
(Поселенчество римского периода в м. Боникого повят Косцян — A Settlement of the Roman Period at Bonikowo, in the Kościan District)

MATERIAŁY

- Teresa Piętka-Dąbrowska, Przyczynki do znajomości okresu od I do VI w.n.e. z międzyrzecza Dniepru i Bugu 217
(К вопросу о исследованиях междуречья Днепр — Западный Буг, относящихся к периоду от 1-го до 6-го в. н.э. — Contributions to the Knowledge of the 1st-6th Cent. Period in the Territory between the Dniepr and the Bug Rivers)

- Barbara Zawadzka, Osada wczesnośredniowieczna w Żernikach Dolnych pow. Busko-Zdrój 240
(Раннесредневековое поселение в м. Жерники Дольне повят Буско — An Early Mediaeval Settlement at Żerniki Dolne in the Busko District)

- Róża Mikłaszewska, Cmentarzysko halsztacko-lateńskie w miejscowości Gole pow. Grodzisk Mazowiecki 251
(Гальштатско-латенский могильник в местности Голе повят Гродзиск Мазовецки — A Hallstatt and La Tène Cemetery at Gole, in the Grodzisk Mazowiecki District)

- Bogdan Balcer, Materiały kloszowe z województwa kieleckiego w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie 261
(Клещевые материалы Келецкого воеводства в коллекциях Государственного Археологического Музея в Варшаве — Some Archaeological Materials from the Kielce Voievodship in the Collection of the State Archaeological Museum in Warsaw)

ANDRZEJ KEMPISTY

ZE STUDIÓW NAD SPOSOBAMI OBRÓBKII SUROWCA KOSTNEGO I ROGOWEGO
W KULTURZE PUCHARÓW LEJKOWATYCH

СПОСОБЫ ОБДЕЛКИ КОСТЯНОГО И РОГОВОГО СЫРЬЯ В КУЛЬТУРЕ ВОРОНКООБРАЗНЫХ БОКАЛОВ

METHODS OF BONE AND HORN WORKING IN THE FUNNEL BEAKER CULTURE

W 1958 r. opublikowany został mój artykuł, poświęcony narzędziom z kości i rogu kultury pucharów lejkowatych, zebranych z osad położonych na terenie Wyżyny Małopolskiej¹. Artykuł ten stanowił część mojej pracy magisterskiej. Inną część tej samej pracy stanowił rozdział poświęcony badaniom nad sposobami obróbki kości i rogu. Rozdział ten, w znacznie zmienionej i skróconej postaci — przedstawiam poniżej.

Źródła do studiów nad obróbką kości i rogu

Podstawowym źródłem do poznania sposobów obróbki surowca kostnego i rogowego są gotowe wytwory, a więc narzędzia, ozdoby i broń, oraz półwytwory, to jest surowiec w różnych fazach obróbki. Na podstawie gotowych wytworów wnioskować można o sposobach obróbki ze śladów, jakie ta obróbka zostawiła, a także z kształtu gotowego wytworu. Pod tym samym kątem analizowane będą i półwytwory. Te ostatnie są szczególnie interesujące ponieważ dają możliwość ustalenia kolejności etapów obróbki. Podstawę rozważań w niniejszym opracowaniu stanowią zabytki kultury pucharów lejkowatych z terenu Wyżyny Małopolskiej.

Sposoby obróbki surowca kostnego i rogowego

Zmiękczenie

Do najbardziej interesujących problemów z zakresu sposobów obróbki kości i rogu należy rozstrzygnięcie, czy materiał ten był zmiękczone, a także ustalenie zakresu i sposobów zmiękczenia. Odnośnie do zagadnienia metod obróbki surowca rogowego we wczesnym średniowieczu wypowiedział się za stosowaniem zmiękczenia tego surowca K. Żurowski². Badacz ten udowodnił eksperymentalnie możliwość zmiękczenia rogów zwierzęcych przy pomocy kwasów organicznych. Mianowicie w eksperymentach swoich, uwieńczonych całkowitym powodzeniem, posługiwał się K. Żurowski kwasem szczawiowym, wyprodukowanym w prosty sposób z liści szczawiu. Wyniki eksperymentu wskazują, że zakres zmiękczenia może być regulowany przez krótsze lub dłuższe działanie kwasem na opracowywany surowiec rogowy. Sądzić można, że podobne efekty dałoby się uzyskać i w odniesieniu do kości. Wartość eksperymentu K. Żurowskiego jest tym większa, że nasiona szczawiu znane są z warstw wczesnośredniowiecznych na szeregu stanowisk. Fakt ten znacznie wspiera hipotezę o możliwości stosowania tej metody zmiękczenia surowca rogowego w okresie wczesnośredniowiecznym³. Jednakże głównym i najoczywistszym dowodem zmiękczenia surowca rogowego i kostnego są, zarówno dla okresu wczesnośredniowiecznego, jak i dla młodszej epoki kamienia, zaobserwowane ślady obróbki mechanicznej, a mianowicie takiej obróbki, która nie mogła mieć miejsca bez uprzedniego zmiękczenia surowca. Przede wszystkim są to ślady strugania (Tabl. XXVI, 1—3. 6), i to zarówno rogu jak i kości. Poza tym ślady dokonywania pewnych przecięć wskazują na uprzednie zmiękczenie surowca (Tabl. XXVI, 4—5). Jak się zdaje, wykonywanie niektórych otworów w kości także było poprzedzone jej zmiękczeniem (Tabl. XXVI, 10). Właściwie bez założenia, że surowiec kostny czy rogowy poddany był przed obróbką mechaniczną zmiękczeniu obserwowane ślady obróbki byłyby niewytłumaczalne. Natomiast eksperymentalne wykazanie, że proste zadzia-

¹ A. Kempisty: Narzędzia z kości i rogu południowej grupy kultury pucharów lejkowatych z terenu Wyżyny Małopolskiej, „Materiały Starożytne” t. IV (1958), str. 301—322.

² K. Żurowski: Uwagi na temat obróbki rogu i kości w okresie wczesnośredniowiecznym, „Przegląd Archeologiczny” t. IX (1953), z. 2—3, str. 395—402.

³ Także na jednym ze stanowisk neolitycznych kultury pucharów lejkowatych w Ćmielowie, pow. Opatów, wśród nasion roślin tam występujących znajdują się nasiona szczawiu. A. Klichowska: Odciski ziarn zbóż i innych gatunków traw na ułamkach naczyń z neolitycznego stanowiska kultury ceramiki wstęgowej w Strzelcach w pow. mogileńskim, „Fontes Archaeologici Posnanienses” t. X (1959), str. 103.

na tkankę kostną kwasem roślinnym (a właściwie jakimkolwiek kwasem) powoduje rozkład fosforanu wapnia będącego elementem nadającym tej tkance twardość, pozwala na przyjęcie bardzo prawdopodobnej i wiele tłumaczącej hipotezy. Pozostaje jednak ta hipoteza nadal nie potwierdzona drogą chemicznej analizy konkretnych zabytków.

Prymitywne metody wstępnej obróbki surowca kostnego i rogowego

Do najprymitywniejszych sposobów wstępnej obróbki surowca kostnego i rogowego zaliczyć należy łamanie, rozbijanie i rozłupywanie. Jednakże z zastrzeżeniem, że z wyjątkiem rozłupywania i tych wypadków, w których łamanie jest tylko uzupełnieniem doskonalszej metody, nie da się bezspornie udowodnić celowego, świadomego zastosowania tych prymitywnych sposobów w procesie obróbki kości i rogu. Prymitywizm takiej „techniki”, jak łamanie, polegający na zbędności do jej realizacji jakichkolwiek narzędzi, na znikomej dokładności jej efektów i, co za tym idzie, niewątpliwie ograniczonej stosowalności, zwłaszcza w konfrontacji z szeregiem doskonalszych metod dzielenia surowca kostnego i rogowego, stwierdzonych w wyniku badania materiału zabytkowego, wywołuje dalsze obiektywne co do możliwości uznania tego typu zabiegów za osobną metodę obróbki. Dlatego też rozbijanie i łamanie kości omówię łącznie, jako prawdopodobne, lecz nie nadające się do udowodnienia i jednakowo prymitywne zabiegi, które być może miały zastosowanie we wstępnej fazie wytwarzania narzędzi, ozdób i broni.

Podkreślić tu należy, że surowiec rogowy prawdopodobnie nie był opracowywany tak prymitywnymi metodami w ogóle, w żadnej fazie obróbki. Poza przypadkami wyłamywania rogu z kości czaszki zwierzęcia (mamy tu zresztą do czynienia z łamaniem kości) w analizowanym materiale nie napotkałem przypadku łamania rogu, jako na przykład wstępnego zabiegu w pierwszych fazach obróbki. Sądzić można, że wyjaśnienia tego faktu poszukiwać trzeba w słusznym domysle K. Krysiaka co do znacznej wartości tego surowca, który mógł być nawet przedmiotem handlu⁴. K. Krysiak zaobserwował, że ilość rogów jelenia jest niewspółmiernie duża w stosunku do szczątków kostnych tego zwierzęcia znalezionych w Ćmielowie. Podobną dysproporcję stwierdził również J.G.D. Clark na wcześniejszym, mezolitycznym stanowisku w Star Carr⁵. Wartość surowca rogowego była z pewnością jednym z ważnych, poza-technicznych powodów traktowania rogu ze szczególniejszą ostrożnością, a więc stosowania przy jego obróbce doskonalszych metod.

Trudność dowodu na stosowanie łamania i rozbijania kości przy produkcji narzędzi itp. polega na tym przede wszystkim, że te same zabiegi stosowane były i w innych okolicznościach, mianowicie przy dzieleniu i konsumpcji mięsa. Wyróżnienie ułamków rozbitej kości dla uzyskania np. szpiku kostnego od kości, z której miało powstać np. szydło — jest niemożliwe. Niemożliwe jest również ustalenie, czy kość przełamana została przy dzieleniu mięsa, czy też w celu wykonania określonego przedmiotu. Nasuwa się tu oczywista refleksja, że z ułamków, które powstały bez myśli o produkcji ewentualnych narzędzi, mogły być później wytwarzane narzędzia. Cały szereg szczap kostnych, najróżniejszych kształtów i rozmiarów, znajdujących bardzo licznie na terenie osad kultury pucharów lejkowatych, jest potencjalnym, już wstępnie przygotowanym surowcem do produkcji szczególnie szyleł (Tabl. XXVI, 7—8, 12.)

Do prymitywniejszych również sposobów stosowanych przez lud kultury pucharów lejkowatych w celu podzielenia kości na potrzebne wytwórcom części należy rozłupywanie. Technika ta stosowana była tylko w odniesieniu do kości kończyn dużych ssaków. Tego rodzaju kości, a zwłaszcza kość promieniowa (*radius*), były bardzo cennym surowcem dla wytwórców narzędzi kościanych, mimo że są niewygodne w obróbce, ponieważ wymagają bardzo pracochłonnego dzielenia (przecinanie, rozłupywanie). Jednakże duża ich powierzchnia, a więc obfitość surowca, jak i szczególnie grube pokłady twardej, zbitej tkanki kostnej (*substantia compacta*), odłożone w przyśrodkowej części tych kości, czyniły z nich surowiec bardzo atrakcyjny. Z tego też powodu te właśnie kości były szczególnie często stosowane do wyrobu solidnych, twardych dłut kościanych. Do uzyskania jednak tego tak pożądanego surowca konieczne było wydzielenie określonej partii kości (przyśrodkowej) do dalszej obróbki. Stosowano w tym celu dłuższe przecięcie kości, ale jak się zdaje, dokonywano tego zabiegu tylko w wypadkach, kiedy chodziło równocześnie o zachowanie w dobrym stanie i reszty kości, stosowanej np. jako surowiec do produkcji szyleł. Kiedy natomiast chodziło wyłącznie o materiał do sporządzenia dłuta z przyśrodkowej części kości, można było stosować prymitywniejszą, lecz łatwiejszą, mniej pracochłonną metodę rozłupywania. Bardzo wymownym zabytkiem ilustrującym tę metodę obróbki są opublikowane przez K. Krysiaka dwa duże fragmenty na wpół rozłupanych kości ramieniowych krowy (odcinek górny i dolny)⁶. Zwłaszcza interesujący jest zabytek, w którym ślady rozpoczętej obróbki tej kości są bardzo wyraźne (Tabl. XXVI, 13). Obróbka została przerwana w stadium dość daleko zaawansowanym. Na przestrzeni około 25 cm od zgrubienia stawowego do miejsca przełamania poprzecznego została w kości wylupana szpara szerokości 1,5 do 2,5 cm, o brzegach nieregularnych, postrzępionych. Krawędź szpary po stronie przyśrodkowej kości jest regularniejsza i posiada bardzo wyraźnie zaznaczone, rytmicznie rozstawione ślady działania zapewne czubkiem krzemiennej siekiery. Śladów tych jest razem siedem, rozmieszczonych co 1,5 do 2 cm na jednej krawędzi (po stronie przyśrodkowej) i dwa lub trzy na drugiej, nieregularnej. Ponadto na krawędzi kości tuż pod zgrubieniem stawowym znaczą trzy pary płytkich i krótkich nacięć dokonanych albo przypadkowo w czasie obróbki, albo w czasie oddzielania mięsa od kości. Dalszym etapem obróbki omawianego zabytku miało być zapewne wykonanie podobnego wrębu z drugiej strony kości i oddzielenie w ten sposób części przyśrodkowej. Ta zaś podlegała już obróbce

⁴ K. Krysiak: Zabytki pochodzenia zwierzęcego z osady neolitycznej w Ćmielowie, pow. Opatów, „Wiadomości Archeologiczne” t. XVII (1950), str. 225.

⁵ J. G. D. Clark: Excavation at Star Carr, Cambridge 1954, str. 115.

⁶ K. Krysiak: op. cit., str. 152, tabl. XLVII, ryc. 1.

innymi metodami, aż do uzyskania ostatecznego efektu, tj. gotowego wytworu. Oczywiście można sądzić, że przy rozłupywaniu powstawała znaczna ilość szczap kostnych, takich jak opisane wyżej (Tabl. XXVI, 8, 12). Szczapy te, jak już wzmiankowano, nie odróżniają się od innych, powstałych przy dzieleniu mięsa.

Osobne zagadnienie stanowi problem narzędzi używanych do rozłupywania kości. W jednym wypadku (Tabl. XXVI, 13) można z dużym prawdopodobieństwem sądzić, że użyto do rozłupywania krzemiennej siekiery; narzędzie to było w stanie zostawić takie ślady, jakie widać na omawianym zabytku, i jako znacznie twardsze od kości mogło uczynić w niej wręby. Nie znajdujemy natomiast w inwentarzu kultury pucharów lejkowatych — krzemienych dłut, które w przeciwnym razie trzeba by uznać za najbardziej odpowiednie do rozłupywania. Można się tylko domyślać na podstawie regularności układu śladów działania narzędzia, że może nie operowano nim tak jak zwykłą siekierą, lecz w sposób podobny do działania dłutem. Mam na myśli ewentualność pobijania obucha siekiery jakimś innym, ciężkim narzędziem, np. młotem, drugą siekierą lub wprost kamieniem. Na pewno ślady, które obserwujemy na omawianym zabytku, mogły łatwiej powstać w wyniku wyżej opisanego, hipotetycznego działania niż przy użyciu siekiery w normalny sposób, to jest przy uderzaniu nią z rozmachem.

Przecinanie kości i rogu

Przecinanie kości stosowane było w kilku odmianach. Najprostsze to przecinanie wzdłuż krótszej osi, które będnazywał po prostu poprzecznym przecinaniem. Przecinanie wzdłuż dłuższej osi kości — przecinanie podłużne. I wreszcie przecinanie ukośne. Odmiany te reprezentują różny stopień trudności. Najtrudniejsze jest podłużne i dlatego warto je wyróżnić i omówić osobno. Jednakże zasada przecinania jest oczywiście stale ta sama. O ile wnosić można z dostępnych zabytków, przecinanie stale prawie uzupełniane było łamaniem. Przecinano tylko twardą warstwę zbitęj tkanki kostnej (*substantia compacta*), wyznaczając w ten sposób z dużą dokładnością miejsce przełomu. Nadwątloną w ten sposób kość — przełamywano. Materiał ilustrujący powyższą tezę nie jest co prawda zbyt obszerny, ale to głównie dlatego, że jednak w większości wypadków dotrwały do naszych czasów narzędzia w całości wykonane, z których ciężko jest odczytać dokładnie wszystkie etapy ich obróbki. Poprzecznych przecięć, jako stosunkowo najłatwiejszych, dokonywano zapewne na wszelkiego rodzaju kościach. Jednakże najczęściej obserwuje się tego rodzaju przecięcia na kościach płaskich i cienkich. Próbę przecięcia lekko wygiętego, płaskiego żebra ilustruje zabytek pochodzący z Książnic Wielkich, pow. Pińczów (Tabl. XXVI, 11). Na końcu omawianej kości znajduje się zgrupowanie sześciu śladów płytkich nacięć, zrobionych zapewne krzemienym ryłcem. Przebieg tych nacięć nie odznacza się dokładnością i regularnością. Rowki są wichrowate, a cztery z nich nawet się krzyżują. Ślady te sprawiają wrażenie niedbałych. Zresztą, ponieważ były płytkie, zrobione tylko z jednej strony kości, nie osłabiły tkanki kostnej w stopniu, który by zagwarantował przełamanie kości w miejscu ich dokonania. Dlatego też przełom wypadł nieco dalej od zaznaczonych nacięć. Poza tym znane są jeszcze inne przypadki przecinania poprzecznego kości płaskich. Np. szydło z Ćmielowa⁷, ułamane szydło płaskie z Lelowic⁸ czy szydło z Książnic Wielkich⁹ i wklęsło-wypukłe ceowate szydło również z tego stanowiska¹⁰ posiadają dobrze i starannie obrobiony tylec, prosty lub półkolisty, na którym mimo wygładzenia da się odczytać sposób ich ucięcia. Polegał on na wyrobieniu po jednej i drugiej stronie przecinanej kości niegłębokich rowków, między którymi pozostawała jeszcze tylko cienka blaszka spongiozy, którą łatwo przełamywano wzdłuż linii wyrobionych rowków. Wystającą po przełamaniu spongiozę wygładzano.

Jak już wzmiankowano, drugą odmianą przecięć kości jest przecięcie ukośne, a więc nie po linii prostopadłej do krawędzi kości (przecięcie poprzeczne) ani nie po linii równoległej do długich krawędzi. Ukośne przecinanie było nieco trudniejsze od poprzecznego, ponieważ linia przełomu była dłuższa. Jednakże wykonywanie ukośnych przecięć miało duże znaczenie przy produkcji szydła, ponieważ bardzo upraszczało wykonywanie ostrza szydła. Po wykonaniu jednego lub dwóch takich przecięć zasadniczy kontur tego narzędzia już był gotowy. Dalsza obróbka nie wymagała bardziej skomplikowanych zabiegów. Najprawdopodobniej ograniczała się do wygładzania.

W analizowanym materiale znajduje się szereg gotowych wytworów, głównie właśnie szydła z płaskich kości¹¹, oraz jeden bardzo pogładowy egzemplarz półwytworu (Tabl. XXVI, 9), które ilustrują omawianą odmianę przecięć. Półwytwór ten, pochodzący z Książnic Wielkich, reprezentuje pierwszą fazę obróbki. Jest to płaska płytka z żebra zwierzęcego, na której wykonano dwa ukośne przecięcia w ten sposób, że na jednym końcu płytki utworzyło się zaczątkowe, niewykończone ostrze, podobne do tych, jakie zauważyć można u szeregu szydła. Przecięcie zostało wykonane przez wyrobienie obydwu stron kości rowka o głębokości około 2 — 3 mm. Po wyźłobieniu wspomnianych żłobków pozostała między nimi tylko cienka, jednomilimetrowa blaszka spongiozy, łatwa już do przełamania. Taki właśnie przełom z zaznaczoną, wystającą lekko blaszką kostną, pozostała po przełamaniu, pokazuje Tabl. XXVI, 11. W okolicy wykonanych wyźłobień znać na powierzchni kości liczne, równoległe do linii przełomu zarysowania, wykonane zapewne tym samym narzędziem, przy okazji żłobienia rowków. Świadczy to, że rowek żłobiono z wolnej ręki i, zanim stał się on na tyle głęboki, by jego ścianki skutecznie utrzymywały w rowku narzędzie, musiało się ono wyslizgiwać z płytkiego jeszcze śladu i zarysować powierzchnię kości w nie zamierzonym przez wytwórcę miejscu. Prawdopodobnie płaskie szydła, które wyżej wymieniałem jako ilustrujące technikę ukośnego przecinania kości, wykonane zostały w opisany sposób.

⁷ A. Kempisty: op. cit., tabl. XCV, ryc. 7.

⁸ A. Kempisty: op. cit., tabl. XCVI, ryc. 2.

⁹ A. Kempisty: op. cit., tabl. XCVI, ryc. 3.

¹⁰ A. Kempisty: op. cit., tabl. XCVII, ryc. 2.

¹¹ A. Kempisty: op. cit., tabl. XCVI, ryc. 2, 3, 4, 8, 9, 12, 18; tabl. XCVI, ryc. 7.

Być może kości puste o przekroju kolistym również były przecinane ukośnie i poprzecznie. O ile jednak na przecięcie poprzeczne takiej kości można przytoczyć przykład w postaci krótkiej rurki (Tabl. XXVI, 14), o tyle brak w analizowanym materiale przykładów przecięć ukośnych, wykonanych na kościach pustych. Jedyne egzemplarz, który mógłby ewentualnie posłużyć za przykład¹², przy bliższej analizie okazał się wykonany innym sposobem. Mianowicie na drodze przecięcia podłużnego i następnie wygładzenia partii ostrza.

Podłużne przecinanie kości znajduje zastosowanie przede wszystkim przy obróbce dużych i grubych „rur” kostnych. Głównie kości promieniowych krowy. We wspomnianej już wyżej pracy K. Krysiaka o zabytkach kościanych z osady kultury pucharów lejkowatych w Ćmielowie znaleźć można wiele interesujących spostrzeżeń dotyczących umiejętnego i troskliwego obchodzenia się z przyśrodkową częścią kości promieniowej krowy. Jednakże nie był wtedy jeszcze znany K. Krysiakowi ciekawy zabytek z Ćmielowa, który potwierdza jego wywody. Jest to również kość promieniowa krowy. Jednakże na jej powierzchni, po obydwu stronach, znać dość głębokie rowki wykonane niewątpliwie w celu oddzielenia przyśrodkowej części tej kości (Tabl. XXVI, 15). Drugi tego samego typu zabytek pochodzi z Janikowic (Tabl. XXVII, 8). Jest to również fragment kości promieniowej krowy. Długość jego wynosi 9 cm. Rura kości promieniowej została w omawianym przypadku rozbita, tak że fragment, o którym mowa, ma kształt ceowaty. Na kulminacji wypukłości tego fragmentu znajduje się również podłużny rowek o dość znacznej szerokości u góry (8–9 mm). Obydwa te zabytki reprezentują półsurowiec we wstępnej fazie obróbki, mającej na celu dokonanie podłużnego rozcięcia. W obydwu wypadkach obróbka nie została doprowadzona do stadium, w którym można by mówić o półwytworze. Obydwa jednak w oczywisty sposób świadczą o stosowaniu techniki podłużnego rozcinania nawet grubych kości przy pomocy krzemienych narzędzi.

Natomiast dla podłużnego przecinania kości płaskich nie znalazłem w analizowanym materiale ani jednego zabytku, który by potwierdzał stosowanie tej techniki. Myślę, że mogła ona być stosowana, ponieważ stwierdzone opanowanie technik ukośnego i poprzecznego przecinania kości płaskich, a także podłużnego kości pustych o przekroju kolistym, świadczy za taką możliwością. Jednakże wydaje się, że ze względu na dużą pracochłonność techniki przecinania długie krawędzie kości wolano obrabiać przez wygładzanie.

Przecinanie rogu opierało się również na rozpoznaniu struktury opracowywanego materiału. Struktura ta zaś w zasadzie jest podobna w kości i rogu: powierzchnia pokryta twardą tkanką zbitą, wewnątrz zaś zbudowane z masy gąbczastej, kruchej i łamliwej. Dlatego sposób przecinania rogu jest właściwie taki sam jak kości. Inny tylko kształt rogu (rzadko płaski) determinuje odmienny przebieg wyłobień w tkance zbitej. Wyłobienie ma oznaczyć miejsce podziału rogu. Jednakże ostatnim i decydującym aktem w tym procesie jest również łamanie. Zabytków ilustrujących poszczególne fazy procesu poprzecznego przecinania rogu jest sporo. Okaz pochodzący z Krzemionek Opatowskich, pow. Opatów (Tabl. XXVII, 1), zachował się w mało zaawansowanym stadium obróbki. Nosi on na sobie ślady próby przecięcia mniej więcej w połowie swojej długości. Widoczny w tym miejscu niegłęboki rowek został wykonany na całym prawie obwodzie rogu. Rowek ten miał być prawdopodobnie jeszcze bardziej pogłębiony, aż do gąbczastej spongiozy, a potem róg miał być przełamany na dwie części. Inny róg przecięty i przełamany wyżej opisanym sposobem pochodzi z Lelowic, pow. Miechów (Tabl. XXVI, 4). Można na jego przykładzie zaobserwować i głębokość nacięcia, które kończy się na granicy kory rogu ze spongiozą, i czopowato wystającą spongiozą, jeszcze nie wygładzoną. Również oddzielenie rogu od czaszki zwierzęcia odbywało się wyżej opisanymi sposobami (Tabl. XXVI, 5). Czasami, gdy rowek nie był dość głęboki albo tylko w niektórych miejscach z płytki, w czasie przełamania rogu tworzyły się w jego krawędzi szczybki (Tabl. XXVI, 5), lub przeciwnie, z krawędzi wystawały szpiczaste drzazgi (Tabl. XXVII, 1). W każdym razie krawędź przełomu nie była na ogół równa ani gładka, tak że musiano ją dodatkowo wykańczać innymi metodami.

Przecinanie poprzeczne rogu, zwłaszcza rogu jeleniego, miało szerokie zastosowanie przy wyrobieniu bardzo rozpowszechnionych klinów do prac górniczych, motyk, toporów. Dla opracowania każdego z tych narzędzi musiano przecinać róg przeważnie kilkakrotnie: dla uzyskania obucha oraz w celu usunięcia przynajmniej jednego zbędnego parostka. Przy obróbce rogu stosowano również przecięcia po linii ukośnej, a nie tylko po najkrótszej, prostopadłej do krawędzi. Dokonywanie ukośnych przecięć rogu, szczególnie jelenia i łosia, miało szerokie zastosowanie przy wyrobieniu nanych i rozpowszechnionych wśród wszystkich niemal kultur neolitycznych Europy toporów i motyk rogowych.

Dzięki ukośnemu przecięciu rogu uzyskiwano w bardzo prosty sposób ostrze topora lub motyki. Technika ta mimo pozorów, że nie różni się w zasadzie od przecinania poprzecznego, reprezentuje sobą całkiem osobną umiejętność, znacznie bardziej skomplikowaną niż poprzednia. Przede wszystkim nie ulega wątpliwości, że używano do tego celu innych narzędzi. Nie wydaje się bowiem prawdopodobne, aby tą samą metodą co przy przecinaniu poprzecznym i tu robiono najpierw rowek o głębokości równej grubości kory rogowej, a potem przełamano. Powierzchnia przełomu byłaby w tym wypadku zbyt duża, aby można było liczyć na pomyślny przebieg operacji. Poza tym i same ślady obróbki na tych narzędziach wykluczają taką możliwość. Jak się zdaje, głównym narzędziem stosowanym przy ukośnych przecięciach rogu był nóż krzemienisty. Oczywiście samo zaznaczenie rowka i pogłębienie go do 5–6 mm mogło się odbyć i przy pomocy innych narzędzi, jak np. ryłka. Dalsza jednak obróbka wymagała poszerzenia rowka do kilku centymetrów, tak że tracił on charakter rowka, a stawał się po prostu głębokim i obszernym wrębem. Prawdopodobne jest tu stosowanie siekier krzemienistych. Mogły do tego celu służyć również dłuta kościane. Można by założyć, że po przecięciu rogu nie tworzyło się jeszcze ostrze; pozostawał jeszcze nie ścięty czop utworzony z gąbczastej masy rogu. Czop ten musiał powstać tym bardziej, że operowanie wymienionymi narzędziami odbywało się zapewne w znacznej odległości od płaszczyzny ukośnego przecięcia. Czop utworzony ze spongiozy był dopiero póź-

¹² A. Kempisty: op. cit., tabl. XCVII, ryc. 5.

niej zestrugiwany nożem i wygładzany o kamieniu¹³. Sikiery i motyki z rogu jelenia nie zachowują się tak dobrze jak z rogu łosia. Dlatego ciężko na podstawie tych zabytków zilustrować powyższy wywód. Natomiast na toporze z rogu łosia, pochodzącym z miejscowości Rytele-Olechny pow. Sokołów Podlaski, którego przynależność kulturowa nie jest jednak pewna, dość dokładnie można zaobserwować ślady takiej właśnie obróbki (Tabl. XXVII, 3).

Znamy także w materiale zabytkowym, pochodzącym ze stanowiska kultury pucharów lejkowatych z omawianego terenu, zabytki poświadczające stosowanie przecięć podłużnych rogu. Zabytki te wykonane są z rogu jelenia lub łosia. Charakter ich i funkcja nie są wyjaśnione. Chodzi tu o cztery płaskie długie płytki z rogu jelenia z Książnic Wielkich (Tabl. XXVII, 2, 4—5, 7) oraz dwa łukowato wygięte, tępo zakończone przedmioty z przykrawędnej części rogu łosia (Tabl. XXVI, 2, 6). Płytki te o grubości 6—8 mm i długości 15—20 cm są lekko wygięte, zwłaszcza dwa egzemplarze wykonane z partii rogu położonych przy ich nasadzie, które mają nawet zachowane resztki róży (Tabl. XXVII, 2, 7). Wygięcie tych płytek zostało najwyraźniej zdeterminowane przez kształt rogu. Lecz również pozostałe dwa egzemplarze płytek rogowych, wykonane z innego odcinka poroża jelenia, są lekko wygięte. Obserwując dokładnie te płytki dochodzi się do wniosku, że wytwórcom nie chodziło o zachowanie idealnej ich płaskości, lecz o ich jednakową w każdym punkcie grubość. Interesujący dla nas jest przede wszystkim jednak sposób ich wykonania. Najprawdopodobniejsza chyba jest tzw. przez Clarka „the groove and splinter technique”, stwierdzona przez niego na wczesnomезolitycznym stanowisku w Star Carr i wywodzona z późnopaleolitycznych technik oryńskiackich i magdaleńskich¹⁴. Technika ta polega na wykonywaniu wzdłuż rogu wyłobień o głębokości równej grubości kory rogowej, w odstępach zależnych od tego, jaką szerokość mają posiadać płytki czy „szczapy” rogowe. Następnie przez podważanie i klinowanie rogu w miejscach wyłobień doprowadza się do oderwania poszczególnych płytek od rdzenia rogu. Spongioza, jak również krawędź płytek mogła być wygładzana o kamienie. Jest również do przyjęcia taki sam sposób oddzielenia przykrawędnej części rogu łosia od trzonu. Tylko bruzda wyrobiona w rogu musiała być znacznie szersza. Dalszej obróbki dokonywano nożami krzemienymi, jak o tym wyraźnie świadczą dobrze widoczne ślady zachowane na tych zabytkach (Tabl. XXVI, 2, 6).

Struganie kości i rogu

Struganie polega na ścinaniu cienkich wiórków z obrabianej powierzchni. Działa się w tym celu ostrym narzędziem nożowatym. Efekt, jaki chce się osiągnąć przez struganie, to przeważnie wyrównanie powierzchni albo zmniejszenie przekroju struganego obiektu lub wreszcie zmiana jego kształtu. Z całości opracowywanego materiału tylko jeden zabytek z Ćmielowa (Tabl. XXVI, 3), mianowicie sierpowato wygięty nóż z kła dzika, posiada ślady obróbki, które bez wątpliwości wskazują na stosowanie metody strugania. U nasady kła, w miejscu najszerszego przekroju noża został wystrugany wręb, w nim zaś trzy mniejsze zacięcia oddzielone od siebie dwoma ząbkami, służącymi zapewne do umocowania rękojeści. Otóż całe to urządzenie do umocowania rękojeści zostało, jak łatwo zauważyć na Tabl. XXVI, 3, wystrugane ostrym narzędziem krzemienym, zapewne nożem. Świadczą o tym doskonale widoczne, obszerne, gładkie płaszczyzny cięć w partii wrębu bliżej ostrza noża, a wydaje się, że i same „ząbki” zostały wyrobione przez wystruganie tylca od wewnętrznej strony wrębu. Podobne ślady zastrugania, lecz płytsze, znajdują się również po przeciwległej stronie wrębu, tak że powstało w miejscu rękojeści przewężenie nasady kła, umożliwiające dokładne zamocowanie rękojeści.

Znacznie więcej zabytków rogowych noszących ślady strugania znajdujemy w południowej grupie kultury pucharów lejkowatych. Najwyraźniej znać je na uszkodzonym rogu kosy z Jenikowic, pow. Miechów (Tabl. XXVI, 1). Na całej jego długości po jednej stronie zestrugana została dosyć cienka warstwa zwartej, twardej tkanki rogowej. Bardzo dokładnie da się tu nawet odtworzyć kierunek strugania, mianowicie od nasady rogu ku jego szpicowi, i to, jeśli założymy, że działano nożem od siebie, trzymając róg lewą ręką a strugając prawą. Wskazuje na to rozmieszczenie zastrugań i ich ukształtowanie: zacięcia są najpłytsze w miejscu rozpoczęcia strugania, a najgłębsze na ich końcu. W wypadku omawianego zabytku najpłytsze od strony nasady rogu, zaś kończą się głębszym wrębem położonym w miejscu skończenia strugania, bliższym szpicowi rogu.

Oprócz omawianego wyżej półsurowca kilka jeszcze toporów z Ćmielowa Opatowskiego i Gorzyczan pow. Sandomierz nosi ślady obróbki przez ostrugiwanie. W tych wypadkach ostrugiwanie miało na celu wyrównanie powierzchni przełomu lub przecięcia oraz wyrobienie wrębu w okolicach przebitego otworu. Natomiast ostrugiwanie $\frac{3}{4}$ powierzchni dwóch wygiętych przedmiotów sporządzonych z przykrawędnych partii rogu łosia miało na celu nie tylko wygładzenie, lecz również nadanie pożądanego kształtu i wymiarów. Dwa te okazy posiadają szczególnie wyraźnie widoczne ślady strugania. Ślady te są rozleglejsze, tor strugania dłuższy i bardziej zdecydowany, jakby swobodniejszy niż na jakimkolwiek dotychczas opisanym zabytku. Jednym cięciem zestrugiwano tu wióry długości 4—5 cm. Można z tych okoliczności również wnioskować, że róg musiał być przed obróbką mechaniczną zmiękczony chemicznie. Tym bardziej że mamy tu do czynienia z rogiem łosia, który odznacza się wielką twardością, równą twardości kości. W sumie jednak okazów noszących ślady strugania jest w inwentarzu rogowym i kościanym osad kultury pucharów lejkowatych stosunkowo niewiele.

Wykonywanie otworów

Z Ćmielowa, pow. Opatów, pochodzi fragment kła dzika z przebitym w jego szerszej partii otworem (Tabl. XXVI, 10). Otwór ten wykazuje przewężenie mniej więcej pośrodku swojej głębokości i kraterowate poszerzenie wylotów

¹³ A. Kempisty: op. cit., tabl. CIII, ryc. 1, 4, 6.

¹⁴ J. G. D. Clark: op. cit., str. 183, ryc. 79.

z jednej i drugiej strony. Z jednej strony wylot ma kształt bardzo zbliżony do koła, z drugiej zaś sześciokąta dość regularnego. Ta wielokątność otworu jest ważną wskazówką określającą sposób jego wykonania. Prawdopodobnie został on wyrobiony ryłcem lub delikatnym dłutkiem. Kolistość zaś drugiego wylotu jest zapewne wynikiem wygładzenia kantów ostrym narzędziem nożowatym lub nawet tym samym ryłcem.

Inny zabytek kościany, również z Ćmielowa, mianowicie mały paciorek o stosunkowo cienkich ściankach i dość szerokim otworze (Tabl. XXVII, 9), jest chyba jednak wykonany w inny sposób. Co prawda powierzchnia całego przedmiotu jest gładka i nie można z niej odczytać żadnych śladów obróbki. Ale ta gładkość i walcowaty, regularny kształt samego otworu skłania do przypuszczenia, że został on wykonany drogą przewiercenia. Czy odbyło się to przy pomocy pustej, cienkiej kostki (jakie stosuje się przy przewiercaniu otworów w kamiennych narzędziach), czy też narzędziem krzemienym (może krzemienym świdrem¹⁵), trudno rozstrzygnąć. Znacznie szerzej stosowano technikę wykonywania otworów w odniesieniu do surowca rogowego. Technika ta miała zastosowanie zwłaszcza przy wyrobieniu wszelkiego rodzaju motyk, toporów, kopaczek, kilofów, sporządzanych głównie z rogu jelenia i łosia. Część otworów wyrobionych w wymienionych wyżej narzędziach posiada przekrój kolisty, część zaś w przekroju ma kształt zbliżony do kwadratu lub prostokąta. Tylko o otworach okrągłych można sądzić, że powstały przy zastosowaniu techniki wiercenia. Co do prostokątnych — myślę, że można przypuszczać, iż wykonano je metodą dłutowania. Nie można jednak wykluczyć dwufazowości obróbki. Pierwsze to byłoby wiercenie, w drugiej, dla uzyskania funkcjonalnie doskonalszego przekroju otworu, rozszerzano przewiercony otwór przy zastosowaniu głównie dłut, a częściowo i noży krzemienych. Z wyjaśnieniem sposobu dokonywania przewierceń rogu ściśle wiąże się sprawa narzędzi używanych do tego celu. Niestety, w materiale kultury pucharów lejkowatych nie posiadamy ani jednego egzemplarza narzędzia rogowego z nie zakończonym procesem przewiercania. Dlatego też nie da się tu z całą pewnością stwierdzić, czy otwory przewiercono tak jak w kamieniu rurą kostną z ostrą podsypką, uzyskując od razu regularne ścianki otworu, czy też działając narzędziem świdrowatym, zapewne krzemienym. Ślady obróbki niestety nie mogą tego wyjaśnić, sam bowiem wylot otworu był przeważnie później jeszcze rozszerzany przez zestruganie nożem krzemienym jego ostrej krawędzi. Po tym zabiegu wylot otworu przybierał właściwie kształt lejowaty, a jednocześnie wszystkie ewentualne ślady, które mogłyby posłużyć do odtworzenia procesu przewiercania, były niszczone. Wewnątrz otworu ślady są albo nieczytelne, albo w ogóle ich brak, ponieważ nietrwała, gąbczasta masa kostna, która tworzy ścianki otworu poniżej wspomnianego lejka wlotowego, jest przeważnie bardzo zniszczona, spróchniała.

Wygładzanie kości i rogu

Przy wygładzaniu rodzaj surowca obrabianego nie odgrywa większej roli, jeśli nie różni się zbyt twardością, rozmiarami albo kształtem. Dlatego też wygładzanie kości i rogu traktuję łącznie jako w gruncie rzeczy to samo zagadnienie. Wygładzanie było podstawową metodą ostatecznego wykańczania przedmiotów wyrobionych z kości i rogu, a ponadto jednym z ważniejszych sposobów nadawania kościanym i rogowym wyrobom określonych kształtów, jak również podstawową techniką zaostrzania. Wygładzanie jednak mogło być stosowane jedynie w tych wypadkach, kiedy chodziło o uzyskanie niezbyt skomplikowanego kształtu. Odbywało się ono przez pocieranie obrabianym przedmiotem o osełkę sporządzoną z piaskowca. W materiale przeze mnie analizowanym nie spotkałem się z wypadkiem stosowania innego surowca do wyrobu osełek, a nawet duże płyty do gładzenia narzędzi krzemienych wyrabiane były głównie z tego materiału. Szczególnie często, a nawet należy powiedzieć, że zawsze, wykonywano tą metodą wszelkie ostrza szydeł, dłut, grotów strzał i tym podobne. Ponadto używano jej, gdy chodziło o zlikwidowanie z powierzchni obrobionego już z grubsza przedmiotu nierówności będących wynikiem bądź wcześniej dokonanych zabiegów technicznych (łupanie, łamanie, cięcie, struganie, dłutowanie), bądź naturalnych, charakterystycznych dla danego rodzaju kości. Wygładzanie było stosowane powszechnie, niemal każde narzędzie kościane lub rogowie nosi na sobie ślady takiej obróbki. Można również przypuszczać, że niektóre narzędzia w całości zostały wykonane przy zastosowaniu tej tylko techniki.

Narzędzia kościane i rogowie wygładzane osełkami piaskowcowymi lub na dużych płytach noszą charakterystyczne ślady uformowane z równoległych względem siebie, płaskich, dosyć krótkich rowków, ułożonych gęsto jeden przy drugim. Wygładzone piaskowcową osełką narzędzia posiadające takie ślady odznaczają się matową i lekko szorstką fakturą, która zmienia się jednak na bardzo gładką i lśniącą pod wpływem polerowania. Polerowanie zaś odbywało się przeważnie nieświadomie, będąc niejako ubocznym wynikiem spracowania narzędzi w materiałach miękkich, jak na przykład w skórze, drzewie i korze. Dotyczy to części pracującej narzędzi. Cała reszta powierzchni jest polerowana przez częste dotykanie ręką, pocieranie nieświadomie o odzież, skórę itp.

Wygładzanie, jako sposób dość poważnej zmiany kształtu kości czy rogu, ma zastosowanie szczególnie szerokie przy produkcji szydeł wykonanych z cienkich rur kostnych rozłupanych podłużnie, a następnie startych ukośnie na końcu mającym posiadać szpic. Dochodzi w tych wypadkach do starcia o kamień dużej ilości masy kostnej i zastąpienie tą drogą nie stosowanej w odniesieniu do kości techniki ukośnego przecinania pustych rur. Przez wygładzanie likwidowano również wystające zgrubienia stawowe kości promieniowej, z której wyrabiano dłuta. Część pracująca dłuta była również opracowywana przy pomocy wygładzania, co uwidacznia układ charakterystycznych linii gładzenia. W pierwszym wypadku na ostrzach grotu kościanego (Tabl. XXVII, 6), w drugim na ostrzu kościanego dłuta (Tabl. XXVII, 10).

Ułamane, zatepione, wyszczerbione narzędzia podlegały także reperacji przez wygładzenie niesprawnej części narzędzia. Można przypuszczać, że osełki takie, jak pochodząca z Ćmielowa i nosząca ślady ostrzenia walcowatego

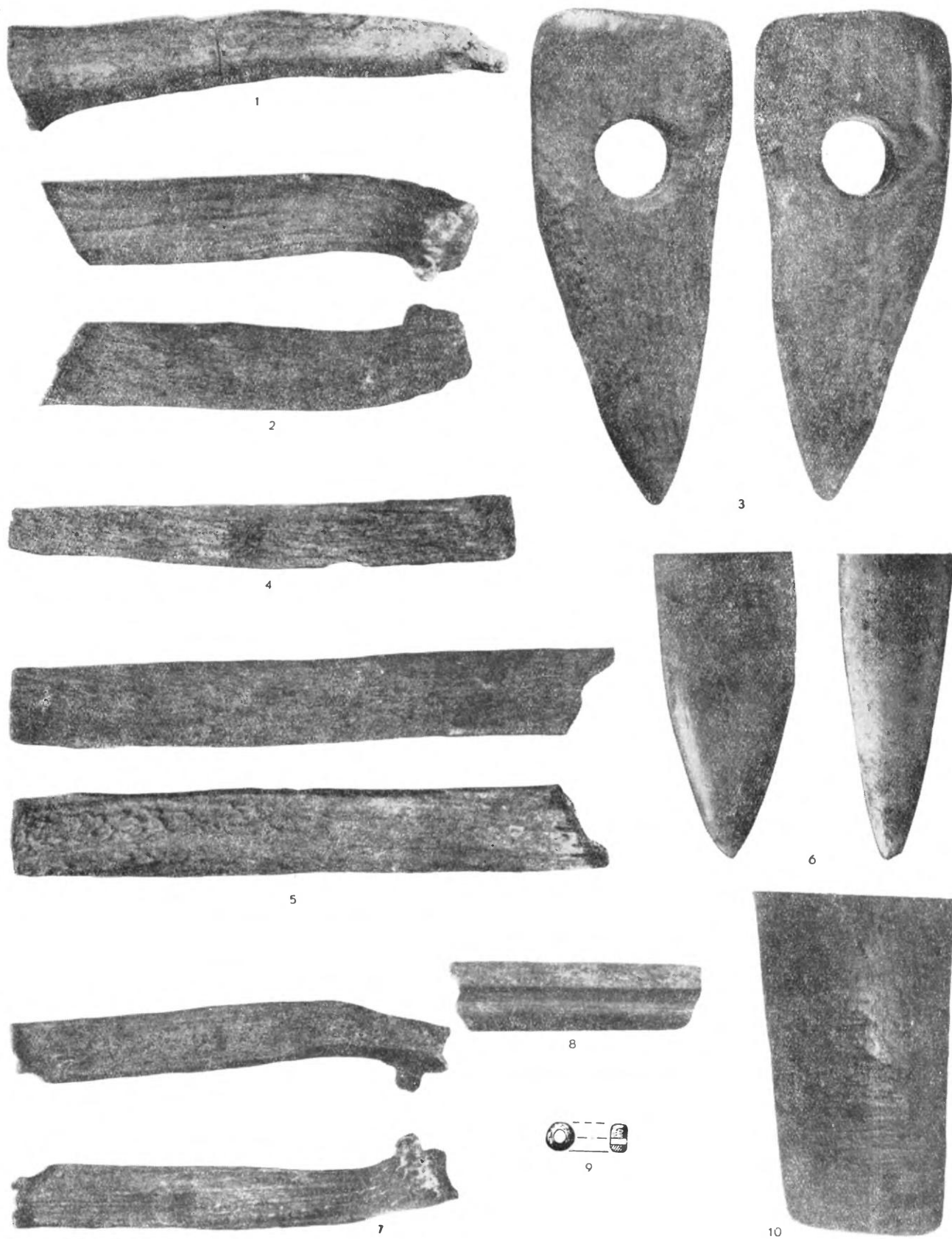
¹⁵ S. Krukowski: Krzemionki Opatowskie, Warszawa 1939, str. 66.

TABLICA XXVI

Janikowice pow. Miechów (1, 7-8, 12). Ćmielów pow. Opatów (2-3, 6, 10, 13, 15). Lelowice pow. Miechów (4.)
Książnice Wielkie, pow. Pińczów (5, 9, 11, 14).

TABLICA XXVII

Krzemionki pow. Opatów (1). Książnice Wielkie pow. Pińczów (2, 4-5, 7). Rytel-Olechny, pow. Sokółów Podlaski (3). Janikowice, pow. Miechów (8). Ćmielów pow. Opatów (6, 9-10).

szydła, musiały być w stałym użyciu. Zwłaszcza w czasie pracy szydłem zapewne nieraz korzystano z pomocy osełek. Tak więc wygładzanie pokazałoby się nam jeszcze w aspekcie czynności reperacyjnych.

Dokonany powyżej przegląd sposobów wykonywania narzędzi oraz broni z rogu i kości ujawnił następujące techniki obróbki tych surowców: 1) zmiękczenie, 2) prymitywne łamanie, rozbijanie i rozłupywanie, 3) przecinanie i „groove and splinter technique”, 4) struganie, 5) wykonywanie otworów, 6) wygładzanie. Wymienione powyżej techniki nie wyczerpują całego zasobu umiejętności obróbki tego surowca ludności kultury pucharów lejkowatych. Stanowią one jednak podstawowy i najpowszechniejszy zestaw, wykazany wprawdzie na podstawie materiałów zabytkowych z ograniczonego terenu, jednakże w zasadzie reprezentatywny dla omawianej kultury. Interesujące byłoby porównanie tego zestawu sposobów obróbki kości i rogu z podobnymi innych kultur neolitycznych. Nie jest to jednak w obecnej chwili jeszcze możliwe ze względu na słaby stan opracowania tego zagadnienia. Porównanie mogłoby doprowadzić do fałszywego złudzenia, że inwentarz i zasób umiejętności technicznych u omawianej kultury był w zakresie wyrobów z kości i rogu najobfitszy. Nie popełnimy jednak błędu metodycznego, jeśli spróbujemy wskazać, które z wyżej wymienionych technik znane były w epokach wcześniejszych, oczywiście z zastrzeżeniem, że nie chodzi tu o porównanie, które nie mogłoby być reprezentatywne z powodu wrywkowego tylko uwzględnienia jednego z czynników porównawczych. 1. Zmiękczenie kości i rogu, jak wnioskować można z bogatej plastyki wykonywanej z tych surowców, stosowane było już w górnym paleolicie, i to w szerokim zakresie. 2. Przecinanie kości i rogu to umiejętność znana już od środkowego paleolitu. W odniesieniu do starszej epoki kamienia świadczą o tym choćby znajdowane szydła płaskie z uciętym tyłcem¹⁶. Ludy kultur mezolitycznych znają także tę technikę, używając jej do wyrobu szeregu kościanych i rogowych przedmiotów o skomplikowanych kształtach¹⁷). 3. Struganie kości i rogu, związane, jak wyżej wykazano, z umiejętnością zmiękczenia tych surowców, również jest znane od górnego paleolitu¹⁸. Wystrugiwanie bardzo skomplikowanych narzędzi rogowych i kościanych jest jednak szczególnie rozwiniętą umiejętnością kultur mezolitycznych Maglemose, które posiadają w swoim inwentarzu licznie reprezentowane harpuny z zadziorami oraz kościane haczyki do wędek¹⁹. Podobny inwentarz posiadają również niektóre kultury neolityczne północno-wschodniej Europy. Doskonalenie technik obróbki kości i rogu idzie w tych kulturach przez długi czas w kierunku wymagającym specjalizacji, szczególnie obróbki przez struganie i przecinanie. 4. Wykonywanie otworów z kości i rogu jest również zdobyczą jeszcze górnego paleolitu²⁰. Jednakże ich szersze zastosowanie w narzędziach jako elementu konstrukcyjnego ma miejsce dopiero w mezolicie²¹, a rozpowszechnia się ostatecznie w neolicie. 5. Wygładzanie kości i rogu jest najprawdopodobniej jednym z najwcześniejszych znanych sposobów nadawania kształtu wyrobom kościanym i rogowym. 6. Wszelkiego rodzaju szczapy kostne znajdowane na stanowiskach paleolitycznych pozwalają sądzić, że i w odniesieniu do starszych epok spotykamy się z możliwością udowodnienia stosowania prymitywnych sposobów obróbki na drodze łamania i rozbijania, sposobów opisanych wyżej w ustępie o prymitywnych technikach. Nie są mi natomiast znane przykłady rozłupywania kości tą metodą, co w Ćmielowie, z żadnego innego stanowiska.

К Р А Т К О Е С О Д Е Р Ж А Н И Е

Основой к ознакомлению со способами обделки костяного и рогового сырья у населения культуры воронкообразных бокалов на территории Малопольского плоскогорья являются готовые изделия, как оружие, орудия и украшения, а также полуфабрикаты в различных фазах обделки. На основании находящихся на них следов были сделаны выводы относительно способов их изготовления. Различают следующие фазы обработки костяного и рогового сырья:

1. Размягчение. На основании многочисленных следов строгания и резки, неоднократно наблюдаемых на роговых и костяных изделиях, следует полагать, что в каменной эпохе население вышеупомянутой культуры знало и применяло процесс размягчения, без которого механическая обделка этого сырья была бы невозможна. Эту гипотезу подтверждают результаты, полученные К. Журовским во время экспериментальных опытов с раннесредневековым роговым материалом. Журовски доказал возможность размягчения этого сырья с помощью органической кислоты, а именно щавелевой кислоты, полученной примитивным методом из листьев щавеля.

2. Примитивные методы предварительной обделки, как ломка, разбивка и расщепление. Однако об этих методах нельзя с полной уверенностью утверждать, что их применяли при изготовлении, например, орудий, так как все эти действия имели место также и в других обстоятельствах, например, при разделении и потреблении мяса. Роговое сырьё по всей вероятности не обрабатывали столь примитивными методами. Здесь может идти речь лишь о выломке рога из кости черепа животных. Столь примитивный способ, как расщепление, применялся только по отношению к конечностям крупных млекопитающих, прежде всего к лучевой кости коровы. Древностями, которые иллюстрируют этот метод, являются два больших фрагмента расщепленной пополам плечевой кости коровы. К орудиям, которые употребляли для расщепления костей, можно причислить кремневые топоры.

¹⁶ Np. z *Mieczina P. J. B o r i s k o w s k i j*: *Paleolit Ukrainy, „Materiały i issledowania po archieologii SSSR”*, nr 40, str. 275, ryc. 135, fig. 8—9.

¹⁷ *J. K o s t r z e w s k i*: *Od mezolitu do okresu wędrówek ludów. Prehistoria ziem polskich, Kraków 1939—1948, tabl. 51. J. G. D. C l a r k*: op. cit., tabl. XII, 144—146, str. 137—154, fig. 47—64. *L. S a w i c k i*: *Zabytki archeologiczne w okolicy Ostrołęki w Ziemi Łomżyńskiej, „Wiadomości Archeologiczne” t. VI (1955), str. 48, tabl. I.*

¹⁸ *Wł. A n t o n i e w i c z*: *Historia sztuki najdawniejszych społeczeństw pierwotnych, Warszawa 1957, tabl. XLII, VLV, ryc. 3—4, tabl. L, ryc. 5, tabl. LVII, ryc. 1, tabl. LXXIX, ryc. 1.*

¹⁹ *J. G. D. C l a r k*: *Doistoriczeskaja Jewropa, Moskwa 1953, str. 52—53, ryc. 17—18.*

²⁰ *Wł. A n t o n i e w i c z*: op. cit., str. 70, tabl. XVI, ryc. 5.

²¹ Miało to zastosowanie przy wyrobie toporów rogowych.

3. Резка костей и рога. В разработанном материале обнаружено несколько разновидностей резки, а именно, вдоль более длинной оси — продольную, вдоль более короткой оси — поперечную, а также косую. Самой трудной являлась несомненно продольная резка. В большинстве случаев её пополнили ломкой, а торчавшую наружу часть выглаживали. Такого рода резку применяли прежде всего при обделке костяных „труб“. Косую резку применяли, главным образом, при изготовлении шильев. После совершения одного или двух таких сечений дальнейшая обделка, должно быть, состояла только в выглаживании. В рассматриваемом материале, независимо от ряда готовых изделий, изготовленных этим методом, находится один экземпляр, происходивший из м. Ксионжнице Вельке повят Пинчов, представляющий первый фазис обделки. Это именно плоская пластинка из ребра животного, на которой совершено два косых сечения таким образом, что на одном конце пластинки образовалось зачаточное острие, похожее на те острия, которые можно наблюдать в готовых шильях. Поперечную резку применяли несомненно чаще всего и на всякого рода костях. Попытку такой резки иллюстрирует экземпляр из той же местности Ксионжнице Вельке повят Пинчов. На конце этой кости находится сгруппирование шести следов неглубоких сечений, совершенных, вероятно, кремневым долотом.

Резку рога совершали, как правило, таким же образом, как резку костей. Однако различная форма рога, очень редко плоская, предопределяет процесс выдалбливания. Последним актом и здесь являлась ломка. Поперечная резка рога, особенно оленьего рога, была широко применяемая при изготовлении весьма распространенных в горном деле клинов, а также мотыг и топоров. При обделке рога применяли равным образом сечения по косой линии, также при изготовлении таких орудий, как топоры и мотыги. Эта техника требовала применения других орудий, чем при поперечной резке. Здесь было недостаточным уже только долото. Необходимо было употребить сверх того ещё кремневый нож и кремневые топоры, а быть может и костяные долота. После перерезания рога оставался ещё шпунт, образованный из губчатой массы рога, который строгали ножом и выглаживали о камни. Мы обладаем довольно большим количеством древностей, иллюстрирующих отдельные фазисы поперечной и косой резки рога. Здесь надо вычислить рог происходивший из м. Кшемионки Опатовске повят Опатовсо следами попытки резки. Заметный на нём неглубокий желобок был совершен на всём его ободе. Известны также в рассматриваемом материале примеры продольной резки рога. Это плоские пластинки из рога, найденные в м. Ксионжнице Вельке повят Пинчов, но их характер и функция пока не выяснены.

4. Строгание костей и рога. Строгание состоит в срезывании тонких стружек с обрабатываемой поверхности с помощью острого ножеобразного орудия. Это действие применяли, чтобы выровнять поверхность, уменьшить разрез строганного предмета или же изменить его форму. Это наблюдаем на изогнутом серпообразно ноже, изготовленном из клыка кабана, в м. Цмелев повят Опатов, а также на роге козы, найденном в м. Яниковице повят Мехов.

5. Исполнение отверстий. В костяном материале оно обнаруживается очень редко. Одним из экземпляров является здесь клык кабана. По всей вероятности отверстие было исполнено с помощью долота. Отверстие в бусе, обнаруженном в м. Цмелев повят Опатов, с правильной цилиндрической формой, было вероятно просверлено с помощью пустой косточки или кремневого орудия, быть может, сверла. Гораздо чаще встречаются отверстия в роговом материале, особенно при изготовлении мотыг, топоров и кирок из оленьего и лосьего рога. Часть отверстий в этих орудиях имеет кругообразный разрез, другая же часть имеет форму, приближенную к квадрату или прямоугольнику. Круглые отверстия могли образоваться в случае применения техники сверления, прямоугольные же при работе долотом. Однако нельзя исключить двухфазисной обделки.

6. Выглаживание костей и рога. Это было основное действие для окончательной отделки предметов из этого сырья. Выглаживание совершали таким образом, что потирали обрабатываемый предмет о брусок, изготовленный из песчаника. Очень часто, быть может, даже всегда, этим методом изготовляли острия шильев, долот и наконечников стрел. Этим методом устраняли также всякие неровности на поверхности отделанного уже приблизительно предмета. На них заметны характерные следы, состоящие из параллельных, плоских, довольно коротких желобков, густо расположенных друг возле друга. Они имеют тогда матовую, слегка шереховатую отделку, которая очень легко заменяется от полировки в блестящую и гладкую. Полировка же происходила вероятно несознательно, во время работы с помощью этих орудий в мягких материалах, как кожа, дерево или кора, а также когда предметы эти потирали рукой или одеждой.

Названные выше технические методы не исчерпывают, конечно, всех умений относительно обделки костяного сырья у населения культуры воронкообразных бокалов. Но эти методы составляют основное и самое распространенное сочетание, которое является типичным для вышеупомянутой культуры.

S U M M A R Y

Our knowledge of methods of bone and horn working among the population of the funnel beaker culture on the Upland of „Little Poland” is based on finds of weapons, implements, ornaments and semi-manufactures in various phases of working. The following phases of bone and horn working were distinguished:

1. Softening. On the basis of traces of chipping and cutting very often observed on horn and bone objects, we assume that the population of the funnel beaker culture knew the process of softening. Without this process the mechanical working of these raw materials would not be possible. This hypothesis is confirmed by results obtained by K. Żurowski who experimented on the early mediaeval horn material. He proved the possibility of softening of horn raw material with the use of organic acids, namely the acid of sorrel, produced in a simple way from leaves of sorrel.

2. Primitive methods of preliminary working, such as breaking, chipping and splitting. We cannot assert that they were used during the process of manufacturing implements, as they were employed in other circumstances, for example when dividing and consuming meat. Horn or antler were not worked by such primitive methods, however they must have been broken out of animal skulls. Only limb-bones of large mammals, radii of cows in particular, may have been split. Finds of two large fragments of a cow's half-split humerus give evidence of this method. To splitting implements, flint celts belonged.

3. Cutting bone and horn (antler). Several kinds of cutting were observed on the materials discussed: along their longer axis (longitudinal cutting), along their shorter axis (transversal cutting) and obliquely cutting. Undoubtedly the cutting along the longer axis was most difficult. In most cases this method was combined with breaking and afterwards the protruding spongy part was polished. The method discussed was in use mostly while working large bone „pipes”. The oblique cutting was being applied in the production of awls. After one or two cuttings, the further working must have consisted only in polishing. Among the finds discussed besides objects manufactured by this method, there is one semi-product from Książnice Wielkie, in the Pińczów district, representing the first phase of working. It is a flat plate of an animal rib showing two cuttings which were done in this manner that a „preliminary” unfinished point was formed at one end of this plate. This point resembles those which can be observed on several ready awls. Undoubtedly cutting along the shorter axis was not commonly employed. Another find from Książnice Wielkie, in the Pińczów district shows an attempt of this method. At one end of this bone, six traces of flat incisions made with a flint burin can be noticed. The process of horn antler cutting was the same, however the direction of grooving is different, being determined by another, rare flat, shape of horn. The final operation was that of breaking. The method of cutting antler along its shorter axis was in common use, in particular in the production of mining edges, hoes and axes. Horn — antler was also being obliquely cut (hoes axes). In this technique other implements must have been used: flint knives and celts, perhaps also bone chisels, burins being insufficient. After horn had been cut, a stump of spongy horn inferior remained and was planed with a knife and polished with stones. There are many specimens showing various phases of the techniques of oblique and transversal cuttings. Among them an antler with traces of attempt of cutting from Krzemionki Opatowskie, in the Opatów district, should be mentioned. A shallow groove is visible on its whole circumference. Examples showing cuttings along the longer axis of an antler are also known. These are flat antler plates from Książnice Wielkie in the Opatów district, of an undefined function and character (figs. 19 abc, 20 ab, 22 abc).

4. Horn and bone chipping consists in making chips from the worked surface with a short knife-like implement. This method was being employed in order to make the surface plain, to make the section of an object smaller or to reshape an object. This is visible on a sickle-like knife of wild boar's tusk from Ćmielów, in the Opatów district.

5. The technique for making holes. Perforations are very rare in bone materials. A wild boar's tusk, perforated probably with the use of a burin, is one of the examples. A hole in a bead from Ćmielów, in the Opatów district, being of a regular cylindrical shape was probably made with a hollowed bone, a flint implement or with a drill. Objects of antler are often perforated, in particular hoes, axes, digging sticks and picks for mining flint. Some of the holes are circular in section, others are approximately quadrangular or rectangular in section. Round perforations may have been made by drilling, rectangular ones — by chiseling. However it is not out of the question, that there were two phases of working.

6. Horn and bone smoothening. The smoothening was the principal final operation of this working. Objects were rubbed on whetstones of sandstone. Particularly often, perhaps even always, every point of an awl, and of a chisel as well as arrow-points were made by this method which was also employed to make smooth a rough surface of an object which had been coarsely worked. These objects show characteristic traces consisting of flat, parallel, fairly short grooves, close one to another, their facture being unpolished and slightly rough can be easily changed into a polished and smooth one by polishing. This operation may have been done unconsciously as these objects and implements were used when working in soft materials, such as leather, wood and bark; they can also be polished by rubbing with hands or clothes.

The above mentioned techniques do not represent the whole skill of the population of the funnel beaker culture in the scope of horn and bone working, however they are basic and most common.

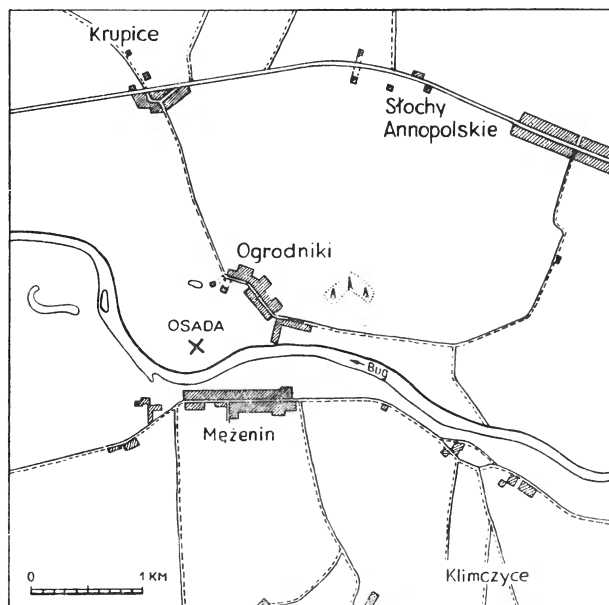
KRYSTYNA MUSIANOWICZ, BARBARA ZAWADZKA

WCZESNOŚREDNIOWIECZNA OSADA W OGRODNIKACH POW. SIEMIATYCZE
W ŚWIELE BADAŃ 1959 ROKU

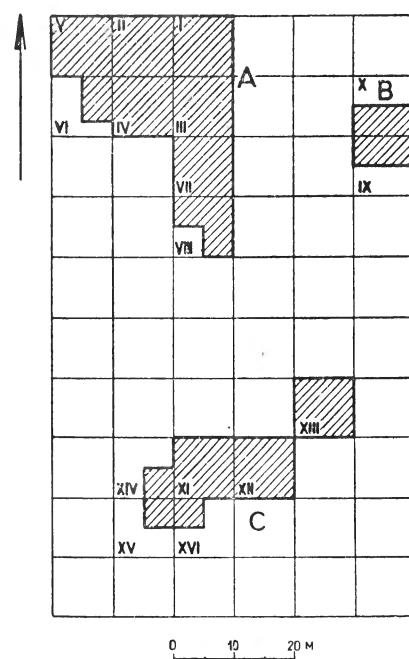
РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОЕ ПОСЕЛЕНИЕ В М. ОГОРДНИКИ ПОВЯТ СЕМЯТЫЧЕ ПО ИССЛЕДОВАНИЯМ 1959 ГОДА
AN EARLY MEDIAEVAL SETTLEMENT AT OGRODNIKI IN THE SIEMIATYCZE DISTRICT IN THE LIGHT OF THE 1959
EXCAVATION

Prace wykopaliskowe na osadzie wczesnośredniowiecznej we wsi Ogrodniki, pow. Siemiatycze, na stanowisku zwanym „Mogiłki” były prowadzone z ramienia Konserwatora Zabytków Prezydium Warszawskiej Wojewódzkiej Rady Narodowej¹. Miały one charakter ratowniczy i trwały od 6 VIII do 2 IX 1959 r.

Osada badana położona jest na wydmach piaszczystych na terenie zalewowym w dolinie Bugu. Wydmę tę występują w odległości około 1 km na południowy zachód od wsi Ogrodniki i około 200 m od brzegu Bugu na wprost zachodniego końca wsi Mężenin pow. Łosice (Ryc. 1). Teren osady jest silnie zniszczony przez wylewy rzeki oraz przez deszcze i wiatry, które niszczą stosunkowo płytko pod darnią występującą warstwę kulturową i jamy. Niektóre partie osady są częściowo rozkopane przez badaczy amatorów. Na terenie osady znajduje się ponadto cmentarz

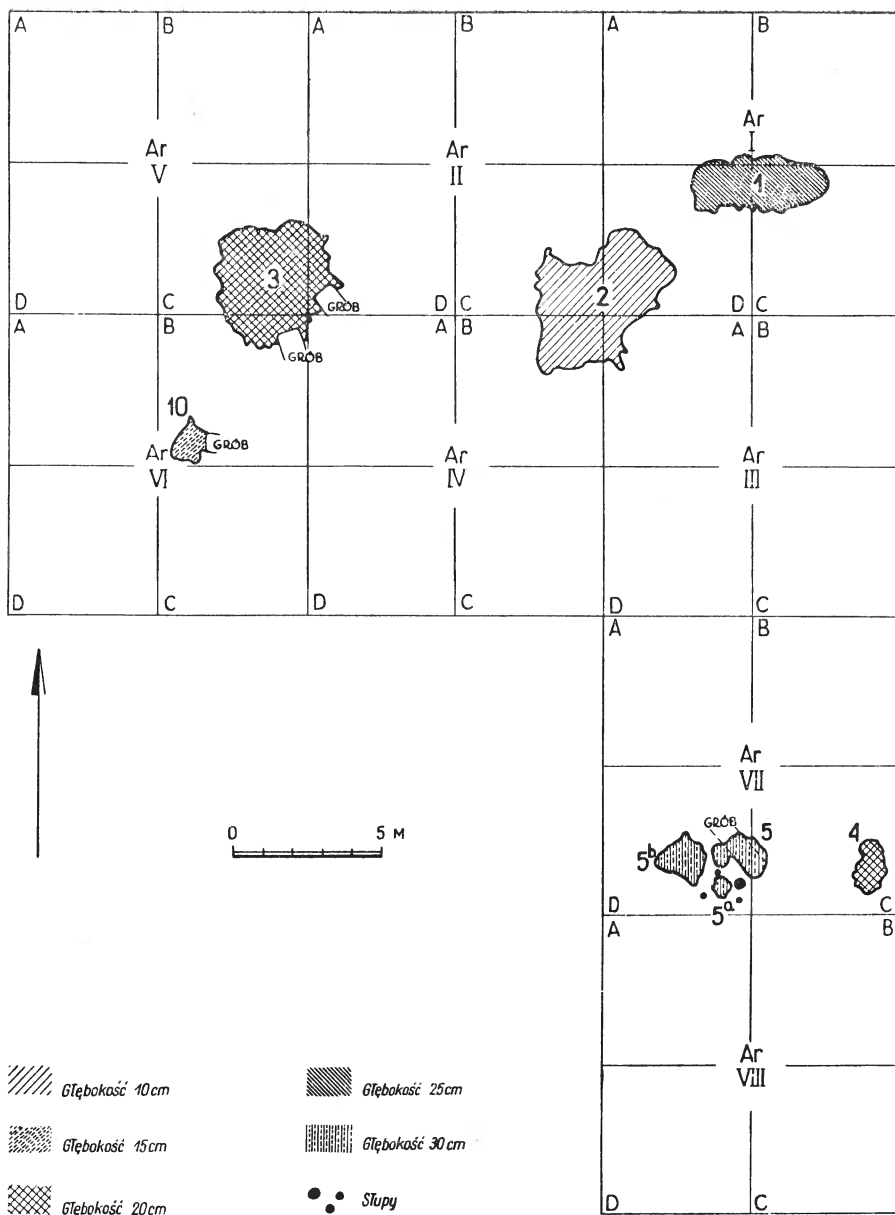

Ryc. 1. Ogrodniki pow. Siemiatycze. Miejsce położenia badanej osady.

Ryc. 2. Ogrodniki pow. Siemiatycze. Planz badanej części osady.

¹ Przy okazji pragniemy podziękować mgr A. Kempistemu za pomoc w pracach organizacyjnych.

Ryc. 3. Ogrodniki pow. Siemiatycze. Plan odcinka A.

zmarłych na cholere. Groby wkopane są niejednokrotnie w poszczególne jamy, niszcząc je w znacznym stopniu. Cmentarzysku temu teren badany zawdzięcza swą nazwę. Przebadano najbardziej zniszczone i częściowo odsłonięte odcinki osady oraz widoczne spod skąpej roślinności obiekty narażone na zniszczenie (Ryc. 2—5). Ogółem zbadano jedenaście arów całkowicie i pięć częściowo, to jest te działki, na które sięgały eksplorowane jamy. Na przebadanej powierzchni osady zachowała się częściowo warstwa kulturowa o miąższości 20—30 cm, dwanaście jam głębokich na 30—130 cm. Warstwę kulturową i jamy eksplorowano dziesięciocentymetrowymi warstewkami mechanicznymi. Tylko jamy 9 nie udało się wybrać systematycznie, ponieważ była bardzo silnie zniszczona. Ceramikę i kości lokalizowano głębokościowo w obrębie działek A, B, C, D arów i ćwiartek jam. Wszystkie przedmioty natomiast były lokalizowane trójwymiarowo. Jamy większe dzielono na ćwiartki A, B, C, D i eksplorowano ćwiartkami naprzemianległymi. Jamy małe albo zniszczone cięto tylko jednym profilem, dzieląc na ćwiartki A i B. Niekiedy stosowano profile dodatkowe.

Przy okazji prac wykopaliskowych na osadzie w Ogrodnikach przeprowadzono badania powierzchniowe we wsi Mężenin pow. Łosice. Odkryto tu szereg stanowisk z okresu wczesnego średniowiecza i średniowiecza. Zostaną one opracowane osobno.

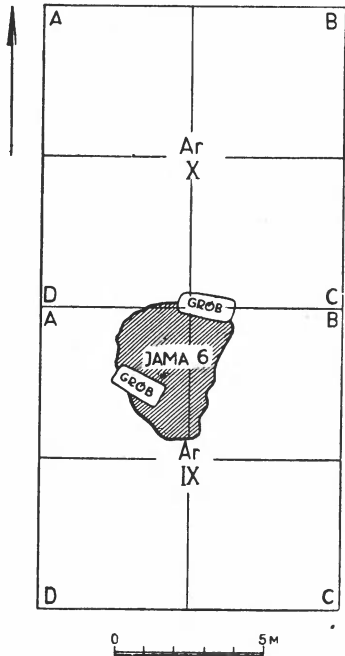
Warstwa kulturowa i obiekty osady

Ar I. Pod bardzo niską roślinnością pokrywającą powierzchnię wydmy w arze I wystąpiła w działkach C — D ziemia kulturowa zalegająca je warstwą mniej więcej jednakowej grubości około 20 cm. Natomiast w działkach A — B pod darnią i niską warstewką ziemi kulturowej wystąpił czysty piasek. Po zebraniu darni zarysowały się dwa duże zaciemnienia, jedno położone mniej więcej w środku aru,

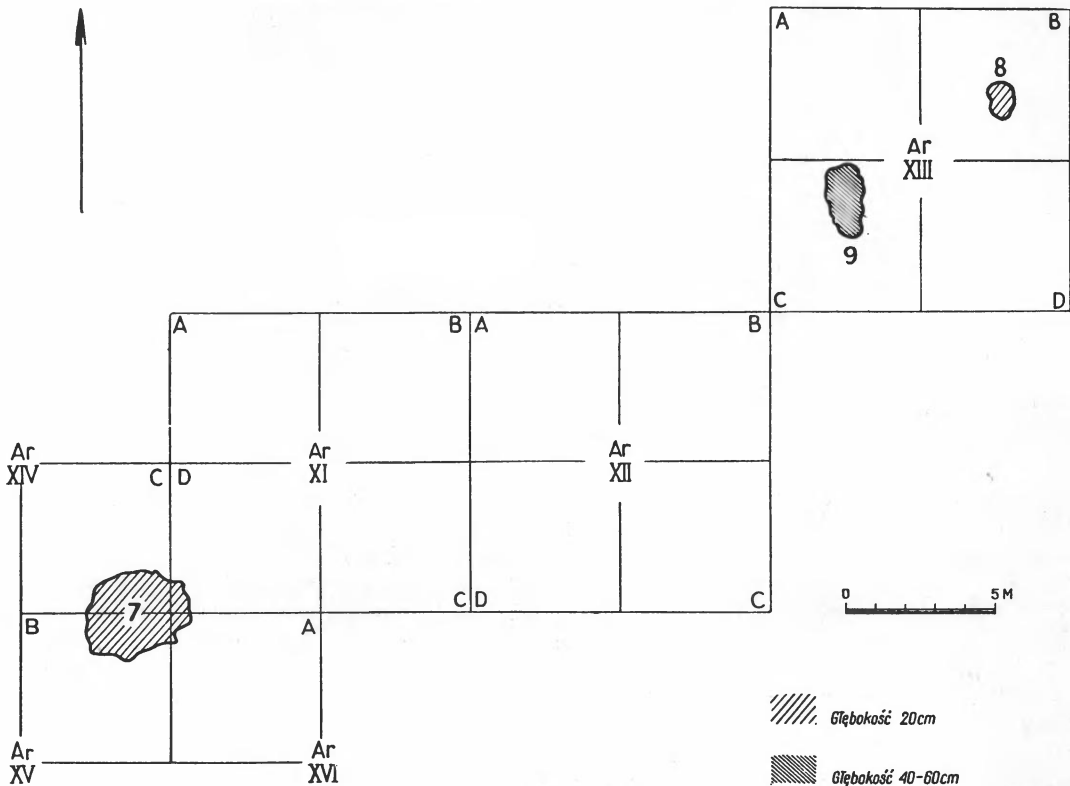
głównie jednak w działkach C – D, a tylko swą północną częścią sięgające na działki A – B, oraz drugie w narożniku południowo-zachodnim działki D i przechodzące dalej na działki aru II i III. Były to jamy, które otrzymały numery 1 i 2. Na powierzchni jamy 2 w działce D znajdowało się skupisko częściowo przepalonych kamieni. W południowej części działki C, pomiędzy południową i wschodnią ścianą wykopu arowego na głębokości 20 cm wystąpiła wyraźnie zarysowana ciemna plama prostokątnego kształtu o wymiarach 210 × 95 cm. Po wyeksplorowaniu jej jama ta okazała się grobem szkieletowym. Szkielet spoczywał na głębokości 48 cm od powierzchni ziemi. Żadnych dodatków przy nim nie znaleziono. Grób ten należy łączyć z cmentarzem zmarłych na cholere. W darni i ziemi kulturowej aru I znaleziono fragmenty ceramiki, z których do analizy wzięto nie wszystkie, jak to będzie miało miejsce przy analizie ceramiki znajdującej w jamach, lecz tylko górne i dolne partie z ułankami den oraz te fragmenty z brzuśców, na których znajdował się ornament. Pominięte zostały natomiast części naczyń, których powierzchnia była pokryta pasmami prostymi, i części pozabawione zupełnie zdobin.

Ze względu na występujące grupy naczyń ceramika³ aru I przedstawia tabelka 1. Reprezentatywne na naczyniach rodzaje ornamentów ilościowo i procentowo obrazuje tabelka 2. Oprócz fragmentów ceramiki w warstwie kulturowej znalazło się około 50 drobnych i 8 większych kości zwierzęcych, 2 zęby zwierzęce, drobne węgle drzewne oraz kawałek prażnicy. W arze I, jak już było wyżej wspomniane, znajdowała się jama 1.

Jama 1 w swej partii południowo-wschodniej była częściowo zniszczona przez amatorskie badania. Na głębokości 20 cm pod darnią zarysy jamy nie były zbyt czytelne, ponieważ resztką warstwy kulturowej zachowana w południowej partii ćwiartki A i B oraz w ćwiartkach C i D zacierala jej granice. Dopiero na głębokości 25 cm jama zarysowała się wyraźniej jako intensywnie czarne zaciemnienie na tle żółtego piasku (Ryc. 6). Wydłużona w kierunku wschód – zachód, miała kształt nieregularnego owalu o poszarpanych brzegach długości 415 cm i szerokości wzdłuż osi północ – południe 180 cm. Najbardziej czarna ziemia wystąpiła w partii wschodniej jamy oraz stosunkowo ciemna w części zachodniej. Przy brzegach i w środku jamy znajdowały się liczne wkładki jasnego piasku. Na powierzchni, w częściach wschodniej, zachodniej i północnej, znaleziono skupiska przepalonych kamieni. Na głębokości 50 cm jama znacznie się zmniejszała zachowując w dalszym ciągu kształt nieregularnego owalu, szerszego w partii zachodniej, o długości wzdłuż osi wschód – zachód 200 cm i szerokości w najszerszym miejscu 110 cm. Na głębokości 100 cm jama przybrała kształt owalu o wymiarach 170 × 94 cm. Na głębokości 120 cm jama

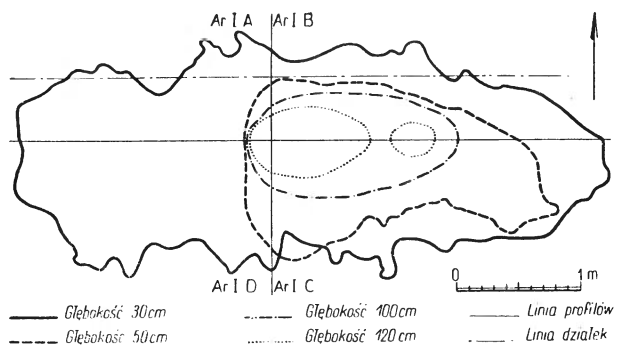

Ryc. 4. Ogrodniki pow. Siemiatycze. Plan odcinka B. Jama 6 na głębokości 20 cm.

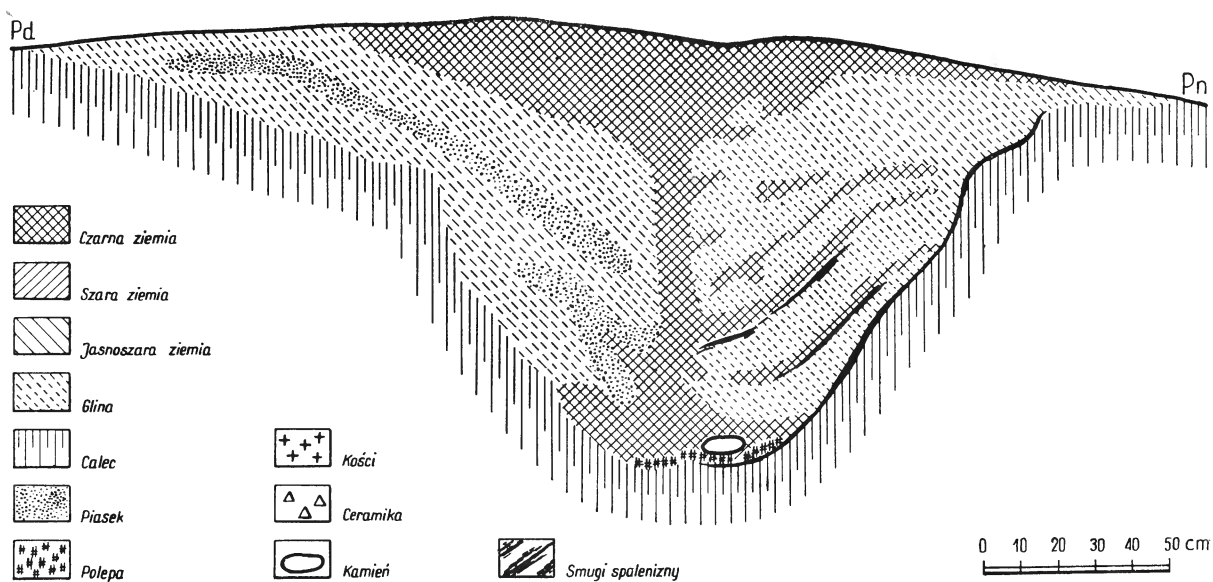

Ryc. 5. Ogrodniki pow. Siemiatycze. Plan odcinka C.

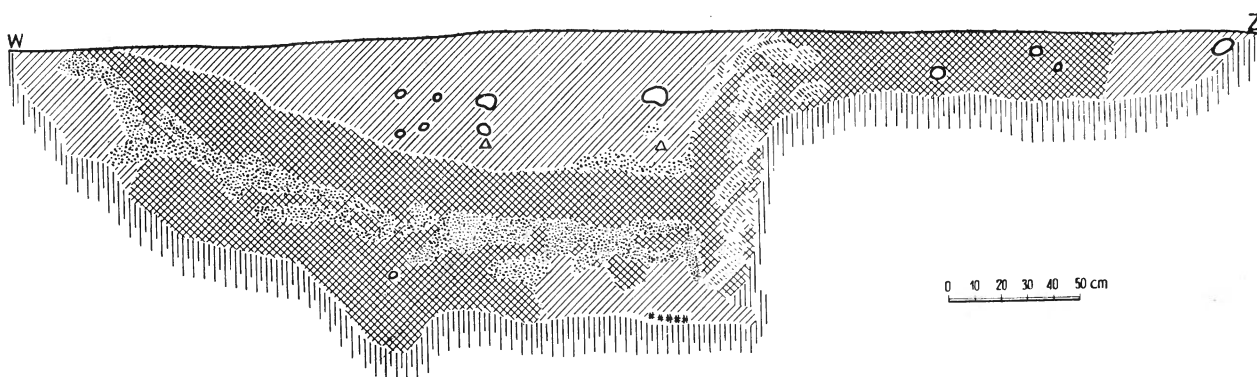
³ Fragmenty ceramiki zostały podzielone ze względu na zakończenie wylewów na specjalne grupy ceramiczne (Tabl. XXXIV), co pozwoliło na ilościowe i procentowe ich obliczenie tak w warstwie kulturowej, jak i w obiektach. Obliczenia te przedstawiono na tabelkach, które ze względów technicznych zamieszczono na końcu niniejszej pracy. Za podstawę tabelki zdobin służyła zasada zaliczania fragmentów naczyń według charakterystycznego ornamentu. Na przykład wszystkie ułamki zdobione odciskami stempli i pasmami prostymi zostały zaliczone do grupy zdobin stemplowych, z linią falistą i pasmami prostymi do linii falistej, a z nakłuciami grzebieniowymi i pasmami prostymi do grupy nakłuc. Specjalnie bogato zdobione naczynia, o kilku elementach zdobniczych, pomieszczono tylko na tablicy XXXV.

Ryc. 6. Ogrodniki pow. Siemiatycze. Plan jamy 1.

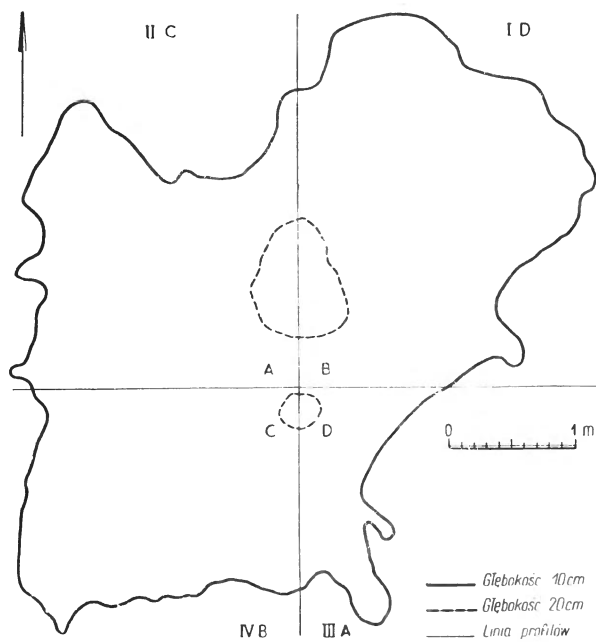

Ryc. 7. Ogrodniki pow. Siemiatycze. Profil północ — południe jamy 1. Legenda na rycinie dotyczy wszystkich profili zamieszczonych w tej pracy.

Ryc. 8. Ogrodniki pow. Siemiatycze. Profil wschód — zachód jamy 1.

dzieliła się na dwie owalne części, jedną o wymiarach 100×66 cm oraz drugą o wymiarach 34×24 cm. Głębokość jamy 130 cm. Dno jamy zaokrąglone podnosi się łagodnie ku brzegom. Środek jamy wypełniała intensywnie czarna ziemia do głębokości 35 cm, która schodziła jak gdyby pionowym słupem o szerokości 10 cm do dna, gdzie rozszerzała się. Właściwe jednak wypełnisko jamy stanowiła brunatna glina z drobnymi węgielkami. Na samym dnie jamy wystąpiły resztki ryb (Ryc. 7). Inaczej rysowała się jama wzdłuż linii wschód — zachód. W części zachodniej jama była płytka na 20 — 25 cm. Na 170 cm od zachodu ściana jamy załamuje się i schodzi pionowo w dół. Dno jamy w przeważnej części prawie poziome. Od strony wschodu ściana jamy podnosi się łagodnie ku górze. We wschodniej

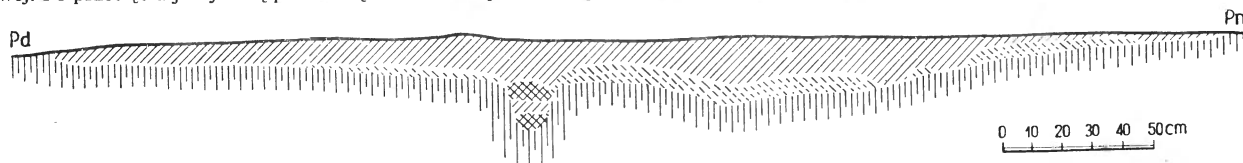

Ryc. 9. Ogrodniki pow. Siemiatyże. Plan jamy 2.

dalszymi swymi partiami przechodziła na ar IV i V. Rozpatrzywszy fragmenty ceramiki, które zostały znalezione w warstwie kulturowej aru II, widzimy (Tabl. XXVIII, 9; XXX, 1, 3), że należą one ze względu na zakończenie krawędzi wylewu do różnych grup, co ilustruje tabela 5, natomiast rodzaje ornamentyki zdobiącej naczynia przedstawia tabela 6. Ponadto w warstwie kulturowej aru II znalazło się 39 kości, zęb zwierzęcy, grudki polepy oraz osełka i mały paciorek. Osełka nieregularnie wydłużona, częściowo uszkodzona, wykonana ze skały drobnokrystalicznej posiada dwie silnie i jedną w słabszym stopniu wytartą powierzchnię. Długość zachowanej części wynosi 13 cm, grubość 3 cm. Została ona znaleziona w działce D pod darnią (Tabl. XXVIII, 8). W działce D na głębokości 10 cm odkryto fragment paciorka z niebieskiego, nieprzeźroczystego szkła, na powierzchni punkcik barwy czerwonej obwiedziony zieloną obwódką (Tabl. XXX, 2).

A r III. Warstwa kulturowa aru III płytka, w przeważającej części zniszczona. Fragmentów ceramiki w warstwie bardzo niewiele. Tylko w północno-zachodnim narożniku działki A rysowało się silne zaciemnienie, będące częścią jamy 2, która leżąc w arach I, II i IV swym krańcem południowym sięgała do aru IV. Także w działce D w odległości 220 cm od południowej, a tuż przy zachodniej granicy aru wystąpiło skupisko kamieni o średnicy około 80 cm. Kamienie w skupisku częściowo przepalone. Wśród nich znalazły się kości zwierzęce i parę nieciekawych fragmentów ceramiki. Z fragmentów ceramiki do rozpatrzenia nadają się tylko bardzo nieliczne, wszystkie pochodzące z działki A. Są to 3 fragmenty z grupy 1 oraz jeden ułamek z grupy 3A. Jeżeli chodzi o ornamentyki zdobiące naczynia, to poza pasmami prostymi na zachowanych ułamkach ornament występował w formie tak szczątkowej, że nie można było poznać, o jaki jego rodzaj chodzi. Wobec tego trzeba je było w naszych rozważaniach pominąć.

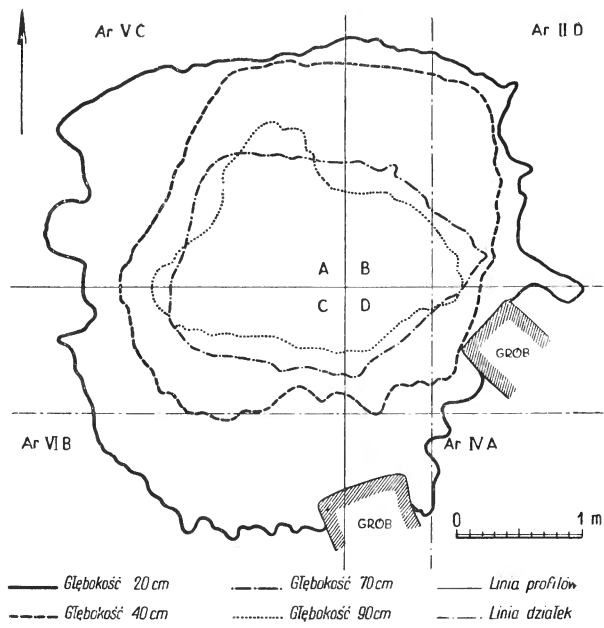
J a m a 2 była położona następująco: ar I działka D, ar II działka C, ar III działka A, ar IV działka B. Wymiary jamy: wzdłuż osi północ — południe 390 cm, wzdłuż osi wschód — zachód 440—340 cm. W kierunku północny wschód — południowy zachód jama liczyła 570 cm. Jama 2 zarysowała się płytko pod darnią, występując na głębokości od 5 do 10 cm. W rzucie poziomym rysowała się ona jako nieregularne zaciemnienie, odcinające się wyraźnie od jasnego piasku, częścią wydłużoną skierowaną w południowy wschód na południowy zachód (Ryc. 9). Jama składała się jak gdyby z dwu części różniących się między sobą kolorem. Intensywnie ciemny środek jamy różnił się barwą od otaczających go szarobrunatnych piasków. Na powierzchni tej ciemnej plamy o wymiarach w kierunku północ — południe 310 cm i wschód — zachód 250—260 cm leżały kamienie ułożone w czterech skupiskach, po kilka w każdym. Poza ciemnym środkiem jamy kilka kamieni znalazło się w szarym piasku otaczającym ciemne wnętrze od wschodu. Śledząc zabarwienie wypełniska jamy zdawać by się mogło, że właściwą jamę stanowiło tylko silnie zabarwione wnętrze, a szare piaski otaczające ją były resztką warstwy kulturowej. Po przecięciu jamy linią profilową w kierunku północ — południe widać było to wyraźnie (Ryc. 10). Sama jama była zresztą bardzo

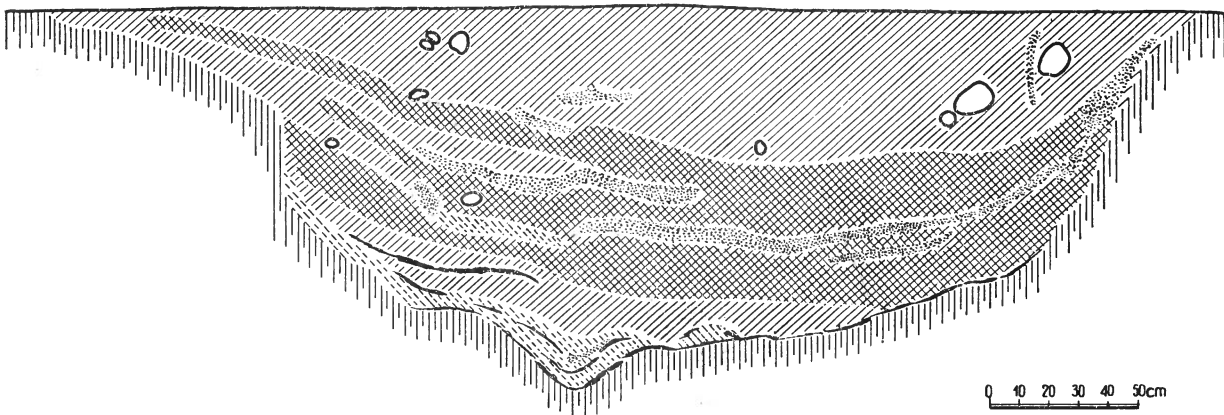
Ryc. 10. Ogrodniki pow. Siemiatyże. Profil północ — południe jamy 2.

części wypełniska jamy do głębokości 70 cm ziemia była intensywnie czarna ze spalenizną i wkładkami jasnego piasku (Ryc. 8). Jamę wypełniała czarna ziemia z licznymi drobnymi i grubszymi fragmentami węgla drzewnego i zawierała około 140 fragmentów kości zwierzęcych, 15 zębów i 4 ułamki szczęk zwierzęcych, kości i łuski rybnie oraz pewną ilość grudek polepy, głównie w partiach od 50 cm w głąb jamy. Ponadto znaleziono dwa noże żelazne, jeden na głębokości 13 cm, drugi na głębokości 26 cm. Pierwszy z nich posiada kołec dwustronnie wyodrębniony od ostrza i zagięty, jego długość wynosi 9,2 cm, szerokość przy nasadzie kołca 1,5 cm (Tabl. XXVIII, 6). Drugi o ostrzu wyodrębnionym dwustronnie i długości 12,4 cm i szerokości ostrza przy kołcu 1 cm (Tabl. XXVIII, 7). Dalej wystąpiły w jamie 1 na głębokości 40 cm dwa fragmenty noży i na dnie jamy części dwóch szydeł kościanych. Oba szydła z drzazg kostnych, jedno z nich posiada nieco wygładzony koniec ostrza. W inwentarz jamy wchodziły także trzy ułamki prażnicy, duża ilość fragmentów ceramiki (Tabl. XXVIII, 1—5), której zestawienie procentowe w stosunku do głębokości przedstawia tabela 3. Pod względem ornamentyki zestawienie ułamków ceramiki reprezentuje tabela 4.

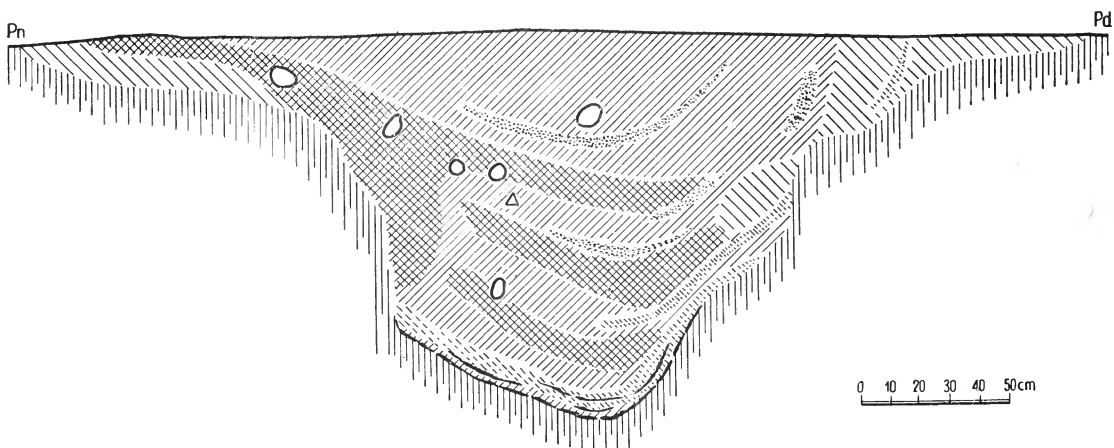
A r II. Warze II fragmenty ceramiki występowały w nikłej darni pokrywającej powierzchnię wydmy i w niezbyt grubej warstwie kulturowej, która o miąższości mniej więcej 20 cm zalegała działki C, D aru II. Natomiast w działkach A, B pod darnią znajdował się czysty piasek. W działce D tuż przy ścianie zachodniej wykupu arowego wystąpiło skupisko ciemnoczarnej ziemi z leżącymi na jego powierzchni przepalonymi kamieniami, między którymi znalazły się grudki polepy, fragmenty ceramiki i kości zwierzęce. Plama ta to jama 3, która

Ryc. 11. Ogrodniki pow. Siemiatyce. Plan jamy 3.

Ryc. 12. Ogrodniki pow. Siemiatyce. Profil wschód — zachód jamy 3.

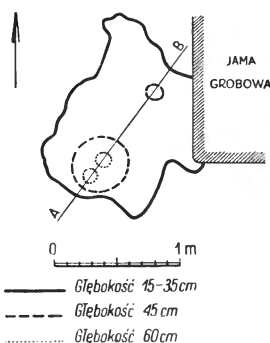

Ryc. 13. Ogrodniki pow. Siemiatyce. Profil północ — południe jamy 3.

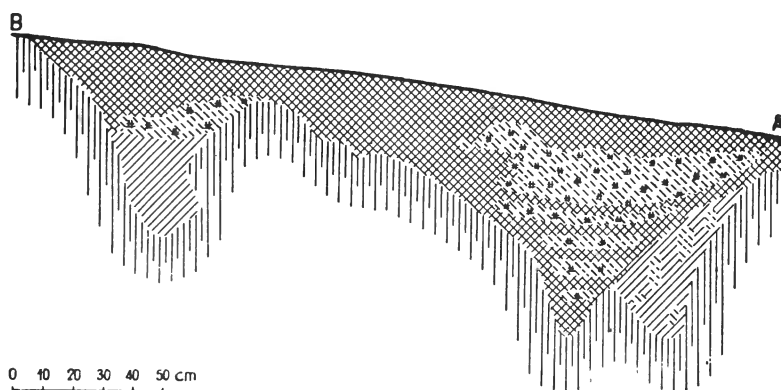
plytka, gdyż w najgłębszej części liczyła zaledwie 35 cm, tworząc dwa niewielkie zagłębienia. Na wypełnisko jamy składały się fragmenty ceramiki (Tabl. XXVIII, 10–11), 9 kości zwierzęcych, kawałek rogu oraz grudki polepy. Zestawienie fragmentów ceramiki i ornamentów z jamy 2 przedstawiają tabelki 7 i 8. Nadmienić należy, że wymieniony fragment ceramiki zdobiony ornamentem kłutym wykonany był grzebieniem sześciobocznym. Nakłucia ustawione dwupasowo w jodełkę. Na głębokości 12 cm od powierzchni znaleziono niewielki fragment bliżej nie określonego żelaznego przedmiotu.

A r IV. Warstwa kulturowa aru IV była płytka, gdyż miąższość jej wynosiła zaledwie 10 cm. Zalegała ona zresztą niecałą przestrzeń działek A – B, podczas kiedy w działkach C – D występował czysty piasek. Warstwa kulturowa działek A – B łączyła się z występującymi w nich obiektami. Mianowicie w północno-wschodnim narożniku działki B leżała część jamy 2, natomiast w północno-zachodnim narożniku działki A widoczny był sam kraniec jamy 3. Tym więc obiektom należy zawdzięczać względne bogactwo wypełniska warstwy kulturowej działek A – B. Fragmenty ceramiki i ich ornamentyka w arze IV przedstawiają tabelki 9 i 10. Ponadto oprócz fragmentów ceramiki w działkach A – B znalazło się 30 małych ułamków i 3 większe kości zwierzęce.

A r V. Zbadano warstwę kulturową w arze V o miąższości 20 cm w działkach A, C, D. W działce B brak było warstwy kulturowej występował tu czysty piasek pokryty bardzo słabą roślinnością. W działce tej brak było fragmentów ceramiki, tylko w darni znaleziono-brązową zawieszkę dzwoneczkowatą. Warstwa kulturowa w działkach A, C, D posiadała mniej więcej jednakową miąższość. Najintensywniejszą była warstwa w działce C, gdzie w jej partii południowo-zachodniej leżała większa część jamy 3. Podział fragmentów ceramiki i ornamentów, których w arze V wystąpiło dużo (Tabl. XXVIII, 12–13), przedstawiają tabelki 11 i 12. Poza omówionymi fragmentami ceramiki

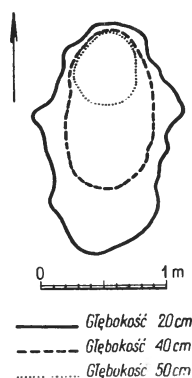
Rys. 14. Ogrodniki pow. Siemiatyże. Plan jamy 10.

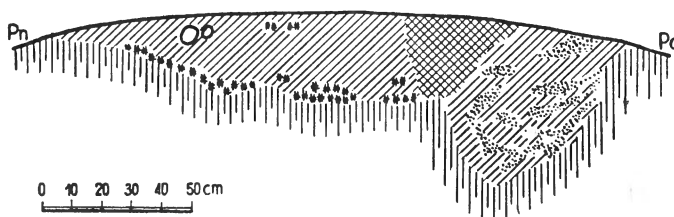
Ryc. 15. Ogrodniki pow. Siemiatyże. Profil A—B jamy 10.

w arze V wystąpiły węgle drzewne, grudki polepy, 94 mniejszych i większych ułamków kości zwierzęcych, 3 zęby zwierzęce oraz 3 przedmioty. W działce B w darni brązowa dzwoneczkowata zawieszka, uszkodzona, odlana w formie. Dzwoneczek przecięty jest na krzyż i zdobiony w zwykły dla tych okazów sposób, długość 2,5 cm, średnica 1,5 cm (Tabl. XXX, 9), oraz pręślik uszkodzony, dwustożkowy, obtaczany, o średnicy 2,5 cm (Tabl. XXX, 12). W działce D na głębokości 10 cm wystąpił uszkodzony pręślik gliniany, dwustożkowy, obtaczany, o średnicy 2,9 cm i wysokości 1,7 cm (Tabl. XXVIII, 14), oraz w tej samej działce i na tej samej głębokości znaleziono małe o-twarte kółeczko z brązowego, cieniutkiego drucika. Średnica kółeczka 1,6 cm (Tabl. XXX, 6).

A r VI. Z aru VI zbadano tylko działkę B, w której przy północnej ścianie wystąpiła część jamy 3, z grobem w nią wkopanym, ciągnącym się w głąb działki w kierunku z północy na południe. Ponadto w narożniku południowo-zachodnim wystąpiła na głębokości 15 cm od powierzchni jama 10, rysująca się jako zaciemnienie szarobrunatne. Miąższość warstwy kulturowej w działce B liczyła 20 cm. Fragmentów ceramiki w warstwie było niewiele. Te z fragmentów, które można było użyć do analizy, zestawiono w tabelce 13. Natomiast ich

Ryc. 16. Ogrodniki pow. Siemiatyż.e. Plan jamy 4.

Ryc. 17. Ogrodniki pow. Siemiatyże. Profil północ — południe jamy 4.

ornamentykę przedstawia tabela 14. Poza ceramiką w warstwie kulturowej znalazły się grudki polepy, węgle drzewne, 13 ułamków kości zwierzęcych i na głębokości 25 cm w zaciemnieniu węglowym mały fragment płaskiej w przekroju ośełki (Tabl. XXVIII, 15).

J a m a 3 zarysowała się w działce D aru II, działce A aru IV, działce B aru VI i działce C aru V. Zarysy jamy były stosunkowo dobrze uchwyte już na głębokości 20 cm od powierzchni ziemi jako ciemna plama na tle jasnego piasku. Jama w przybliżeniu okrągła, o nieregularnych brzegach, w partii południowej i południowo-wschodniej zniszczona częściowo grobami szkieletowymi. Barwa ziem

opisywanego obiektu intensywnie czarna w części środkowej i zachodniej, w partii wschodniej bardziej szarawa. Od południa i zachodu przy brzegach jamy wkładki jasnego piasku. Średnica jamy wynosiła 400 cm (Ryc. 11). Na powierzchni ćwiartki D przy zachodniej ścianie znajdowało się skupisko kamieni częściowo przepalonych, o średnicy około 80 cm, a między nimi fragmenty ceramiki i kości zwierzęce. Na głębokości 40 cm od powierzchni ziemi jama znacznie się zmniejszyła. Kształt jej na tym poziomie zbliżony był do okrągłego, lekko wydłużony w kierunku północny wschód — południowy zachód. Środek intensywnie ciemny, brzegi jamy jaśniejsze od północy, wschodu i południa otacza warstewka jasnego i szarego piasku. Wymiary w kierunku wschód — zachód 290 cm, północ — południe 270 cm, wzdłuż osi północny wschód — południowy zachód 340 cm. W zachodniej części przy brzegu jamy skupisko kamieni, ponadto kilka pojedynczych w północnej części jamy. Na głębokości 70 cm przyjęła ona kształt nieregularnego owalu o wymiarach wzdłuż osi wschód — zachód 245 cm i północ — południe 170 cm. Zabarwienie jamy czarne, jaśniejące ku brzegom. Od północy półkoliste ciemne zacieki na tle jasnego piasku. W zachodniej części jamy znajdowało się skupisko kamieni oraz kilka rozrzuconych przy północnej granicy jamy. Na głębokości 90 cm zarys jamy w dalszym ciągu dobrze widoczny jako nieregularny owal wydłużony w kierunku wschód — zachód ze skupiskiem kamieni w części północnej. Długość jamy na tej głębokości wynosiła 260 cm, szerokość 140 — 160 cm. Głębokość jamy 140 cm (Ryc. 12 — 13). Profile jamy wyrównane, dno zaokrąglone. Ziemia wypełniająca jamę zawierała domieszkę węgla drzewnych oraz dużą ilość przepalonych drobnych kamieni, fragmenty ceramiki (Tabl. XXVIII, 19—21, 26; XXIX, 1—14; XXX, 4—5), około 370 ułamków kości zwierzęcych, 2 zęby i 2 fragmenty szczęk zwierzęcych, stosunkowo dużą ilość grudek polepy. Kości i łuski rybnie wytapili na głębokości 110—140 cm. Ponadto znaleziono 3 fragmenty prażnicy, fragment rogu ze śladem obróbki nożem, z otworem w środku o średnicy 0,6 cm, otoczek podłużnego kształtu użyty jako gładzik o powierzchniach silnie wygładzanych, długości 6,3 cm, o średnicy 1,7 cm. Wystąpiła tu także zniszczona osełka z szarego łupku o jednej z powierzchni silnie wytartej od używania, część płaskiej oselki z kamienia drobnoziarnistego, z powierzchnią silnie wytartą, dwustożkowy przęślik gliniany, obtaczany na kole, bardzo silnie wypalony, o średnicy 3,2 cm i wysokości 1,6 cm (Tabl. XXVIII, 23). Dalsze przedmioty z głębszej części jamy 3 to fragment oselki z różowego drobnoziarnistego kamienia o jednej powierzchni silnie wytartej, dwustożkowy przęślik gliniany lepiony w rękę, o średnicy 2,4 cm i wysokości 1,5 cm (Tabl. XXVIII, 24), część formy odlewniczej z drobnoziarnistego kamienia, długości 5,5 cm i szerokości 5,7 cm (Tabl. XXVIII, 27), tulejka żelazna od strzały, płaski przekłuwacz kościany o jednym końcu lekko zaostrowym, długi 6 cm, szeroki 1,7 cm (Tabl. XXVIII, 18). Posuwając się dalej w głąb jamy znaleziono walcowaty przekłuwacz kościany o części ostrza wypolerowanej od używania, długi 9,7 cm (Tabl. XXVIII, 22), płaski, lepiony w rękę przęślik gliniany o średnicy 3,8 cm i wysokości 1,2 cm (Tabl. XXVIII, 16), fragment drugiego płaskiego przęślika glinianego lepionego także w rękę. Średnica jego wynosi około 3 cm, a wysokość 1,5 cm (Tabl. XXVIII, 25). W jamie 3 wystąpił jeszcze jeden przęślik gliniany, dwustożkowy, obtoczony, częściowo uszkodzony, ze średnicą 3,7 cm i wysokości 2,2 cm (Tabl. XXVIII, 17), oraz ułamek talerza glinianego znaleziony na głębokości 10—20 cm (Tabl. XXIX, 7). Zestawienie procentowe ceramiki i ornamentów przedstawiają tabelki 15 i 16.

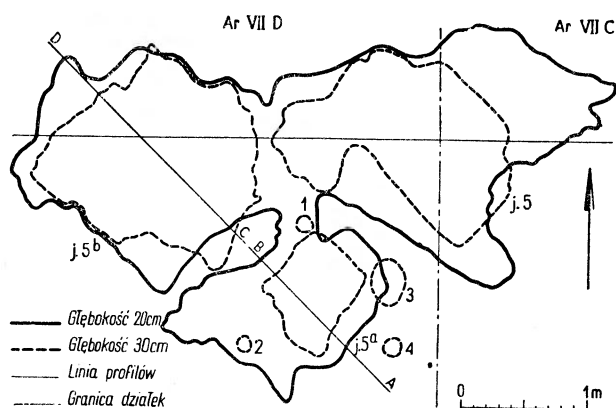
J a m a 10 położona była w południowo-zachodnim narożniku działki B aru VI. Wymiary jej wynosiły wzdłuż linii północ — południe 150 cm, wzdłuż linii wschód — zachód 115 cm. Część wschodnia zniszczona była przez grób. Zachowana część jamy położona była na stoku wydmy, dłuższą osią skierowana z północy na południe. W rzucie poziomym rysowała się ona jako nieregularne zaciemnienie, węższym, wydłużonym końcem skierowane ku północy. Część południowa jamy była wypełniona ciemną ziemią, przechodzącą w jaśniejsze brunatnoszare tony ku północy (Ryc. 14). Jamę przecięto jedną linią profilową, poprowadzoną z południowego zachodu na północny wschód. Okazało się, że jama składała się z dwu zagłębień: głębszego południowego, liczącego do 40 cm głębokości, oraz północnego płytszego, którego głębokość wynosiła 30 cm (Ryc. 15). Południowe zagłębienie jamy przy samym dnie dzieliło się na dwie ostro zakończone części. W czarnym wypełnisku jamy widać było warstewki jasnobrunatnej gliny, które przy dnie w jej części południowej układały się półkoliście na zmianę z ciemnymi smugami. Na głębokości 25 cm od powierzchni ziemi, w płytszym, północnym zagłębieniu znalazł się fragment płaskiej oselki z łupku o wszystkich czterech powierzchniach silnie wytartych. Szerokość oselki 1,2 cm, grubość 0,3 cm. Fragmenty ceramiki znalezione w jamie to kilka ułamków bez zdołin pochodzących z dolnych części naczyń i kilka zdobionych pasami prostymi rytymi pojedynczym narzędziem garncarskim.

A r VII. W działkach A — B aru VII pod darnią wystąpił biały piasek. Z tej części aru pochodzi tylko ułamek kości zwierzęcej. W działkach C — D zachowała się częściowo warstwa kulturowa o miąższości około 20 cm. W warstwie tej znaleziono fragmenty ceramiki (Tabl. XXIX, 16; XXX, 10), około 65 kości, 7 zębów zwierzęcych, ułamek szczęki zwierzęcej, kilkanaście grudek polepy, węgle drzewne oraz część gwoździa żelaznego ze złamanym kolcem i nieregularną, wydłużoną główką. Długość zachowanej części 5 cm, wymiary główki 1,7 × 1,2 cm. Odkryto tu ponadto monetę Jana Kazimierza, fragment złamanej bardzo silnie wytartej oselki czworobocznej. Długość zachowanej części 7 cm, szerokość u złamanego końca 1,7 × 1,9 cm, u nie zniszczonego 2,7 × 2 cm (Tabl. XXIX, 23). Znaleziono także w arze VII ułamek zakończenia rogu ze śladami obróbki powierzchni (Tabl. XXIX, 19). W działkach C i D aru VII w partii środkowej wystąpiły jamy 5, 5a i 5b oraz w kącie południowo-wschodnim działki C jama 4. W działce C aru VII wyraźne zarysy czterech grobów szkieletowych jako pozostałość cmentarza zmarłych na cholere. Podział fragmentów ceramiki z działek C i D aru VII oraz ich ornamentów przedstawiają tabelki 17 i 18.

J a m a 4 była położona w południowo-wschodnim narożniku działki C aru VII. Wymiary jamy wzdłuż osi: północ — południe 180 cm, wschód — zachód 120 cm. Kształt jamy mniej więcej owalny, wydłużony w kierunku północ — południe. Jama zarysowała się na głębokości około 20 cm od powierzchni ziemi pod płytką warstwą kulturową. Składała się na nią intensywnie zabarwiona część środkowa oraz otaczające ją dookoła partie szarobrunatnego piasku z wkładkami piasku jasnozłotego. Na dnie warstewki gliny (Ryc. 16). Jamę przecięto jedną linią profilową, poprowadzoną w kierunku północ — południe. Jama tworzyła zagłębienie o głębokości 55 cm w części południowej, podczas kiedy przeciętna głębokość jamy wynosiła 20 — 25 cm. W profilu rysowało się także wyraźne środkowe zaciemnienie jamy, które tworzyło jak gdyby słup, sięgający do samego jej dna. Zaciemnienie to nie pokrywało się jednak z najgłębszą częścią jamy (Ryc. 17). W rezultacie jama 4 robiła wrażenie, jak gdyby składała się z resztek dwu obiektów wkopanych jeden w drugi. W wypełnisku znalazła się niezbyt wielka ilość fragmentów ceramiki (Tabl. XXIX, 17, 21) około 50 kości, 3 zęby zwierzęce, węgle drzewne, parę grudek polepy z odciskami drzewa i przepalone, kruszące się, pojedyncze kamienie. Zestawienie fragmentów ceramiki z jamy 4 oraz ich ornamenty przedstawiają tabelki 19 i 20. W jamie 4 poza fragmentami ceramiki nie wystąpiły jakiegokolwiek inne przedmioty.

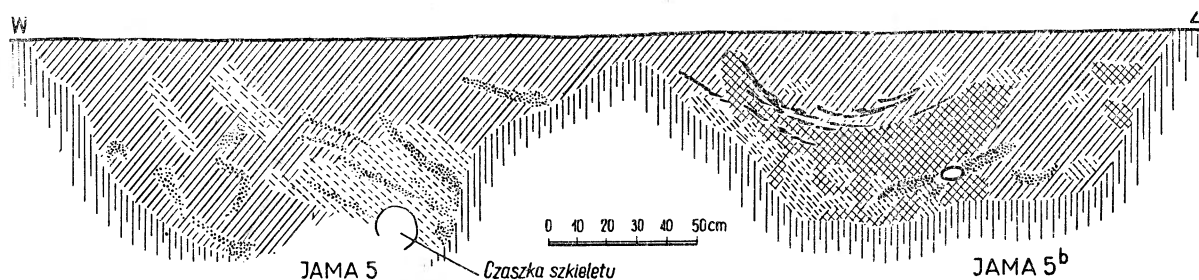
J a m a 5 położona była w działkach C — D aru VII. Wymiary jej na głębokości 30 cm wynosiły wzdłuż linii: południowy zachód — północny wschód 150 cm, wschód — zachód 175 cm. Po zdjęciu warstwy darni na głębokości 20 cm w działkach C — D aru VII ukazała się duża, intensywnie ciemna plama wydłużona w kierunku wschód — zachód, z trzema łączącymi się ze sobą, jednak wydzielającymi się z

całości częściami o nieregularnych kształtach. Wydzielały się więc z całości części wschodnia, zachodnia i południowa. W ciemnej ziemi wypełniska występowały drobne węgle drzewne oraz kilka małych kamieni położonych przy północnym krańcu zaciemnienia wschodniego. Po zebraniu dalszej dziesięciocentymetrowej warstewki piasku plama rozdzieliła się na trzy oddzielne jamy, wschodnią, zachodnią i południową, które oddzielał od siebie jasny piasek. Tak więc widać było wyraźnie, że omawiane trzy jamy w jedną całość łączyła resztką warstwy kulturowej. Zaciemnienie wschodnie otrzymało nazwę jamy 5, dalsze kolejno jam 5a i 5b (Ryc. 18). Jama 5, położona częścią wydłużoną w kierunku południowy zachód — północny wschód, miała kształt owalu z nieregularnym rozszerzeniem skierowanym w stronę południowego zachodu. Na powierzchni jamy barwy szaroczarnej rysowały się niewielkie wkładki jasnoszarego piasku, robiące wrażenie zmieszania wypełniska. Jamę przecięto dwoma profilami, jednym poprowadzonym ze wschodu na zachód (Ryc. 19), drugim z północy na południe.

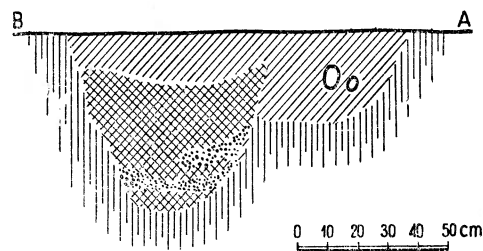
Ryc. 18. Ogrodniki pow. Siemiatycze. Plan jam 5, 5a, 5b.

W jamie znaleziono dość dużo fragmentów ceramiki (Tabl. XXIX, 20, 22; XXXI, 1–2), 7 zębów zwierzęcych, róg ścięty ukośnie ze śladem nacięcia na powierzchni, ponadto grudki polepy, węgle drzewne oraz obtaczany dwustożkowy, gliniany przęślik o średnicy 2,7 cm i wysokości 1,5 cm (Tabl. XXIX, 18) i osełkę płaską z łupku z otworkiem na jednym z jej końców. Drugi koniec uszkodzony. Otworek wiercony dwustronnie. Długość osełki 10 cm, grubość 0,7 cm (Tabl. XXIX, 15). Fragmenty ceramiki tak co do form jak, i ornamentów przedstawiają tabelki 21 i 22.

Ryc. 19. Ogrodniki pow. Siemiatycze. Profil wschód — zachód jam 5, 5b.

Jama 5a położona była na działce D aru VII. W kierunku wschód — zachód jama liczyła 75 cm, w kierunku północ — południe 70 cm. Jama 5a stanowiła południową część zaciemnionej plamy, która na głębokości 20 cm wystąpiła w działkach C — D aru VII. Posiadała ona kształt niemalże okrągły i barwę intensywnie czarną. Od jamy tej w stronę południa i południowowschodu odchodziły nieregularne zaciemnienia, ciągnące się w głąb na 18 cm. Wśród intensywnie ciemnej ziemi jamy 5a znajdowały się wkładki jasnego piasku, dwa niewielkie kamienie na powierzchni jamy i jeden w południowo-wschodnim zaciemnieniu. Wokół jamy 5a grupowały się cztery intensywnie czarne, okrągłe plamy, będące zapewne śladami po słupach tkwiących tu ogniś. Dwie z tych plam określone jako 1 i 2 leżały po stronie południowo-zachodniej jamy 5a, zaś 3 i 4 po stronie północno-wschodniej. Z omawianych plam największą była trzecia, gdyż średnica jej z północy na południe wynosiła 35 cm. Pozostałe były niewielkie, średnice ich liczyły: plama 1 — 15 cm; 2 — 11 cm; 4 — 12 cm. Jamę 5a przecięto linią profilową A — B poprowadzoną z południowego zachodu na północny wschód (Ryc. 20) oraz wszystkie cztery otaczające jamę 5a plamy liniami profilowymi idącymi z północy na południe. Po przecięciu jamy linią profilową A — B okazało się w przekroju, że wyglądała ona jak pozostałość po słupie o głębokości wynoszącej 55 cm. Wypełniona ona była ciemną ziemią, przy dnie smugi jasnego piasku. Plama oznaczona numerem 3 to zagłębienie o zaokrąglonym dnie i głębokości 50 cm. Ziemia wypełniająca to zagłębienie czarna z półkolistym ułożonymi smugami żółtobrunatnego piasku, sięgającymi od góry aż do dna zagłębienia. Plama 2 stanowiła wąskie, długie zagłębienie, zwężające się znacznie. Koniec zaokrąglony i skierowany ku południowi. W ciemnej ziemi całego wypełniska smugi żółtobrunatnego piasku. Plama 1 położona na północ od jamy 5a stanowiła zagłębienie dochodzące do 25 cm długości. W ciemnym wypełnisku niewielkie wkładki brunatnego piasku. Wreszcie plama 4, najdalej ze wszystkich wysunięta ku południowi, to małe i płytkie zagłębienie na 10 cm. Plamie 1 od strony północnej towarzyszyło niewielkie zaciemnienie, płytkie, nieregularnego kształtu. W zagłębieniach będących śladami po słupach brak było jakichkolwiek fragmentów ceramiki. Zresztą wypełnisko jamy 5a nie obfitowało także w nie. Poza ułankami ceramiki znaleziono 20 fragmentów kości, 2 zęby zwierzęce, grudki polepy i węgle drzewne. Ułanki ceramiki z jamy 5a i ich ornamenty przedstawiają tabelki 23 i 24. Z przedmiotów w jamie 5a wystąpiła połowa glinianego przęślika, dwustożkowego, obtaczanego, o średnicy 2,8 cm i wysokości 1,7 cm.

Ryc. 20. Ogrodniki pow. Siemiatycze. Profil A — B jamy 5a.

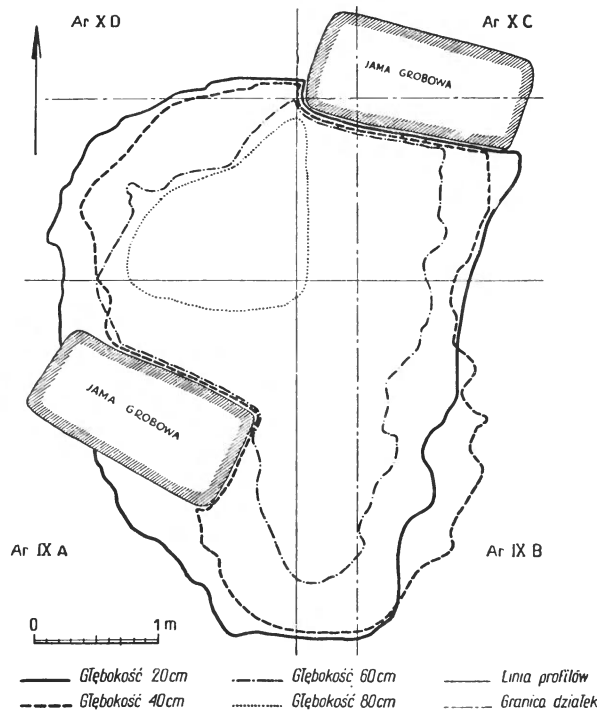
Jama 5b położona jest na działce D aru VII. Wymiary na głębokości 30 cm linii: północ — południe 150 cm, wschód — zachód 170 cm. Jama 5b stanowiła zachodnią część plamy wyróżnionej na głębokości 20 cm. W rzucie poziomym przedstawiała się ona jako nie regularne zaciemnienie, częścią szerszą skierowane ku wschodowi, a węższą ku zachodowi. Barwa jamy intensywnie czarna z wkładkami jasnego piasku, zwłaszcza na jej krańcach. Na głębokości 30 cm wystąpiły skupiska kości i łusek rybich. Jamę 5b przecięto dwoma liniami profilowymi. Jedną, która przecinała jamy 5 i 5b i była wspólną dla nich obu, poprowadzono ze wschodu na zachód, drugą linię C — D poprowadzono ukośnie do pierwszej. Przecinała ona jamę w kierunku z południowego zachodu na północny wschód. Głębokość jamy wynosiła od 50 do 60 cm. Przy dnie jamy o kształcie nieckowatego zagłębienia wystąpiły liczne wkładki brunatnoczerwonej gliny, szarozółtego piasku i ciemnoszara ziemia. W wypełnisku jamy znalazły się liczne fragmenty ceramiki, 102 kości i 6 zębów zwierzęcych, grudki polepy, węgle drzewne, ości i łuski ryb, kawałki prażnicy oraz sercowata ozdoba z brązu. Na głębokości 30 cm wystąpiła także część czaszki małego dziecka. Zestawienie fragmentów naczyń oraz ich ornamentów ilustrują tabelki 25 i 26. Z ułamków ceramiki na uwagę zasługuje znak na dnie naczynia (Tabl. XXX, 8). W warstewce głębokościowej 50 — 60 cm znaleziono dwa fragmenty prażnicy, jeden z dna, drugi z krawędzi. Krawędź prażnicy zaokrąglona. W glinie kanaliki po przepalonych, ciętych źdźbłach słomy, ponadto duża domieszka piasku i parę grubszych ziarn tłuczni. Grubość ścian prażnicy 2,3 cm. Sercowata, brązowa ozdoba znaleziona na głębokości 30 cm, jest odlana w formie i posiada następujące wymiary: długość 1,5 cm, szerokość 1,7 cm. W części szerszej okrągły otworek. Na części przedniej zatarty ornament, na spodniej trzy małe sztyfciki, przy pomocy których ozdoba sercowata była przytwierdzana do materii lub skóry (Tabl. XXX, 7).

A r VIII. W arze VIII wyeksplorowano do calca działki A, B, C, działka D nie była kopana. Fragmenty ceramiki z tej działki pochodzą tylko z powierzchni. W działce A pod warstwą darni i szarego piasku grubości 10 cm wystąpił biały piasek. Z tej to właśnie dziesięciocentymetrowej warstewki szarego piasku pochodzą fragmenty ceramiki omówione poniżej, 7 ułamków kości zwierzęcych, ząb zwierzęcy i grudki polepy. W działce B warstwa szarego piasku pod darnią wynosiła tak samo 10 cm, pod nią dziesięciocentymetrowa resztką warstwy kulturowej, barwy brunatnoszarej z fragmentami ceramiki i grudkami polepy. W działce B w odległości 40 cm od północy i 60 cm od zachodu wystąpiło skupienie ceramiki. Skupienie to zawierało dno naczynia, 13 fragmentów z dolnej części jednego naczynia zdobionego żłobkami ustawionymi w grupy po dwa, 9 fragmentów dolnej, niezdobionej części jednego naczynia oraz 3 małe ułamki naczyń zdobionych ornamentem pasmowym. W działce C aru VIII warstwa szarego piasku pod darnią wynosiła 20 cm i zawierała polepę i fragmenty ceramiki (Tabl. XXX, 11). Pod nią dwudziestocentymetrowa intensywnie czarna warstwa kulturowa z uławkami ceramiki, kośćmi zwierzęcymi i grudkami polepy. W warstwę tę zostały wkopane dwa groby szkieletowe dawnego cmentarza zmarłych na cholere. Fragmenty ceramiki, które zostały znalezione w działkach A, B, C, D aru VIII, oraz ich ornamenty przedstawiają tabelki 27 i 28.

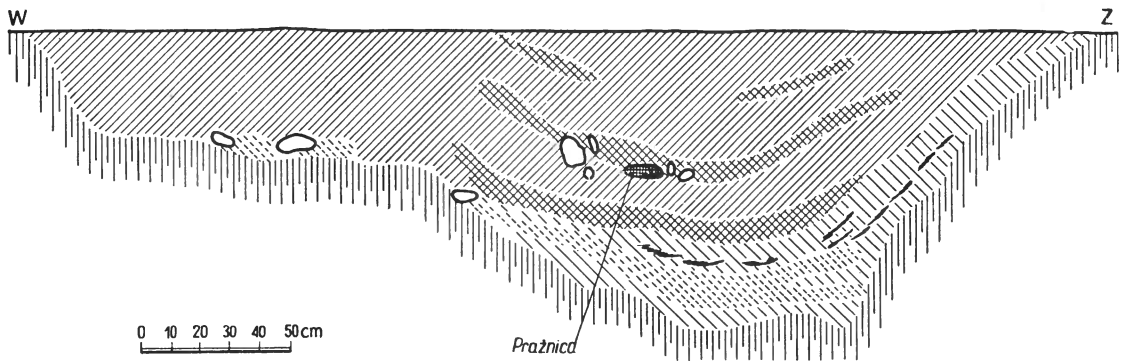
A r IX. O 20 m na wschód od aru VII, w równej z nim linii został zbadany odcinek składający się z dwu arów: IX i X. Przesunięcie badań w tym kierunku było spowodowane tym, że na kulminacji niewielkiego wydmowego pagórka rysowała się wyraźnie jama, która była już częściowo zniszczona przez przygodnych badaczy. Z aru IX zbadano działki A — B, to jest te odcinki, na których była położona duża jama. Jama ta otrzymała kolejny numer 6. Warstwa kulturowa w arze IX wynosiła od 20 cm w działce A i części B do 45 cm w pozostałej jej części. Barwa warstwy kulturowej, zwłaszcza w działce B, intensywnie ciemna. W obu działkach znalazła się duża ilość fragmentów ceramiki oraz jedno całe naczynie, które stało w warstwie kulturowej działki B, na północny wschód od jamy 6. Górna część wylewu naczynia wystąpiła na głębokości około 17 cm, dno na około 45 cm. Ponieważ naczynie to było źle zachowane i rozpadło się niemalże zupełnie, podajemy tu tylko jego opis. Naczynie posiadało wychylony na zewnątrz wylew i zaokrąglony brzusek o średnicy około 25 cm. Zachowana wysokość naczynia liczyła około 22 cm. Dno o średnicy 10 cm było lekko wklęsłe. Cała powierzchnia omawianego naczynia z wyjątkiem gładkiej szyi i górnej części brzuśca była pokryta pasmami prostymi rzędnącymi ku dołowi. Ściany naczynia niegrube (około 0,7 cm). Poza omówionym naczyniem w działkach znaleziono ułamki naczyń, których podział na grupy i rodzaje ornamentu przedstawiają tabelki 29 i 30. Z działek A i B pochodzą ponadto grudki polepy, 12 ułamków kości zwierzęcych oraz 1 ząb. Wreszcie w działce B na głębokości około 20 cm, już w jasnym piasku przy jamie 6, wystąpił dobrze zachowany nożyk o ostrzu wyodrębnionym dwustronnie od trzonka, długość noża 10,9 cm, szerokość ostrza 1,1 cm (Tabl. XXXI, 8).

A r X leżał na północ od aru IX, częścią działek C—D na kulminacji wspomnianego powyżej pagórka wydmowego i obniżał się w stronę północy. Warstwa kulturowa o miąższości około 20 cm zachowana była tylko w tych częściach działek C—D, które leżały na kulminacji wzgórza tuż przy krańcu północnym jamy 6. Grubsza i intensywniejsza warstwa pochodziła z działki C, natomiast część działki D zajmował grób, który był wkopany w jamę 6. W warstwie kulturowej działki D wystąpiła tak znikoma ilość małych ułamków ceramiki, że nie weszły one nawet do naszych rozważań. W działce C fragmentów ceramiki było więcej (Tabl. XXXI, 3—4), które pod względem form i ornamentyki przedstawiają tabelki 31 i 32. Zwrócić należy uwagę na ciekawe dno naczynia (Tabl. XXXI, 5), które na środku posiada mały, wypukły guzek. Tego rodzaju guzek jest unikatem na dnach naczyń występujących w Ogrodnikach.

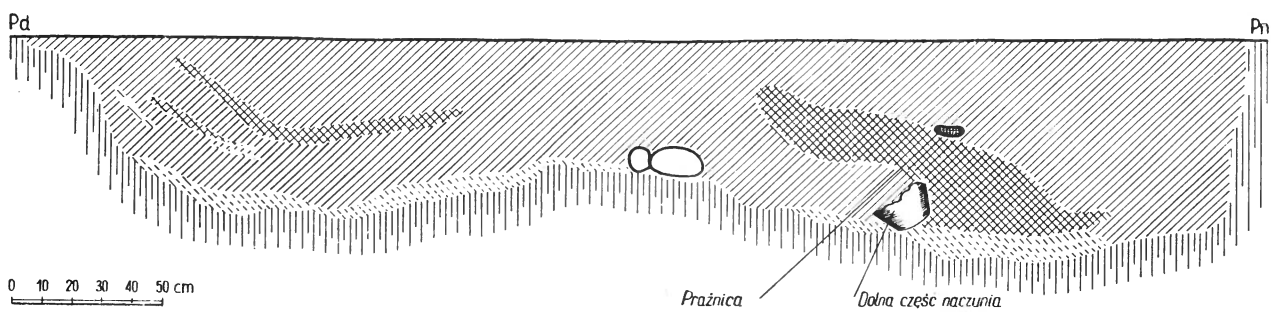
Jama 6 położona na arze IX w działkach A — B. Niewielką częścią w stronę północy jama wchodziła w działkę D aru X. Wymiary jamy wynosiły wzdłuż osi: północ — południe 440 cm, wschód — zachód 330 cm. Po zebraniu darni na głębokości 10 cm zarysowała się w arze IX jama 6. Jama ta była zniszczona przez dwa wkopane w nią groby, z których jeden niszczył jej północną część, drugi partię niemalże środkową (Ryc. 21). Zasięg jamy na głębokości 20 cm był największy. Jama stanowiła nieregularny owal z partią bardziej wysuniętą ku wschodowi. Barwa jamy była czarna jaśniejsza ku krawężdom. Zasięg jej na głębokości 40 cm w zasadzie pokrywał się z poprzednim, także i swoim kolorem nie różniła się ona. Na głębokości 40 cm wystąpiły liczne, duże fragmenty prażnicy. Na głębokości 60 cm jama była znacznie mniejsza, wydłużona i partią węższą ciągnęła się ku południowi. Na tej głębokości wystąpiły liczne, częściowo przypalone kamienie, których dwa skupiska można było zaobserwować przy wschodniej krawędzi jamy, oraz liczne większe i mniejsze ułamki prażnicy. Barwa jamy nadal ciemna. Na głębokości 65 cm w działce A tuż przy linii przecinającej jamę z północy na południe znaleziono dolną część dużego naczynia, stojącego w wypełnisku jamy tuż przy jej dnie. Dno jamy znajdowało się na głębokości 60—70 cm (Ryc. 22—23). Dalsza część jamy znajdowała się w działce A, tworząc niewielkie zagłębienie o wymiarach 160×140 cm, wypełnione jasnoszarą ziemią z licznymi wkładkami gliny. Jama osiągała w tym miejscu 120 cm głębokości. Fragmentów prażnicy, które tak licznie występowały w poprzednich warstwach, tutaj nie było. Na zawartość jamy 6 składały się ułamki ceramiki (Tabl. XXXI, 6—7, 9—10, 12—14; XXXII, 1—2), liczne fragmenty prażnicy, grudki polepy, węgle drzewne, 65 większych i mniejszych kości zwierzęcych, 6 zębów, połowa przeszlika glinianego i kolec gwoźdźcia. Podział fragmentów ceramiki znalezionych w wypełnisku jamy pod względem form i ornamentyki ilustrują tabelki 33 i 34. Ułamki prażnicy z jamy 6 posiadały brzeg zaokrąglony i przeciętną grubość ścianek 3—3,5 cm. Wykonane były z gliny z dużą domieszką roślinną, ciętej krótko słomy, o czym

Rys. 21. Ogrodniki pow. Siemiatycze. Plan jamy 6.

Ryc. 22. Ogrodniki pow. Siemiatycze. Profil wschód — zachód jamy 6.

Ryc. 23. Ogrodniki pow. Siemiatycze. Profil północ — południe jamy 6.

świadczą drobne kanaliki. Ponadto w glinie znajdowała się niewielka ilość drobnego piasku. Kształtu prążnicy niestety nie można było odtworzyć. Z jamy 6 na uwagę zasługuje połowa dwustożkowego, glinianego przęślika obtoczonego, o średnicy 2,3 cm i wysokości 1,3 cm (Tabl. XXXII, 3). Natomiast w działce B na głębokości 50 cm znaleziono kolec gwoźdźca.

A r XI usytuowany był na południowym stoku wzniesienia. Wyeksplorowano z niego do calca działki A, B, C, D. W działkach A, B, D pod dziesięciocentymetrową warstwą darni i szarego piasku zachowała się warstwa kulturowa o miąższości 15 cm i intensywnie ciemnej barwie zawierająca ułamki ceramiki, grudki polepy, kości zwierzęce oraz przedmioty. W działce A na głębokości 10 cm znaleziono fragment glinianego, dwustożkowego przęślika obtaczanego, o średnicy 2,6 cm i wysokości 1,5 cm (Tabl. XXXII, 4), ponadto żużel żelazny, grudki polepy i ułamki naczyń. W działce B wystąpiły fragmenty ceramiki (Tabl. XXXI, 18), kawałek dna prążnicy, polepa, 16 ułamków kości i 6 zębów zwierzęcych. Na głębokości 15 cm odkryto żelazny przedmiot o dwu pazurkach i pętli powstałej przez skrócenie sztabki. Długość przedmiotu 8 cm, średnica pętli 2,7 cm, rozstęp pazurków 1 cm (Tabl. XXXIII, 7). Z omawianej warstwy pochodzi także trójdzielny paciorek z nieprzeźroczystego, żółtego szkła o długości 1,5 cm (Tabl. XXXII, 5). Z głębokości 10 cm pochodzi kółko żelazne, nie spojone, o średnicy około 2,3 cm (Tabl. XXXII, 7), oraz krążek wycięty ze skorupy naczynia, na którego powierzchni zachowane są resztki ornamentu pasmowego. Średnica krążka 2,8 cm grubość 0,7 cm (Tabl. XXXII, 6). W północnej partii działki C wystąpiło półkoliste wchodzące w działkę D zaciemnienie. Stanowiły ono spływy warstwy kulturowej z działki D, usytuowanej na stoku wzgórza wydmowego. W ziemi kulturowej działki C znaleziono ułamki naczyń i 17 drobnych kości zwierzęcych. W działce D w jej narożniku południowo-zachodnim zarysowała się jama 7. W warstwie kulturowej omawianej działki wystąpiły ułamki ceramiki, węgle, polepa, kości zwierzęce i część nożyka żelaznego ze złamanym kolcem i uszkodzonym ostrzem oraz mały kawałek niedużego talerza glinianego, lepionego w ręku. Ścianki niskie, wysokość 1,8 cm (Tabl. XXXIII, 19). Zestawienie ułamków ceramiki, które wystąpiły w arze XI, pod względem typów i ornamentów ilustrują tabelki 35 i 36.

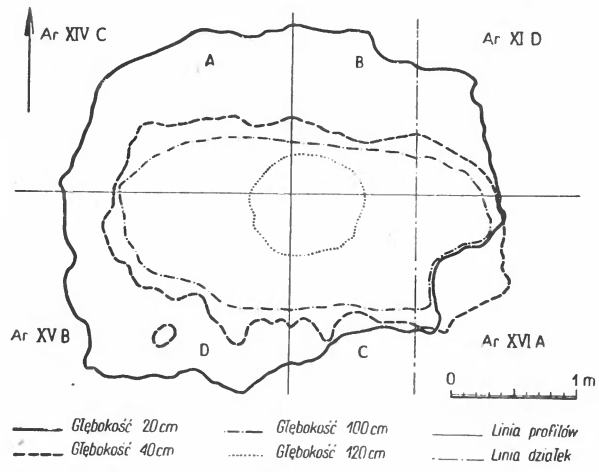
A r XIV. Z aru XIV wyeksplorowano do calca tylko działkę C. W jej partii południowo-zachodniej na głębokości 20 cm od powierzchni ziemi zarysował się dalszy ciąg jamy 7. Warstwa darni i szarego piasku, grubości około 10 cm, poniżej wystąpiła dziesięciocentymetrowa warstwa kulturowa o ciemnym zabarwieniu. W darni, szarym piasku i ziemi kulturowej znaleziono ułamki ceramiki, grudki polepy i 7 fragmentów kości zwierzęcych. Ilość fragmentów ceramiki oraz podział na typy i formy ornamentu ilustrują tabelki 37 i 38.

A r XV. Z aru XV zbadano tylko partię północną działki B, odsłaniając na głębokości 20 cm jamę 7. Warstwa kulturowa wynosiła 10 cm pod dziesięciocentymetrową warstwą darni i szarego piasku. Z warstewki głębokościowej 0–20 cm pochodzą ułamki ceramiki, których podział na grupy i rodzaje ornamentów przedstawiają tabelki 39 i 40.

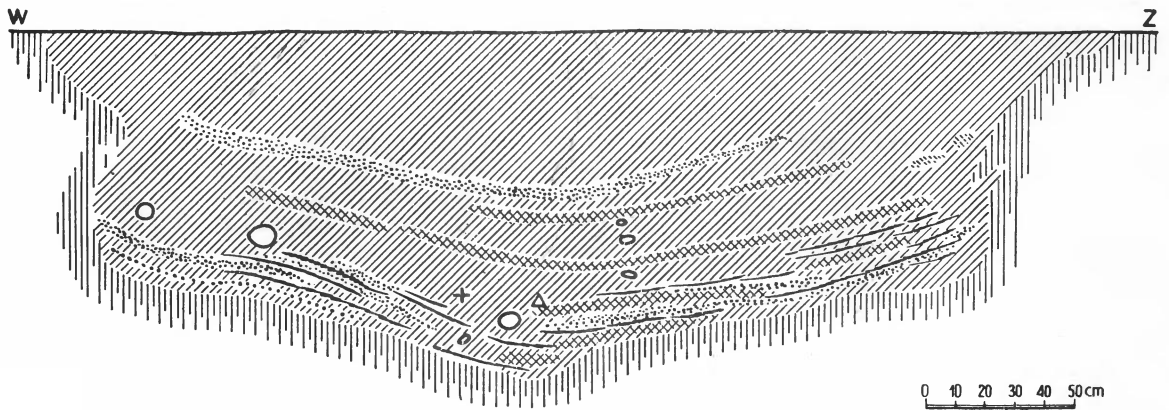
A r XVI. Na arze XVI przekopano tylko północno-zachodnią partię działki A, chodziło bowiem o odsłonięcie południowo-wschodniej części jamy 7, rysującej się tu na głębokości 20 cm od powierzchni ziemi. Warstwa kulturowa wynosiła w działce A około 10 cm pod dziesięciocentymetrową warstwą darni i szarego piasku. Z warstewki 0–20 cm pochodzą dwa ułamki górnych części naczyń, z których jeden jest bez krawędzi, a drugi reprezentuje drugą grupę, jeden mały ułamek zdobiony pasmem falistym, jeden ornamentem stempekowym, 10 ułamków z pasmami prostymi, 6 bez ornamentów i jeden ułamek dna naczynia.

J a m a 7 zarysowała się na arach: XI działka A, XII działka A, XV działka B i XIV działka C, głównie jednak była położona w arach XIV i XV pod warstwą kulturową grubości około 20 cm. Na głębokości 20 cm jama rysowała się jak nieregularny owal usytuowany w kierunku wschód—zachód. Wymiary jamy 395×270 cm. Zabarwiona była jednolicie na ciemno z wkładkami żółtego piasku przy brzegach (Ryc. 24). Na głębokości 40 cm kształt jamy zmienił się na wydłużony nieregularny owal o wymiarach 310×170 cm. Przy jamie od południowego zachodu widać było owalny ślad po słupie o długości 20 cm, szerokości 16 cm i głębokości 8 cm. W partii południowo-wschodniej jamy 7 znajdował się ślad po wkopie. Jama na głębokości 40 cm była w dalszym ciągu dobrze widoczna jako ciemna plama na tle jasnego piasku. Na głębokości 100 cm od powierzchni ziemi jama nadal zachowuje kształt owalu, o osi dłuższej skierowanej z zachodu na wschód, o wymiarach 280×140 cm. Na głębokości 120 cm od powierzchni ziemi kształt jamy staje się prawie okrągły, o średnicy około 90 cm. Głębokość jamy wynosiła 110 cm. Profile wykazały, że boki jamy były prawie że pionowe, a dno łagodnie zaokrąglone. Do głębokości 50 cm jama wypełniona była intensywnie czarną ziemią, poniżej aż do dna występowały warstewki ziemi ciemnobrunatnej, szarej i żółtego piasku. Układ warstewek półkolisty i lekko półkolisty (Ryc. 25–26). Zawartość jamy stanowiły ułamki naczyń (Tabl. XXXI, 19; XXXII, 8,10; XXXIII, 1–6, 8, 10–11), około 330 fragmentów kości zwierzęcych, 37 fragmentów szczęk i 55 zębów zwierzęcych. Przeważna część ułamków kości zwierzęcych pochodziła z głębokości od 70 cm do dna jamy. Znaleziono też sporą ilość grudek polepy, które wystąpiły na przestrzeni całej jamy. Natomiast małe węgle drzewne pochodzą z głębokości około 60 cm do dna jamy. Kręgi, łuski i kości rybie zostały znalezione na głębokości 40–130 cm, fragment dna prążnicy na głębokości 120–130 cm, kawałki żużla na głębokości 50–60 i 70–80 cm. W jamie znaleziono następujące przedmioty: ostrze grotu z trzoneczkiem do wbijania w drzewce, długość 16 cm, największa szerokość ostrza 2,2 cm (Tabl. XXXI, 11), szydło żelazne długości 15 cm, średnicy 0,7 cm (Tabl. XXXI, 17), połowa sierpa żelaznego z kolcem do trzonka na samym końcu zagiętym haczykowato. Długość kolca 10 cm, szerokość ostrza 3 cm (Tabl. XXXI, 16). Dalsze przedmioty z jamy 7 to: mały nożyk żelazny o trzonku wyodrębnionym od kolca dwustronnie, długość 9,4 cm, szerokość ostrza u nasady kolca 1 cm (Tabl. XXXI, 15), rozcieracz kamienny, kulisty, nieco spłaszczony, z różowego granitu, o średnicy 6,6 cm, grubości 3,6 cm, przekuwacz kościany długości 9,3 cm, szerokości 1,8 cm (Tabl. XXXI, 21), część glinianego, dwustożkowego przęślika, obtaczanego, przepalonego powtórnie, średnica około 3 cm, wysokość 1,6 cm, haczyk żelazny na ryby długości 9 cm, rozpiętość ramion 2,6 cm (Tabl. XXXI, 20), częściowo uszkodzony skobel żelazny długości 4,3 cm, rozpiętość ramion 1,8 cm (Tabl. XXXII, 9), nożyk żelazny z trzonkiem wyodrębnionym dwustronnie od kolca, długość 11 cm, szerokość ostrza u nasady kolca 1,2 cm (Tabl. XXXIII, 9), kawałek rogu ze śladem nacięć nożem, kolec od noża i nieokreślony przedmiot żelazny. Zestawienie procentowe ceramiki znalezionej w jamie 7 pod względem formy i ornamentów przedstawiają tabelki 41 i 42.

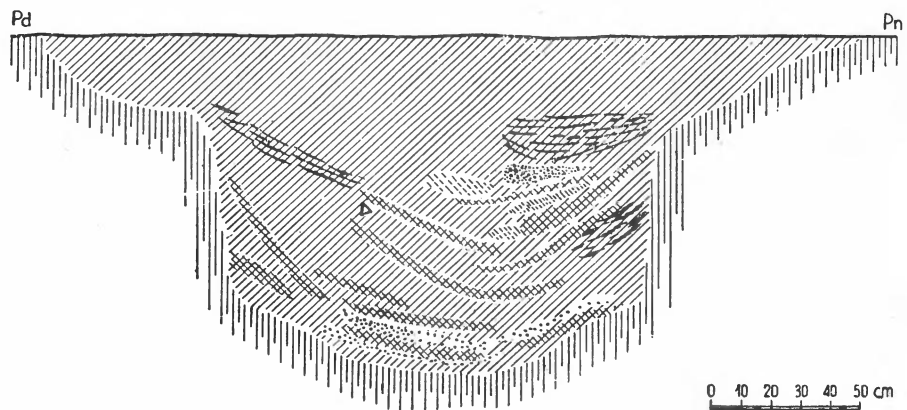
A r XII położony był na wschód od aru XI w równej z nim linii. Obiektów w arze XII brak było zupełnie. Działki B i C aru pod darnią nie zawierały zupełnie warstwy kulturowej, tylko czysty piasek. Nieliczne i drobne fragmenty ceramiki wystąpiły tu tylko w darni lub na jej powierzchni. Liczniejsze nieco fragmenty ceramiki znalazły się w darni działki D. Warstwa kulturowa o miąższości około 20 cm wystąpiła tylko w działce A omawianego aru. W działce A znaleziono także ułamek naczynia lepionego w ręku o krawędzi wylewu karbowanej, który jest jednak wcześniejszy od ceramiki osady w Ogrodnikach (Tabl. XXXIII, 12). Podział fragmentów ceramiki z działek A i B aru XII pod względem formy i ornamentu przedstawiają tabelki 43 i 44. W działkach A i B znaleziono ponadto grudki polepy, węgle drzewne i 25 ułamków kości zwierzęcych.

Ryc. 24. Ogrodniki pow. Siemiatycze. Plan jamy 7.

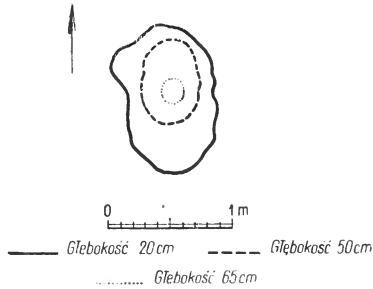

Ryc. 25. Ogrodniki pow. Siemiatycze. Profil wschód — zachód jamy 7.

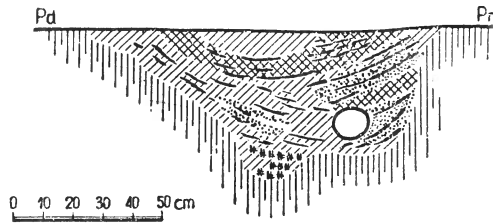

Ryc. 26. Ogrodniki pow. Siemiatycze. Profil północ — południe jamy 7.

A r XIII położony był na północny wschód od aru XII, nie w równej z nim linii. Przesunięcie tego aru ku wschodowi spowodowane było tym, że dwie częściowo zniszczone jamy widoczne były na jego powierzchni. Z omawianego aru zbadano wszystkie cztery działki z jamą 8 położoną w działce B i z jamą 9 położoną w działce D. Warstwa kulturowa w arze XIII bez zakłóceń zalegała dwudziestocentymetrową warstwą powierzchnię całego aru. W warstwie znalazło się sporo fragmentów ceramiki, których podział pod względem typów i ornamentów przedstawiają tabelki 45 i 46. W warstwie kulturowej aru XIII wystąpiły grudki polepy, węgle drzewne, 4 zęby i 29 fragmentów kości zwierzęcych. Z przedmiotów w czarnej ziemi kulturowej działki A wystąpił nieduży fragment noża, a na głębokości 16 cm mały gwóźdź z główką nieregularnie wydłużoną i ze złamanym kolcem. W działce D znaleziono fragment glinianego kulistego ciężarka (?), lepienego w ręku, z małym otworem o średnicy 0,5 cm. Średnica glinianego przedmiotu wynosi około 5 cm (Tabl. XXXII, 15).

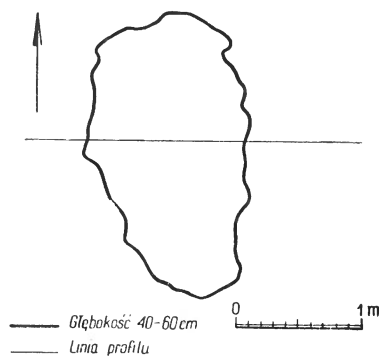
Ryc. 27. Ogrodniki pow. Siemiatycze.
Plan jamy 8.

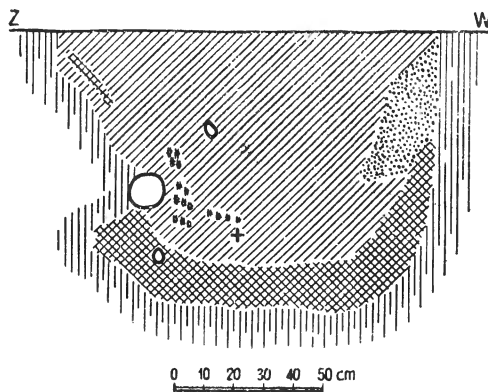
Ryc. 28. Ogrodniki pow. Siemiatycze.
Profil północ — południe jamy 8.

Jama 8 położona była mniej więcej w partii środkowej działki B aru XIII. Wymiary jamy wzdłuż osi: północ — południe 115 cm, wschód — zachód 85 cm. Jama rysowała się na głębokości 20 cm i posiadała kształt mniej więcej owalny, rozszerzający się nieco ku północy. Barwa wypełniska jamy czarnobrunatna jednolita, przechodząca w brunatnoszarą ku krawędziom (Ryc. 27). Jamę tę przecięto jedną linią profilową poprowadzoną z północy na południe (Ryc. 28). Jama tworzyła regularnie zmniejszające się owalne zagłębienie. Największa głębokość jamy pod dwudziestocentymetrową warstwą kulturową wynosiła 50 cm. Na wypełnisko jej składały się cienkie warstewki ziemi i smugi piasku, układające się półkuliście i obniżające się ku dnu. W wypełnisku jamy znaleziono: ułamek kości zwierzęcej, niewielkie grudki polepy, węgle drzewne oraz nieliczne fragmenty ceramiki. Wśród nich tylko jeden ułamek górnej części naczynia należącego do grupy 3A, zdobionego karbami wypukłymi i linią falistą rytą grzebieniem (Tabl. XXXIII, 13), ponadto mały ułamek pokryty pasmami prostymi, 3 bez ornamentu pochodzące z dolnych części naczyń oraz niezdobiony ułamek z szyi naczynia.

Jama 9 położona była w części północnej działki D aru XIII. Wymiary jamy wzdłuż linii: północ — południe 220 cm, wschód — zachód 125 cm. Jama rysowała się wyraźnie wśród niskiej trawy porastającej w tym miejscu wydmę jako owalna plama usytuowana z północy na południe. Część południowa jamy zniszczona przez przygodnych „badaczy”, wypełnisko zmieszane, a fragmenty ceramiki wybrane z jamy częściowo leżały obok niej, częściowo były wrzucone wraz z ziemią z powrotem do jamy. Nie zniszczoną okazała się tylko środkowa i dolna część północnej partii jamy, przez którą przeprowadzono w kierunku wschód — zachód linię profilową. Zarys jamy uchwycono na 40–60 cm od powierzchni ziemi. Nie eksplorowano jej jednak warstewkami głębokościowymi i aż do dna, które znajdowało się na głębokości 135 cm, wypełnisko jej zostało wybrane łącznie. Barwa jamy na poziomie 40–60 cm była intensywnie ciemna, z drobnymi węgielkami drzewnymi, jednolita, bez większych różnic w zabarwieniu (Ryc. 29). Jama była przewężona

Ryc. 29. Ogrodniki pow. Siemiatycze.
Plan jamy 9.

Ryc. 30. Ogrodniki pow. Siemiatycze.
Profil wschód — zachód jamy 9.

w swej części środkowej, gdzie liczyła 70 cm, by w części dolnej rozszerzyć się znowu do 105 cm. Wypełnisko jamy szaroczarne, ciemniejsze jeszcze w kierunku dna. W partii środkowej przewężonej występowały wkładki żółtego piasku ułożone półkuliście. Ponadto znalazły się tu nieliczne kamienie większych i mniejszych rozmiarów (Ryc. 30). W wypełnisku jamy poza dużą ilością fragmentów ceramiki (Tabl. XXXII, 12–14; XXXIII, 14, 16–18, 20) wystąpiły łuski rybie na głębokości 1 m od powierzchni ziemi, drobne grudki polepy, węgle drzewne, 107 kości i 20 zębów zwierzęcych, 2 szczęki zwierzęce z zębami oraz z przedmiotów: pierścieniowata

oprawka, kościany przekłuwacz i zniszczony nożyk żelazny. Zestawienie fragmentów ceramiki ze względu na formę i ornamentykę przedstawiają tabelki 47 i 48. Części dolnych naczyń znaleziono 14 oraz 2 fragmenty den. Na małym ułamku jednego z nich znajdował się znak w postaci krzyża (Tabl. XXXII, 11). Z przedmiotów na głębokości około 1 m wystąpiła gładka, nieornamentowana oprawka pierścieniowata z kości o średnicy około 2 cm i wysokości 1,5 cm (Tabl. XXXII, 16), złamany przekłuwacz kościany, płaski w przekroju, o jednym końcu silnie wygładzonym od używania, oraz fragment zniszczonego nożyka żelaznego ze złamanym końcem ostrza.

Interpretacja zbadanych obiektów osady

Interpretacja osady i obiektów na niej położonych nastęrcza wiele trudności. Usytuowanie osady na wydmach położonych w dolinie Bugu, pokrytych skąpą roślinnością, rozwiewanych przez wiatr i stale niszczone przez człowieka, zatarło wiele elementów w pierwotnym jej wyglądzie. Przede wszystkim należy omówić samo położenie osady. Osada położona była ongiś nad samym korytem rzeki. Dziś szczątki osady od koryta Bugu dzieli szeroka przestrzeń plaży. Jak była duża osada, jaką przestrzeń zajmowała i jak gęsto na niej były rozłożone obiekty, trudno odpowiedzieć na te pytania. Zbadaniu bowiem uległy tylko trzy skupiska jam widocznych na powierzchni. Skupiska te były oddzielone od siebie rozwianymi przez wiatry piaskami bez śladów jakichkolwiek obiektów albo przestrzeni porośniętą nikłą roślinnością z zachowaną pod nią warstwą kulturową, kryjącą dalsze jamy. Nie mogły one być jednak badane ze względu na ratowniczy charakter prac.

Jak przedstawia się rozłożenie jam na zbadanym terenie? W skupisku pierwszym (A) składającym się z arów od I do VII wystąpiło osiem większych i mniejszych jam, oznaczonych numerami od 1 do 5b i jama 10. W skupisku drugim (B), położonym o 20 m na wschód od skupiska pierwszego, mamy do czynienia tylko z jedną jamą 6. Trzecie skupisko (C), w skład którego wchodziły jamy od 7 do 9 odsunięte było znacznie na południe. Najwięcej jam znajdowało się w skupisku pierwszym. Skupisko trzecie daje rzadki ich rozrzut. Jamy widoczne spod darni, a nie zbadane leżały w ilości czterech lub pięciu na zachód od jamy 7 na wysokiej krawędzi dawnego brzegu Bugu. Także dwie jamy znajdowały się na wschód od jamy 8. Dwie jamy jedna obok drugiej, widać było wyraźnie o jakieś 40—50 m na zachód od jamy 3. Ile jeszcze jam przykrytych warstwą kulturową znajduje się na osadzie, trudno powiedzieć. Wyraźny szereg jam ciągnący się z zachodu na wschód widoczny był wzdłuż dawnego wysokiego brzegu rzeki. W jamach od niego dalej położonych nie widać było jakiegoś układu. Zdawać by się mogło, że kierunek w ich rozmieszczeniu wyznaczać powinno koryto rzeki. Stąd raczej należałoby się liczyć z ich pasmowym ułożeniem w stosunku do rzeki i rzadniejącym coraz bardziej w miarę oddalania się od Bugu. Drugim elementem w ich rozłożeniu jest to, że jamy trzymają się szczytów pagórków wydmowych, unikając wyraźnie niższych partii między nimi. Partie niskie dziś jeszcze podczas przyboru wiosennego rzeki bywają zalane wodą. Tak więc naturalne ukształtowanie terenu, na którym została założona osada, już samo z góry wyznaczało miejsce i kierunek osadnictwa. Na zbadanej części osady zachowały się tylko jamy. Nie spotkano się podczas prac wykopaliskowych z jakimkolwiek śladem innego obiektu. Trzeba jednak z góry zaznaczyć, że w osadzie budynkami mieszkalnymi były chaty drewniane budowane na zrąb, po których nie pozostało ani śladu. Występujące sporadycznie na powierzchni osady przepalone, kruszące się przy dotknięciu kamienie mogły pochodzić z palenisk znajdujących się w domostwach. Mogły jednak pochodzić i z jam, gdyż niejednokrotnie z tym faktem przy ich badaniu można się było spotkać.

Tak więc do interpretacji obiektów występujących w osadzie pozostały tylko same jamy. Tu z góry trzeba zaznaczyć, że interpretacja jam wczesnośredniowiecznych, i to jam wybranych w piasku, jest bardzo trudna, a same obiekty trudne do odczytania. Jamy z osady w Ogrodnikach są różnorodne. Mamy bowiem do czynienia z jamami dużymi i małymi, z jamami głębokimi i płytkimi, przy czym nie zawsze głębokość ich idzie w parze z wielkością. Istnieją jamy o dużym zasięgu a bardzo płytkie (jama 2) i odwrotnie. Interpretację jam utrudnia jeszcze ten fakt, że niejednokrotnie w obiekty te były wkopane groby ludzi zmarłych na cholera i te niszczyły je często w bardzo znacznym stopniu, jak widać to na przykładzie jamy 5. Najciekawszymi i najbogatszymi w znaleziska były jamy 3 i 7. Zanim jednak przystąpimy do interpretacji tych dwu obiektów, należy poświęcić nieco uwagi jamie 1. Jama 1, duża i wydłużona w kierunku ze wschodu na zachód, była głęboka, gdyż sięgała do 130 cm. W profilu widać było, że jedna z jej ścian zachowała na przestrzeni 75 cm niemalże poziomy zarys. Opierając się na tym zachowanym fragmencie ściany, należy sądzić, że jama ta pierwotnie posiadała pionowe ściany, które zapewne były wyłożone drzewem, gdyż ściany takie bez obudowy drewnianej w sykim piasku nie mogłyby się utrzymać. W wypełnisku jamy poza ułamkami ceramiki i kości zwierzęcych wystąpiły dwa całe i dwa ułamki noży żelaznych oraz dwa fragmenty kościanych przekłuwaczy. Tak więc przedmioty znalezione w jamie powinny rzucić nam światło na jej użytkowanie. Niestety jednak nie wystąpiły one poza ułamkami przekłuwaczy kościanych na dnie jamy, lecz były rozrzucone na różnych głębokościach w jej wypełnisku, co zmniejsza wagę ich znalezienia.

Także z prostymi partiami ścian musimy się liczyć w przypadku jamy 3. I tu także należałoby wziąć pod uwagę możliwość istnienia pierwotnie ścian prostych, jak i w poprzednim wypadku obłożonych zapewne drzewem. W jamie tej ponadto na głębokości 90 cm od powierzchni wystąpiło, zwrócone w stronę północy, skupisko kamieni częściowo przepalonych. Na tej samej mniej więcej głębokości w jamie widoczne były wkładki gliny, być może, że znaczące w jamie jakiś dawny poziom podłogowy. Głębokość jamy tej była znaczna, gdyż dochodziła do 140 cm. W wypełnisku jamy znalazło się wiele przedmiotów: kawałek rogu ze śladem obróbki, płaski kamień — gładzik ze śladem użytkowania, cztery całe przęśliki i fragment piętego, trzy fragmenty oselek, dwa całe i dobrze zachowane przekłuwacze kościane, tulejka od strzały i część formy odlewniczej. Tak bogato przedstawiałby się inwentarz omawianej jamy. Rozpatrując go widzimy, że z jednej strony mamy tu do czynienia z przedmiotami wskazującymi na

rzemieślniczy jej charakter, z drugiej strony duże zgrupowanie przeszlików mówiłoby o jej mieszkalnym charakterze, Zważywszy jednak istnienie w jamie tej resztek paleniska, ułamka formy odlewniczej, gładzika, zdawać by się mogło, że może mamy tu do czynienia z pozostałością jakiejś pracowni. Niemniej jednak kształt omawianej jamy, jak i przedmioty w niej znalezione nie dostarczają nam niezbitych dowodów dla określenia jej przeznaczenia. Nasze rozważania zawsze będą się obracać w sferze hipotez. Nie mniej ciekawą formę przedstawiała jama oznaczona jako 7. Wydłużonego kształtu o ścianach niemalże zupełnie prostych, z lekko zaokrąglonym dnem, na którym występowały warstewki gliny, posiada wiele cech wspólnych z jamami poprzednio omówionymi. Jej proste ściany wskazują na to, że były pierwotnie także obłożone drzewem. W stronie południowej od jamy zachował się jeden płytki ślad po słupie. W jamie brak było zupełnie śladów paleniska. W wypełniku omawianej jamy poza ułamkami ceramiki znalazły się następujące przedmioty: połowa żelaznego sierpa, haczyk od wędki, dwa noże żelazne i ułamek trzeciego, żelazne szydło, kościany przekłuwacz, żelazny skobel, połowa glinianego przeszlika, rozcieracz kamienny, kawałek rogu ze śladem nacięcia nożem, wreszcie fragment nieokreślonego żelaznego przedmiotu i żuźle żelazne. Uderza nas więc tutaj spora ilość wyrobów żelaznych i grudy żuźla, natomiast tylko jeden przeszlik gliniany wiąże się z zajęciami kobiczymi. Czy więc i w tym wypadku nie mielibyśmy do czynienia z jakąś pracownią, być może kowalską?

W dużej jamie 6, w której ściany nie były pionowe, lecz zbiegały łagodnie ku dnu, na głębokości 60 cm wystąpiły dwa skupiska kamieni polnych, a w wypełniku jamy dużo ułamków prąźnicy i stojąca przy dnie jamy część dolna naczynia. Wsuniecie hipotez co do tej jamy jest jeszcze bardziej trudne. Ani bowiem jej kształt, ani też inwentarz nie pozwalają nam na określenie jej pierwotnego przeznaczenia. Tak samo trudno przedstawia się sprawa, jeżeli idzie o pozostałe jamy, które były wybierane w ziemi dla jakichś bliżej nam nie znanych celów gospodarczych. Należy jeszcze zwrócić uwagę na zespół jam 5, 5a, 5b, położonych blisko siebie. Z nich jama 5 była zniszczona przez wkopany w nią grób, a jama 5b nie posiadała ani kształtu, ani też wypełniska, które by pozwoliło nam na określenie jej pierwotnego przeznaczenia. Z zespołu jam tych najciekawsza jest mała jama 5a, otoczona wokół śladami po czterech słupach. Czy nad tym małym zagłębieniem w ziemi nie wznosił się pierwotnie jakiś daszek oparty na słupkach, z których zachowały się ślady wypełnione ciemną ziemią, trudno powiedzieć. Jeżeli byśmy przyjęli tę hipotezę, trzeba by jamę tę określić jako jakiś schowek na bliżej nie określone rzeczy. Zbyt małe jej rozmiary nie pozwalają nam na danie jej nazwy zbiornika lub piwniczki.

Tak więc podsumowując należy stwierdzić, że wśród jam zachowanych w osadzie w Ogrodnikach, trzy z nich, to jest jamy 1, 3, 7 różnią się swym kształtem i bogactwem inwentarza od pozostałych i że te być może należałoby nazwać pracowniami. Pozostałe jamy o różniącym się od tamtych wyglądzie i o ubogim inwentarzu stanowią jamy gospodarcze, przy czym bliższe poznanie ich funkcji było niemożliwe.

Analiza ceramiki

Analiza form naczyń. Naczynia z osady w Ogrodnikach pow. Siemiatycze można podzielić na trzy typy: 1. Garnki z wylewem w mniejszym lub większym stopniu wychylonym na zewnątrz. 2. Talerze. 3. Prąźnice. Talerze i prąźnice tworzą bardzo niewielki procent, natomiast garnki z wylewem wychylonym na zewnątrz w masie ceramiki osady w Ogrodnikach stanowią przytłaczającą większość. Aby usystematyzować cały materiał ceramiczny należący do pierwszego typu, dokonano ścisłej analizy zakończenia wylewów naczyń, co doprowadziło do ujęcia ich w kilkanaście grup, różniących się pomiędzy sobą ukształtowaniem zakończenia wylewu. W rezultacie pracy tej podzielono typ naczyń określonych mianem garnków na dwanaście grup oraz dwie podgrupy w obrębie grup 3 i 9. Ścisły podział na grupy pozwolił na procentowe i ilościowe ich obliczenie w obrębie zbadanych warstw, co zostało ujęte w tabelarycznych wykazach.

Do grupy 1 (Tabl. XXXIV, 1) zostały zaliczone naczynia, których krawędź wylewu ścięta jest pionowo lub lekko skośnie. Należą tu ułamki o krawędzi nie grubszej od brzuśca naczynia, lub też nieznacznie pogrubiającej się na samym końcu, oraz te, które zachowując powyżej podane elementy swej budowy, posiadają przy samej krawędzi wewnętrznej wylewu niewielki wgłębiony żłobek.

Na grupę 2 składają się naczynia (Tabl. XXXIV, 2), których krawędź wylewu jest zaokrąglona, przy czym i tu trafiają się okazy, których sam koniec wylewu jest nieco grubszy od brzuśca.

Naczynia należące do grupy 3, dzielą się na dwie podgrupy, A i B. Zasadą zakończenia wylewów naczyń tej grupy jest to że, rozszerzają się one bardzo znacznie na końcu i wyginają ku dołowi, co w podgrupie A daje rodzaj „zadziora” na samym końcu wylewu (Tabl. XXXIV, 3), a w podgrupie B niemalże przyleganie „zadziora” do powierzchni zewnętrznej naczynia (Tabl. XXXIV, 4). Częstokroć na samej krawędzi wylewu w tej ostatniej podgrupie posiadają jeszcze wgłębiony żłobek.

Grupę 4 (Tabl. XXXIV, 5), stanowią naczynia, których krawędź wylewu ścięta jest w dwie lub trzy płaszczyzny, przy czym i tu można niejednokrotnie zauważyć tendencje do wyginania się krawędzi wylewu ku dołowi i tworzenia wspomnianych powyżej małych „zadziorów”.

Grupę 5 (Tabl. XXXIV, 6) stanowi bardzo zwarty zespół naczyń, których charakterystyczną cechą jest wydłużanie i zaostanie się krawędzi wylewu. Ostrość krawędzi wylewu podkreśla jeszcze występujący często w tej grupie naczyń wgłębiony żłobek w wewnętrznej jego części.

Do grupy 6 zostały zaliczone naczynia o zgrubiałej krawędzi wylewu. Zgrubienie tworzy na końcu wylewu koliste rozszerzenie zwrócone ku dołowi (Tabl. XXXIV, 7).

Na grupę 7 (Tabl. XXXIV, 8) składają się naczynia o charakterystycznym zakończeniu wylewu. Mianowicie wylew rozszerza się znacznie i posiada wgłębienie, przez co w przekroju upodabnia się on do „rybiego ogona”. Oba wazy w tej grupie naczyń są prawie zawsze jednakowej długości. Od reguły tej mamy tylko nieliczne wyjątki.

Naczynia grupy 8 stoją bardzo blisko powyżej omówionej (Tabl. XXXIV, 9). Wgłębienie dzieli krawędź wylewu na dwie części, jednak nie są one jednakowej długości, lecz górna część jest znacznie dłuższa i ostrzejsza od łagodnie zaokrąglonej części dolnej.

Grupa 9 dzieli się na dwie podgrupy, A i B. Cechą charakterystyczną ukształtowania krawędzi naczyń jest ich rozczłonkowanie, ścięcie samej krawędzi pod kątem i podział żłobkiem dłuższej płaszczyzny na dwie części w podgrupie A (Tabl. XXXIV, 10), a w podgrupie B (Tabl. XXXIV, 11) dodatkowe wygięcie dłuższej płaszczyzny ku dołowi.

Krawędź naczyń zaliczonych do grupy 10 jest jeszcze bardziej zróżnicowana, rozszerzone zakończenie wylewu posiada kilka różnorodnie ustawionych płaszczyzn oraz wgłębienie w wewnętrznej powierzchni (Tabl. XXXIV, 12).

Do grupy 11 zostały zaliczone naczynia o skomplikowanym, częstokroć młotkowatym zakończeniu krawędzi wylewu (Tabl. XXXIV, 13).

Wreszcie do grupy 12 zaliczyć należy naczynia, których wylew ścięty jest trójkątnie i posiada wgłębiony żłobek. Tu także zostało zaliczonych kilka okazów różniących się pewnymi szczegółami od klasycznych typów tej grupy, lecz najbardziej do nich zbliżonych (Tabl. XXXIV, 14).

Ornament pokrywa tylko powierzchnię naczyń określonych jako garnki, przy czym nie można powiedzieć, aby jakiś typ ornamentu łączył się z określoną grupą naczyń. Ani talerze, ani prażnice nie są zdobione.

Talerze. Naczynia należące do drugiego typu, określonego jako talerze na stanowisku w Ogrodnikach znalazły się w znikomej ilości, gdyż reprezentowane są przez trzy okazy. Tylko jeden z nich pochodzi z obiektu, to jest z górnej warstwy jamy 3, pozostałe zaś dwa egzemplarze z powierzchni osady (Tabl. XXXIII, 21). Omawiane okazy stanowią okrągłe placki o nieznacznie podniesionych krawędziach, na niektórych można zauważyć ślady wyrównywania na kole garncarskim. Talerz pochodzący z warstewki głębokościowej 10 — 20 cm jamy 3 jest okazem większym; średnica jego dna wynosi 22 cm, a średnica krawędzi wylewu 23 cm. Ścianka jego wysoka na 2 cm nieznacznie jest rozchylona. Pozostałe dwa ułamki talerzy, jeden, znaleziony na powierzchni aru XI, jest mały o średnicy nie przekraczającej 15 cm, drugi, znaleziony nad samym Bugiem, poza badanym terenem, posiada średnicę dna wynoszącą 14 cm. Kształt obu wspomnianych okazów jest taki jak i talerza pochodzącego z jamy 3.

Zastanowić się należy, czy omawiane talerze nie są formą odosobnioną i gdzie należy szukać do nich analogii. Analogiczne egzemplarze, częstokroć o brzegach karbowanych występują w kręgu kultury borszewsko-romeńskiej w VIII — X w. Widzimy je na grodzisku w Borszewie³, nad Dnieprem⁴, na lewym i prawym jego brzegu, nad Oką⁵, w USRR w rejonach szumskim⁶, połtawskim⁷ i żytomierskim⁸, wreszcie pojawiają się one i w Mołdawii⁹. Talerze z wymienionych powyżej stanowisk datowane są na VIII — X w. Trafiają się jednak i okazy młodsze, jak talerz o nieco wyższych ściankach znaleziony w Czernichowie¹⁰ datowany na XII — XIII w. Ten jednak nie stanowi tak bliskiej analogii do omawianych okazów z Ogrodnik. Bliską analogię do talerzy z osady w Ogrodnikach stanowią egzemplarze znalezione w osadzie podgrodowej w Bródnie Starym koło Warszawy¹¹. Te datowane są na X i początek XI w. Pewną dalszą analogią będzie miska o półkolistym dnie, lepiona z wolnej ręki, pochodząca z Biskupina, oraz druga także stamtąd, bliższa talerzom z Ogrodnik, o odcisku plecionki na płaskim dnie¹². Datowanie misek z Biskupina, określonych przez autora jako ceramika staropolska, zgadza się z chronologią przeważnej ilości egzemplarzy tego rodzaju. Wreszcie należy zwrócić uwagę na talerz z grodziska Szczecin-Mścięcino¹³, którego warstwy kulturowe datuje autor na X — XII w. Talerze z Drohiczyzna, które stanowią bardzo bliską analogię do omawianych okazów z Ogrodnik, przypadają na XII i początek XIII w.¹⁴ Tak więc widzimy, że czas trwania talerzy analogicznych do okazów z osady w Ogrodnikach jest raczej długi. Niemniej jednak przeważająca ilość znalezisk

³ P. P. Efimenko, P. N. Tretiakow: Drevnienruskije poselenija na Donu, „Materiały i issledowanija po archieologii SSSR” Nr. 8, Moskwa—Leningrad 1948, tabl. V, ryc. 1—2.

⁴ Grodzisko Waszkewica, osada Petrowskoje — I. I. Lapuszkina: Ranniesławianskije poselenija drevnienruskogo lesostiepnogo Lewobereżija, „Sowietkaja Archieologija” t. XVI (1952), str. 29, ryc. 15b, 15g. Osada Bliżnaja Mielnica — I. I. Lapuszkina: Archieologičeskije pamiatnikicony zatoplenija cimlanskiego wodochraniliszcza, „Materiały i issledowanija po archieologii SSSR” Nr. 62, Moskwa — Leningrad 1958, ryc. 14. Nowotroickoje — I. I. Lapuszkina: Gorodiszczce Nowotroickoje, „Materiały i issledowanija po archieologii SSSR” Nr. 74, Moskwa — Leningrad 1958, ryc. 18 fig. 6, ryc. 24 fig. 7—8 i inne. Talerze z grodziska nowotroickiego często mają karbowane brzegi i niejednokrotnie na dnie wewnątrz nakreślony krzyż.

⁵ Lebidka, osada — T. N. Nikolskaja: Drevnienruskije seliszczce Lebidka, „Sowietkaja Archieologija” t. XXI (1957), ryc. 13 fig. 10. Osady: Moszczino, Worotynczewo, grodzisko Akiszynskoje i Ogubskoje — T. N. Nikolskaja: Kultura plemion bassejna wierchnoj Oki w I tysiaczletije n.e., „Materiały i issledowanija po archieologii SSSR” Nr. 72, Moskwa 1959, ryc. 16 fig. 9, ryc. 17 fig. 4, ryc. 40 fig. 8, 10, 14, i 15, ryc. 41 fig. 11—12 i ryc. 53.

⁶ W. N. Dowżenok: Rozkopki bilia s. Wolincewo, sumskoj oblasti, „Archeołowiczni Pamiatki USSR” t. III (1952), tabl. II, 5.

⁷ Waszkewica — N. E. Makarenko: Otczot ob archieologičeskich issledowanijach w połtawskoj gubernii w 1906 g., „Izwestija imperatorskoj archieologičeskoj Komissii” t. 22 (1907), ryc. 39.

⁸ Grodzisko Rajki — W. K. Gonczarow: Rajkowieckoe gorodiszczce, Kyjiw 1960, tabl. I, 12. Talerz z Rajek posiada brzeg karbowany.

⁹ Użgorod — K. W. Bernjakowicz: Issledowanija drevniesławianskiego poselenija VIII — IX ww. w g. Użgorodie, „Kratkije Soobszczenija Instituta Archieologii” Nr. 3 (1954), ryc. 4.

¹⁰ W. A. Bogusewicz: Raboti czernigowskoj ekspedicii, „Archeołowiczni Pamiatki USSR” t. III (1952), tabl. II, 8.

¹¹ K. Musianowicz: Gród i osada podgrodowa w Bródnie Starym koło Warszawy, „Materiały Wczesnośredniowieczne” t. IV (1956), tabl. IX, 5, tabl. XIII, 6, 8, tabl. XVI, 1.

¹² Z. A. Rajewski: Gród staropolski na półwyspie jeziora biskupińskiego w pow. żnińskim. Odb. z pracy zbiorowej „Gród prasłowiański w Biskupinie”, tabl. LVI, 1, 3, 4.

¹³ W. Filipowiak: Osada wczesnośredniowieczna Szczecin-Mścięcino w świetle badań 1954 r., „Wiadomości Archeologiczne” t. XXII (1955), tabl. XLVII, 4b.

¹⁴ K. Musianowicz, E. Walicka-Kempisty: Prace wykopaliskowe w Drohiczyźnie, pow. Siemiatycze, w 1957 r., „Wiadomości Archeologiczne” t. XXVI (1959), str. 39 i nn. Talerz z „Sowy” pochodzi z górnej warstwy osady.

przypada na czas od VIII do X w. Dlatego też w końcowych fazach tego okresu należy szukać ściślejszych ram chronologicznych dla interesujących nas okazów.

P r a ż n i c e. Trzeci typ naczyń stanowią prażnice. O tym, że były one często używane przez mieszkańców osady w Ogrodnikach, świadczą dość liczne znaleziska. Ułamki prażnicy znalazły się bowiem w czterech obiektach i raz w warstwie kulturowej osady. Wystąpiły one w następujących jamach: 3, 5b i 7 po jednym lub kilka ułamków, oraz najliczniej i największe fragmenty w jamie 6. Ponadto jednak ułamek wystąpił w arze I. Z zachowanych fragmentów nie można było zupełnie zrekonstruować kształtu prażnic używanych w Ogrodnikach, można było tylko poznać, że dna miały płaskie, a krawędzie zaokrąglone. Grubość ich ścianek wahała się od 3—3,5 cm. Na prażnicę używana była glina zmieszana z drobnym piaskiem i ciętą słomą lub trawą, z której po wypaleniu pozostały kanałiki. Ze względu na to, że kształtu prażnic używanych w osadzie nie udało się nam zrekonstruować, trudno przytaczać do nich analogie. Jeżeli chodzi o granice chronologiczne użytkowania tego typu naczyń, to należy się liczyć z ich długim występowaniem. T. Malinowski omawiając prażnice, podaje, że występują one od VIII do połowy XIII w.¹⁵

T e c h n i k a wyrobu naczyń. Ceramika z Ogrodnik świadczy o dość dużej umiejętności posługiwania się kołem garncarskim przy produkcji naczyń. Wszystkie one bowiem są dosyć dobrze obtoczone na całej swojej powierzchni. W materiale wystąpił ułamek tylko jednego naczynia lepionego całkowicie ręcznie (Tabl. XXXIII, 12). Gлина użyta do wyrobu naczyń jest schudzona domieszką najczęściej tłuczonego granitu, na co wskazują ziarna kwarcu, skalenia i drobne blaszki miki. Tłuczeń jest drobno-, średnio- i gruboziarnisty z przewagą średnioziarnistego. Wszystkie naczynia lepione były z wałków, których spoiny widoczne są bardzo dobrze w przełomach i następnie obtaczane. Regularne poziome ciągi od obtaczania są doskonale widoczne na powierzchni zewnętrznej oraz na wylewie od wewnątrz. W większości wypadków wewnątrz obtoczony był tylko sam kociołek wylewu. Pozostałe partie naczynia były wygładzane poziomo, pionowo i pionowo-skośnie palcami lub szmatą. Powierzchnia zewnętrzna wszystkich naczyń jest bardzo starannie wygładzona.

Dna naczyń są wklęsłe. Wskazuje to na fakt stosowania nakładki na kole garncarskim. Była ona lekko i silnie wypukła (Tabl. XXIX, 1; XXXI, 1, 10; XXXII, 1, 14; XXXIII, 18). Dna lepione były najczęściej osobno z jednego (Tabl. XXXI, 5; XXXIII, 2, 18), dwóch (Tabl. XXXIII, 4, 15, 17), niekiedy nawet trzech kawałków gliny i do uformowanego dna dolepiano pierwsze wałki, z których następnie kształtowano ścianki naczynia. Niekiedy formowano dno z zaczątkiem ścianek do wysokości około 2—3 cm i dopiero dolepiano pierwszy wałek. W przełomach naczyń często można zaobserwować trójkątny ślad po pionowym wałku, którym przytwierdzano dodatkowo dno do koła garncarskiego (Tabl. XXX, 5; XXXI, 1). Na dnach występowała podsypka, lub jej ślady drobno-, średnio- i gruboziarnistego piasku i tłucznia. Na dużym procencie den zaobserwowano ślady zebrania podsypki. Na niektórych fragmentach przydennych od zewnątrz widoczne są wyraźnie pionowe ślady ścinania nadwyżki gliny nożem garncarskim (Tabl. XXXIII, 15). Na jednym fragmencie dna wystąpił ślad pęknięcia deski koła garncarskiego. Powierzchnie wewnętrzne den są często dosyć niedbale wykończone. Widać na nich pionowe, skośne i okrągłe ślady zagładzania spoiny palcami. Grubość den zamyka się w granicach od 0,7 do 2,5 cm, ścianek od 0,7 do 0,9 cm. Na dwóch dnach wystąpiły znaki garncarskie (Tabl. XXX, 8; XXXII, 11). Wszystkie fragmenty naczyń są dosyć dobrze wypalone. Dominują odcienie barwy brązowej i brązowej. Dwie trzecie naczyń w Ogrodnikach jest średniej wielkości (średnice wylewu 10—20, cm) jedna trzecia natomiast należy do dużych (średnice wylewu 20—30 cm). Nieliczne naczynia można zaliczyć do małych, o średnicy wylewu do 10 cm.

O r n a m e n t y k a naczyń. Ceramika z Ogrodnik jest dosyć bogato zdobiona (Tabl. XXXV, 1—32). Wśród ornamentów można wyróżnić następujące podstawowe motywy ornamentacyjne: 1. Żłobki dookólne. 2. Pasma faliste. 3. Fala pojedyncza. 4. Nakłucia grzebieniowe. 5. Stempelki. 6. Nakłucia i kreski.

1. Ornament żłobków dookólnych. Żłobki dookólne pokrywają całą powierzchnię naczynia, występują w grupach po cztery do sześciu, stanowią element oddzielający bądź podkreślający ornament innego typu. Robione były pojedynczym narzędziem garncarskim albo grzebieniem. Żłobki wykonane grzebieniem są regularniejsze, drobniejsze i wydaje się, że poszczególne partie są zamknięte. Natomiast żłobki wykonane narzędziem obiegają spiralnie naczynie i nie stanowią elementu zamkniętego, z wyjątkiem oczywiście żłobków pojedynczych, stanowiących akcent oddzielający czy podkreślający ornament innego rodzaju. Ornament żłobków występuje często na naczyniach z Ogrodnik.

2. Ornament pasm falistych. Pasma faliste wykonywano za pomocą grzebienia posiadającego trzy do pięciu zębów. Fale są łagodne, ostre i ustawione prosto albo pochylone w prawo lub w lewo. Pasma faliste nie występują jako samodzielny motyw dekoracyjny, tylko zawsze w połączeniu z innym typem ornamentu.

3. Ornament pojedynczej fali. Fale pojedyncze ryto narzędziem garncarskim o niezbyt dobrze zaostrozonym końcu. Mają one zawsze kilka milimetrów szerokości. Fala pojedyncza była łagodna, ostra, niekiedy ustawiona prosto, częściej bywa pochylona. Stanowi rzadko samodzielny element dekoracyjny, najczęściej występuje w połączeniach z innym rodzajem ornamentu. Na jednym naczyniu fala pojedyncza zdobiąca jego powierzchnię, przechodzi w linię prostą, spiralnie obiegającą naczynie.

4. Ornament nakłuc grzebieniowych. Nakłucia wykonywano grzebieniem posiadającym dwa do pięciu zębów. Występują dwa rodzaje nakłuc: a) wyciskane, b) pociągane. W pierwszym wypadku powstaje w glinie odcisk zębów grzebienia nie połączonych ze sobą, w drugim uzyskuje się złudzenie ornamentu wykonanego stempelkiem. Nakłucia są zawsze pochylone w prawo lub lewo. Niekiedy tworzą one jodełkę.

5. Ornament stempelkowy. Przy ryciu ornamentu stempelkowego posługiwano się czterema rodzajami stempli: okrągłymi, kwadratowymi, prostokątnymi i trójkątnymi. Średnica okrągłych wynosi 1—2 cm, posiadają one na okrę-

¹⁵ T. Malinowski: Wczesnośredniowieczne prażnice w Wielkopolsce, „Przegląd Archeologiczny” t. XI (1957—1958), str. 77.

gu 10—11 nieregularnie kwadratowych, podłużnych lub prostokątnych ząbków. Niekiedy w środku występują jeden lub dwa okrągłe lub podłużne punkciki. W jednym wypadku mamy do czynienia z okrągłym stempelem złożonym ze współśrodkowo ustawionych trójkątów, czterech u góry i trzech u dołu. Odcisk okrągłego stempla występuje parami albo pojedynczo, jeden w pewnej odległości od drugiego. Długość jednego boku u stempek kwadratowych liczy około 0,7 cm. Pole kwadratu jest wypełnione szesnastu w przybliżeniu kwadratowymi punkcikami. Stempele prostokątne mają długość około 1 cm i szerokość 0,2—0,25 cm. Pole prostokąta jest podzielone na 3—5 punktów. Stempele wyciskane są dość głęboko, prawie zawsze pochylone w prawo. Nie występują one jako samodzielny motyw dekoracyjny. W grupie stempek określonych jako trójkątne mamy do czynienia z dwoma trójkątami połączonymi wierzchołkiem. Długość stempla 4 cm. Pole trójkątów podzielone jest na regularne romby, cztery u podstawy i pięć z każdego boku. Ustawienie tych stempli zawsze pionowe, jeden tuż obok drugiego.

6. Ornament nakłuć i kresek. Podłużne, pochylone w prawo lub ustawione pionowo dołeczki, wykonane narzędziem garncarskim, oraz ryte kreski równoległe i krzyżujące się występują stosunkowo rzadko i niesamodzielnie. Najczęściej w połączeniu ze żłobkami dookołnymi.

Wszystkie omówione powyżej typy ornamentu tworzą najrozmaitsze kombinacje na ceramice w Ogrodnikach. Połączenie kilku rodzajów ornamentu na jednym naczyniu daje ciekawe efekty dekoracyjne. Ornamentyka ceramiki z Ogrodnik świadczy o dużym poczuciu smaku artystycznego jej twórców. Najczęściej powtarza się ornament żłobków dookołnych i pasma falistego. Dostatek jest motyw pojedynczej fali, nakłuć grzebieniowych i stempli prostokątnych. Natomiast stempele okrągłe i kwadratowe występują w mniejszym procencie. Stosunkowo najwięcej jest podłużnych dołeczków, połączeń kresek i stempek trójkątnych.

Analiza przedmiotów

Przedmioty znalezione w osadzie w Ogrodnikach zostały podzielone na grupy, mówiące nam o zajęciach i życiu ludzi z badanej przez nas osady. Dostarczają nam one danych do takich zajęć, jak rolnictwo, rybołówstwo, kowalstwo, odlewnictwo z metali kolorowych, tkactwo i wyrób przedmiotów ze skóry.

Przedmioty związane z zajęciami ludności. Głównym zajęciem ludności było rolnictwo. W osadzie ogrodniczej ziarna zbóż uprawianych przez jej mieszkańców nie zostały znalezione. Położenie osady na wydmach i stan jej zachowania nie sprzyjały przetrwaniu szczątków roślin uprawnych. Za uprawą roślin zbożowych i ich zbiorem przemawia znaleziona w jamie 7 część sierpa żelaznego. Sierp ten posiada ostrze wydzielone wyraźnie od długiego i zagiętego na końcu trzonka, który w stosunku do ostrza ustawiony jest pod kątem rozwartym. Ostrze sierpa nie jest ząbkowane, co często występuje u okazów z okresu wczesnego średniowiecza. Wspomniany sierp należy rozpatrywać tak ze strony jego kształtu, jak i granic chronologicznych. Sierp z Ogrodnik jest uszkodzony, co nie pozwala nam na pełne stosowanie kryteriów porównawczych, niemniej jednak można przytoczyć okazy analogiczne do interesującej nas formy. Najbliższą analogią do omawianego okazu będą stanowić sierpy z grodziska¹⁶ w Nowotroicku, datowanego przez autora na czas od końca VIII do początku X w., oraz sierpy znad górnej Oki, datowane przez T. N. Nikolską na IX — X w.¹⁷ Podobne okazy w ilości dziesięciu sztuk występowały w Czarnej Mogile pod Czernichowem, której powstanie należy odnieść do IX — X w., lub w Guszcynie koło Czernichowa, na stanowisku pochodzącym z X w.¹⁸ Oba te pochówki wprawdzie nie dostarczają danych do zagadnień rolnictwa, niemniej jednak sierpy w nich znalezione posiadały formę zwykłych okazów używanych w tym czasie. Bliską analogią do sierpa z Ogrodnik stanowi okaz z Nowogrodu¹⁹ pochodzący z warstw datowanych na XI — XII w. Wszystkie te sierpy różnią się jednak od naszego sierpa tym, że posiadają krótszy i nie zagięty na końcu trzonek. Jak jednak przedstawia się omawiany przez nas okaz w porównaniu z sierpami znanymi z terenów Polski. Sierp z grobu 85 z Końskich, pochodzący z drugiej połowy XI w., przy niektórych cechach, jak przejście ostrza do trzonka, analogicznych do sierpa z Ogrodnik, ma krótki trzonek²⁰. Sierp z Poznania²¹ z warstwy z XI w. jest silnie uszkodzony, jednak jego równe mniej więcej ostrze na całej długości różni go od omawianego okazu. Sierpy z Gniezna²² z X w. mają ostrze ząbkowane i przechodzące w trzonek pod różnym zupełnie kątem, nie mogą stanowić analogii do okazu z Ogrodnik. Bliską bardzo analogią są natomiast egzemplarze pochodzące tak z terenu Polski, jak i ZSRR datowane na XIII — XIV w.²³ Z przytoczonych, niezbyt licznych analogii widać, że forma sierpów jest elementem długotrwa-

¹⁶ I. I. Lopuszkin: op. cit., ryc. 7 fig. 2—3.

¹⁷ T. N. Nikolskaja: op. cit., ryc. 26 fig. 1. Sierpy pochodzą z osad Fediaszewo, Zajcewo i Lebiodka.

¹⁸ B. A. Rybakow: Driewnost Czernigowa, „Materiały i issledowanija po archieologii SSSR” Nr. 11, Moskwa—Leningrad 1949, ryc. 5.

¹⁹ A. W. Arcichowski: Raskopki na Slawne w Nowgorodie, „Materiały i issledowanija po archieologii SSSR” Nr. 11, Moskwa — Leningrad 1949, ryc. 20 i str. 146.

²⁰ J. Gąssowski: Cmentarzysko w Końskich na tle zagadnienia południowej granicy Mazowsza we wczesnym średniowieczu, „Materiały Wczesnośredniowieczne” t. II (1952), tabl. VI, 5.

²¹ W. Hensel, A. Niesiołowska, J. Zak: Badania na placu Katedralnym w 1938 r. Poznań we wczesnym średniowieczu, t. I, Warszawa — Wrocław 1959, tabl. X, 3.

²² K. Łukasiewicz: Przedmioty żelazne z Gniezna. Gniezno w zaraniu dziejów (Od VIII do XIII wieku) w świetle wykopalisk, Poznań 1939, tabl. XLVII, 3, 6, 8 i str. 45.

²³ Z terenu Polski należy wymienić sierpy z Opola-Ostrówka pochodzące z warstw datowanych na XIV — XV w. R. Jank: Szczegółowe sprawozdania z prac wykopaliskowych w Opolu za okres 1948—1949, „Materiały Wczesnośredniowieczne” t. I (1951), ryc. 41, lub z rynku w Gnieźnie. W. Hensel: Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej, t. II, Poznań 1935, ryc. 25. Okaz ten posiada trzonek zagięty na końcu. Z terenu ZSRR zwracają uwagę: okaz z Riazania znaleziony w warstwie pochodzącej z XIV w. A. L. Mongajt: Staraja Riazan, „Materiały i issledowanija po archieologii SSSR” Nr. 49, Moskwa 1955, ryc. 128 fig. 1 i str. 164. Wymienić należy także okazy z Nowogrodu datowane na XIII i XIV w. B. A. Kółczin: Żelazoobrabatywuszczeje riemiesło Nowgoroda Wielikogo. Trudy nowgorodskoj archieologiczeskoj ekspedicii, „Materiały i issledowanija po archieologii SSSR” Nr. 65, Moskwa 1959, ryc. 57, fig. 1, 2, 3.

łym i że trwa ona poprzez wczesne średniowiecze aż do czasów nowożytnych w głównych swych zarysach niezmieniona.

Drugim zajęciem ludności osady z Ogrodnik, na które prace wykopaliskowe rzuciły nam pewne światło, było rybołówstwo. W ćwiartce D jamy 7 znaleziono żelazny haczyk do wędki z zadziorem na wygiętym końcu i zagięciem okrągłym w części drugiej. Formy haczyków do wędek w okresie wczesnośredniowiecznym różnią się znacznie pomiędzy sobą. Istnieją więc egzemplarze bez zadziorów, lecz z zagięciem do sznurka, z zadziorami bez zagięcia, wreszcie bez obu tych elementów. Analogii do naszego okazu należy szukać wśród egzemplarzy z zagięciem na jednym i zadziorem na drugim końcu. Tu więc z terenu Polski będą stanowić analogię haczyki z Biskupina²⁴, z Kałdusa pow. Chełmno²⁵, następnie z terenów ZSRR: z Halicza²⁶ datowany na IX — X w., z Nowogrodu z XI w.²⁷, znad górnej Oki²⁸, pochodzący z IX — X w., lub z Grodna, gdzie datuje je autor na XI — XIII w.²⁹ Do uprawiania rybołówstwa w osadzie w Ogrodnikach, poza omówionym haczykiem, dostarczają nam także materiałów licznie występujące łuski i ości ryb, których duże ilości znajdowały się w jamach 3, 5 i 7. Niestety niezbadanie wspomnianych resztek ryb przez ichtiologów³⁰ nie pozwala nam w chwili obecnej na zorientowanie się, jakie gatunki ryb były łowione w Bugu przez mieszkańców osady w Ogrodnikach.

Znaleziona w ćwiartce A jamy 3 część formy odlewniczej świadczy o istnieniu w osadzie warsztatu odlewnicy z metali kolorowych. Ułamek formy odlewniczej, żłobionej w miękkim kamieniu, przedstawia płaską, mniej więcej trójkątną płytkę, stanowiącą część formy muszlowej, w której na obu powierzchniach wryto okrągłe otworki do łączenia formy i proste kanaliki służące bądź do wlewania metalu, bądź do odprowadzania powietrza. Stan zachowania znalezionej części formy nie pozwala nam na wyciągnięcie wniosków, czy mamy tu do czynienia z ułamkiem formy zniszczonej w czasie jej roboty i nigdy nie używanej, czy też z fragmentem użytkowanego już egzemplarza. O uprawianiu kowalstwa w osadzie w Ogrodnikach świadczą występujące w poszczególnych jamach żuźle żelazne. Szczególnie duże żuźle wystąpiły w jamie 7. O zajmowaniu się przedzeniem przez kobiety mówią nam liczne przęśliki, które w ilości jedenastu egzemplarzy znalazły się tak w jamach, jak i w warstwie kulturowej. W warstwie kulturowej wystąpiły tylko dwa przęśliki, jeden w działce D aru V, drugi w działce A aru IX, oba tuż pod darnią na głębokości około 10 cm. Przęśliki te są dwustożkowe, z aru IX uszkodzony. Przeważna ilość przęślików, to jest dziewięć, wystąpiła w jamach na różnych głębokościach. Największa ich ilość, bo aż pięć, znalazła się w jamie 3, na głębokości od 40 do 105 cm, przy czym cztery z nich w ćwiartce A, a tylko jeden w ćwiartce D. Przęśliki z tej jamy trzy są dwustożkowe, dwa płaskie. Po jednym przęśliku znalazło się w jamach 5, 5a, 6 i 7. Tyle zauważyć należy, jeżeli chodzi o rozmieszczenie przęślików w obrębie zbadanej części osady. Jeżeli chodzi o technikę ich wykonania, to robione one są z gliny z niewielką domieszką drobnego piasku. Przęśliki wymienione powyżej w przeważającej ilości noszą na powierzchni ślady obtaczania, tylko trzy z nich, wszystkie pochodzące z jamy 3, były wykonane ręcznie. Dwa z nich to przęśliki płaskie, jeden dwustożkowy nieregularny. Jeżeli chodzi o kształt przęślików, przeważają przęśliki dwustożkowe, z których w jednym wypadku (jama 6) jedna z części przęślika jest regularnie dwustożkowa, druga zaokrąglona. Także przęślik z jamy 5 posiadał kształt zaokrąglony z nieznacznie tylko zaznaczonym żeberkiem środkowym. Osobną grupę stanowią dwa płaskie, wykonane w ręku przęśliki z jamy 3. Czy kulisty przedmiot gliniany, uszkodzony, znaleziony w działce D aru XIII, może być zaliczony do przęślików, trudno powiedzieć. Przeciwno zaliczeniu go do tej kategorii zabytków przemawia zbyt mały otwór środkowy i kształt kulisty nie spotykany zupełnie wśród przęślików wczesnośredniowiecznych. Omawiając przęśliki znalezione w osadzie ogrodnickiej, należy jeszcze zwrócić uwagę na płaski krążek ze skorupy z działki B aru XI, na którym widoczny był jeszcze ornament z pasm prostych. Być może, że mamy tu do czynienia z półfabrykatem przęślika. Przęśliki wykonane ze skorup naczyń znane są z kręgu kultury borszewsko-romeńskiej. Na stanowiskach z wczesnego średniowiecza z terenu Polski przęśliki ze skorup nie są zupełnie znane. Po omówieniu przęślików od strony ich form i rozprzeźwienia należy rozpatrzyć ich ramy chronologiczne. Przęśliki dwustożkowe, toczone na kole należą do powszechnie występujących we wczesnym średniowieczu. Czas użytkowania ich jest bardzo długi. Przęśliki płaskie lepiące ręcznie pojawiają się tylko sporadycznie. Zaznaczyć należy, że w osadzie ogrodnickiej nie znalazł się ani jeden przęślik z różowego łupku wołyńskiego, choć osada w Ogrodnikach leżała nad samym Bugiem, odgrywając ważną rolę w okresie wczesnego średniowiecza. Czy więc nie należałoby się liczyć z ich masowym występowaniem dopiero od końca XI w. Nadmienić tu należy, że tak na grodzisku, jak i w osadzie podgrodowej w Bródnie Starym koło Warszawy, pochodzących z X i początku XI w., nie było przęślików z różowego łupku. Wydaje się więc, że w braku przęślików z łupku na osadach i grodziskach pochodzących z drugiej połowy XI w. kryje się dla nich wskaźnik chronologiczny.

W inną dziedzinę zajęć ludności przenoszą nas występujące często w Ogrodnikach szydła. Szydła, jeżeli chodzi o surowiec, z którego zostały zrobione, należy podzielić na szydła kościane i żelazne. Tak jedne, jak i drugie służyły do wykonywania przy ich pomocy prac związanych z wyrobem jakichś przedmiotów. Dużą grupę stanowią szydła kościane — przekłuwacze, często dość prymitywne, o zaostrozonym jednym końcu drzazgi kostnej, przy gorszym lub lepszym opracowaniu całej powierzchni. Szydła te w kilku wypadkach są silnie uszkodzone, co znacznie zmniejsza szanse właściwego ich rozpatrzenia. Z ośmiu szydeł znalezionych w jamach osady aż siedem stanowiły kościane przekłuwacze, jeden egzemplarz był z żelaza. Rozmieszczenie szydeł w jamach przedstawiało się następująco: w jamie

²⁴ W. Hensel: Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna, Warszawa 1956, ryc. 84.

²⁵ W. Łęga: Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk, Toruń 1930, tabl. LIX, 392.

²⁶ O. Baticz: Drewnorskie archeologiczne pamiątki na terenie zachodnich obszarów ZSRR, Kyjów 1957, tabl. VI, 8.

²⁷ B. A. Kołczin: op. cit., ryc. 64a fig. 1—4.

²⁸ T. N. Nikolskaja: op. cit., ryc. 25 fig. 9.

²⁹ N. N. Woronin: Driewnieje Grodna, „Materiály i issledowanija po archeologii SSSR” Nr. 41, Moskwa 1954, ryc. 24 fig. 4, 6, 8, 9.

³⁰ Opracowanie tej dziedziny zajęć osady w Ogrodnikach nastąpi po zbadaniu całej osady i wejdzie do monograficznego jej opracowania.

1 dwa przekłuwacze kościane, w jamie 3 dwa nie uszkodzone przekłuwacze. Jeden z nich był kształtu wrzecionowatego, spłaszczony, drugi płaski, szeroki. W jamie 9 znaleziono dwa ułamki przekłuwaczy z drzazg kostnych, w jamie 7 znalazł się jeden nieuszkodzony przekłuwacz kościany oraz jedno szydło żelazne w przekroju kwadratowe, na końcu wkładane w rączkę uchwyty spłaszczone. Widzimy więc po rozpatrzeniu kształtów szდეł, że każde z nich jest inne i że nie ma w obrębie jam w Ogrodnikach dwu szდეł jednakowych. Szydła kościane o grubych zakończeniach służyły zapewne do prac przy wykonywaniu jakichś przedmiotów ze skóry, gdyż elastyczność skóry pozwala na zamknięcie się brzegów przekłucia, nawet w wypadku wykonywania tej czynności grubym przekłuwaczem. Do jakiego celu służyć mogło szydło żelazne, nie można na to pytanie odpowiedzieć. Tak samo nie można dla nich podać jakichś ram chronologicznych. Szydła kościane występują masowo w kręgu kultury borszewsko-romeńskiej³¹. Jednak nie są one tylko cechą charakterystyczną stanowisk tej kultury, występują one także w osadzie w Żernikach Dolnych pow. Busko-Zdrój³², gdzie zdawałoby się, że należy je łączyć z wczesnymi fazami tej osady. Te jednak są w porównaniu z przekłuwaczami z Ogrodnik bardziej prymitywne.

Do przedmiotów związanych z zajęciami ludności należy także zaliczyć owalny, płaski, kamienny gładzik z jamy 3, którego wyblyszczona powierzchnia świadczy o długim użytkowaniu przy wygładzaniu jakichś powierzchni. Z jakiego rodzaju czynnościami należałoby go łączyć, trudno powiedzieć. Drugim przedmiotem, którego nie można łączyć z jakimiś bliżej określonymi zajęciami, jest rozcieracz z granitu pochodzący z jamy 7. Co rozcierano przy pomocy wspomnianego rozcieracza, trudno dociec. Mógł on być bowiem użytkowany zarówno w rzemieślniczej wytwórczości, jak i w gospodarstwie domowym. Na tym należałoby zamknąć omawianą grupę przedmiotów, która rzuca nam pewne światło na zajęcia mieszkańców osady.

Broń w osadzie w Ogrodnikach reprezentowana jest bardzo skromnie. Składa się bowiem na tę grupę tylko jeden grot strzały znaleziony w jamie 7 i jedna tulejka grotu z ćwiartki A jamy 3. Tulejki od strzały nie można brać pod uwagę przy omawianiu tej kategorii zabytków. Pozostaje więc do naszych rozważań tylko jeden grot strzały. Należy więc rozpatrzyć kształt jedynego, zachowanego w całości reprezentanta tej grupy przedmiotów. Omawiany grot jest romboidalny z trzoneczkiem w postaci kolca wbijanego w drzewce. Ostrze od trzoneczka oddziela pierścieniowate zgrubienie, zapobiegające głębokiemu wbijaniu się grotu w drzewce. Grot strzały z Ogrodnik nie jest znaleziskiem odosobnionym. Podobne do niego okazy znamy z terenu Polski z grobu 12 w Końskich³³ datowanego na drugą połowę XI w., a z ZSRR najbliższą analogię stanowi grot z Riazania³⁴, którego romboidalne ostrze jest wydłużone. Pewne także analogie stanowią groty: z Kijowa³⁵, datowany na IX i początek X w., oraz z Halicza³⁶, który autor odnosi do tego samego czasu. Tych ostatnich ostrze nie jest wydłużone, lecz krótkie i same okazy są mniejsze od okazu z Ogrodnik.

Przedmioty codziennego użytku. Osobną grupę wśród znalezisk z osady w Ogrodnikach stanowią przedmioty codziennego użytku, do których zaliczyć należy noże i osetki kamienne. Noży całych lub w ułamkach znaleziono w Ogrodnikach jedenaście sztuk, oraz jedną kościaną oprawkę służącą do łączenia drewnianych okładzin trzonka noża. Oprawka ta, znaleziona w jamie 9, niezdobiona, stanowi typ najprostszych okazów tego rodzaju. Z noży tylko pięć zachowało się w całości. Z sześciu natomiast zachowały się większe lub mniejsze fragmenty. Przeważająca ilość noży wystąpiła w jamach, tylko dwa ułamki poza nimi. Jeden ułamek ostrza noża został znaleziony na powierzchni osady, drugi, jeszcze mniejszy, tuż pod darnią w arze XIII w działce A. Jeżeli chodzi o noże wchodzące w skład inwentarza jam, to w jamie 1 wystąpiły dwa całe okazy i dwa ułamki, w jamie 7 dwa ułamki i jeden cały, jeden ułamek znalazł się w jamie 9, a jeden cały dobrze zachowany w jasnym piasku tuż przy jamie 6. Kształt noży jest typowy dla wczesnośredniowiecznych, trzonek wyodrębniony od ostrza dwustronnie, wielkość średnia. Jeden tylko nóż z jamy 7 był mniejszy od wszystkich noży.

Drugą kategorię przedmiotów codziennego użytku stanowiły osetki. Znaleziono ich w Ogrodnikach niemało, gdyż dziesięć okazów. Częstością swego występowania odpowiadają one mniej więcej nożom, których było więcej tylko o jedną sztukę. Osetki z osady w Ogrodnikach reprezentują dość różnorodnie formy, gdyż obok „klasycznych” dla wczesnego średniowiecza wydłużonych osetek z przewierconym otworkiem do zawieszania ich przy pasie znajdujemy zwykłe kawałki łupku o mniej lub więcej opracowanej powierzchni, silnie jednak wytarte, co świadczy o ich częstym użytkowaniu. Sześć okazów wchodziło w skład inwentarza jam, a to i w jamie 3 znalazło się aż pięć osetek, w jamie 5 jedna, natomiast cztery okazy nie wchodziły do inwentarza jam. Trzy znaleziono w arach II, VI i VII, tuż pod darnią, jedną na powierzchni osady. Wiele osetek jest zniszczonych i zachowały się z nich tylko mniejsze lub większe fragmenty. Najlepiej zachowanym okazem jest osetka z jamy 5, wydłużona, w przekroju czworoboczna, z okrągłym otworkiem na jednym końcu. Czworokątną w przekroju osetkę znaleziono w arze VII działki D. Ta jednak jest złamana w połowie. Osetki z osady w Ogrodnikach są zachowane przeważnie fragmentarycznie i przez to trudno o nich coś więcej powiedzieć. Widać jednak, że osetki wydłużone, prostokątne były noszone przy pasach i wchodziły niejako w skład ubrania, nieregularne były używane w gospodarstwie domowym do ostrzenia sierpów, noży lub jakichś innych przedmiotów żelaznych użytkowanych w gospodarce i życiu codziennym.

Ozdoby. Osobną kategorię znalezisk osady w Ogrodnikach stanowią nieliczne ozdoby. Należą tu: dzwoneczkowaty wisiołek z brązu, sercowata blaszka, dwa paciorki i małe kółeczko z brązu. Omówić więc należy po kolei wymienione przedmioty. Najciekawszym bezsprzecznie okazem jest dzwoneczkowaty, brązowy wisiołek z uszkiem

³¹ I. I. L a p u s z k i n: op. cit., ryc. 43, 52, 54, 56, 57, 59, 66 i nn.

³² E. M a j e w s k i: Zabytki przeddziejowe w Żernikach Dolnych, „Światowit” t. I (1899), tabl. VII, 1, 3, 5. Stanowisko to jest powtórnie opracowane przez B. Zawadzką.

³³ A. N a d o ł s k i: Studia nad uzbrojeniem polskim X, XI i XII wieku, Łódź 1954, tabl. XXXI, 5.

³⁴ A. L. M o n g a j t: op. cit., ryc. 143 fig. 9 i str. 183.

³⁵ M. K. K a r g e r: Driewnij Kijew, t. I, Moskwa 1958, ryc. 21 na str. 168.

³⁶ O. R a t i c z: op. cit., tabl. IX, 6.

do zawieszania. W części dolnej posiada on przecięcie na krzyż dwoma prostymi wycięciami i zdobienie w postaci prostych linii. Wisiorek jest uszkodzony i skutkiem tego brak w nim kuleczki, która przy poruszaniu zawieszka wydawała dźwięk. Wisioraki tego typu, jak znaleziony w Ogrodnikach, były użytkowane przez kobiety do ozdoby czółek lub czepców i pasów, noszone były też przez mężczyzn jako ozdoba ubrania. Nie brak ich także było przy ówczesnej uprząży. Jakim celem służył nasz wisiorek, trudno powiedzieć, natomiast można do niego wskazać wiele analogii na terenie od dalekiej północy aż po Czechosłowację i Węgry. Już K. Jażdżewski³⁷ i A. Abramowicz³⁸ podkreślali, że stanowią one formę interregionalną, choć istnieją centra, gdzie występowanie ich jest szczególnie intensywne. Przypatrzmy się więc ich rozprzestrzenieniu. Z Polski znamy je z następujących stanowisk, jak Łęczyca³⁹, Radom⁴⁰, Lutomiernik⁴¹, Gniezno⁴², Poznań-Ostrów Tumski⁴³ i z trzech stanowisk z Pomorza⁴⁴. Z terenów poza Polską duże ilości wisioraków dzwoneczkowatych znamy z gdowskich kurhanów⁴⁵, z nad Ładogi⁴⁶, okolic Leningu⁴⁷. Występują one także w kurhanach pod Moskwą⁴⁸, koło Brjańska⁴⁹, na Litwie w Grodnie⁵⁰. Znamy je także z okolic Królewca⁵¹. Wymienić również należy okazy z Węgier⁵², lub Czechosłowacji⁵³. Widzimy więc, że obszar na którym występują wisioraki dzwoneczkowate jest rozległy i że trudno wobec tego dopatrywać się jakiegoś terenu z którym by można było wiązać nasz wisiorek z Ogrodnik. Jeżeli chodzi o postawienie granic czasowych dla omawianych zawieszek dzwoneczkowatych, to rozpiętość czasu, w którym one występują, jest bardzo duża. Począwszy od okazów z Dewińskiej Nowej Wsi, datowanych na lata 625—800, aż po wiek XIV, jak to mamy u egzemplarzy z Grodna. Przeważająca jednak ilość zawieszek dzwoneczkowatych datowana jest przez autorów na XI—XII w.

Drugim przedmiotem z grupy ozdób jest sercowata brązowa blaszka ornamentowana jakimś niezbyt czytelnym ornamentem na części przedniej, z trzema kolcami na części spodniej, przy pomocy których była przytwierdzana zapewne do skóry. Należy przede wszystkim zastanowić się, w skład czego mogła wchodzić omawiana blaszka. Otóż liczne analogie wskazują, że stanowiła ona ozdobę pasków rzemiennych używanych powszechnie przez mężczyzn we wczesnym średniowieczu. Blaszek identycznych na pasie było zazwyczaj po kilka, które wraz z ozdobną sprzączką i zakończeniem stanowiły całość przybrania rzemieni. Czasami były one przytwierdzane do rzemieni uprząży. Blaszkami takie znane są z terenu ZSRR⁵⁴, Węgier⁵⁵ i Moraw⁵⁶. Jeden okaz okucia pasa znany z Gniezna⁵⁷. Często-kroć zamiast kolców na swej części spodniej posiadają małe otworki, przez które nitami brązowymi przybijano je do rzemieni pasów. Ten sposób stosowany był powszechnie na terenie Węgier. Zwyczaj zdobienia pasów blaszkami brązowymi trwał długo, gdyż od IX—X w., na który można datować blaszki z Kijowa i Moraw, aż po wiek XIII, w którym to wieku spotykamy się z blaszkami tego typu w Nowogrodzie. Jakichś ściślejszych analogii do okazu z Ogrodnik nie znaleziono. Inne egzemplarze zaliczone do ozdób to małe kółko z cienkiego brązowego drutu znalezione tuż pod darnią w działce D aru V, stanowią być może część jakiegoś większego przedmiotu, oraz dwa paciorki szklane jeden z aru II, drugi z XI. Jeden z nich to połączone razem trzy kuleczki z żółtego szkła, drugi za-

³⁷ K. Jażdżewski: Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomierniku pod Łodzią w świetle badań 1949 r., „Materiały wczesno średniowieczne” t. I (1951), str. 147.

³⁸ A. Abramowicz: Przedmioty ozdobne z grodziska łęczyckiego, „Studia Wczesnośredniowieczne” t. III (1955), str. 340.

³⁹ A. Abramowicz: op. cit., tabl. 137, ryc. h — jeden cały okaz i fragment drugiego.

⁴⁰ J. Gąsowski: Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Radomiu, „Wiadomości Archeologiczne” t. XVIII (1951), tabl. LXXXI, 13a, 13b. Autor datuje cmentarzysko na XI i początek XII w.

⁴¹ K. Jażdżewski: op. cit., ryc. 69. Datuje on cmentarzysko na trzydzieste lata XI w.

⁴² B. Kostrowski: Przedmioty brązowe, ołowiane, srebrne i złote z Gniezna. Gniezno w zaraniu dziejów (od VIII do XIII wieku) w świetle wykopalisk, Poznań 1939, tabl. LII, 4, 9. Oba okazy datowane na XI — XII w.

⁴³ W. Hensel: Poznań w zaraniu dziejów. Od paleolitu do połowy XIII wieku n.e., Wrocław 1958, ryc. 99b.

⁴⁴ Gruczno pow. Świecie, Kałdus pow. Chełmno — dwa okazy, Kosakowo pow. morski. W. Łęga: op. cit., tabl. XL, 208—211.

⁴⁵ A. A. Spicyn: Gdowskie kurgany w raskopkach W. N. Głazowa, „Materiały po archeologii Rossii” Nr 29, (1903), tabl. XXI, 6, 7, 10, tabl. XXIII, 8 — datowane na XI—XII w.

⁴⁶ N. E. Brandenburg: Kurgany południowej Pradoliny, „Materiały po archeologii Rossii” Nr. 18 (1895), ryc. 14 na str. 35, tabl. I, 2, 4, tabl. III, 20. W kurhanach znad Ładogi wisioraki dzwoneczkowate zazwyczaj same nie stanowią ozdoby, lecz są częścią składową bogatych pasów łańcuchów, naszyjników itp.

⁴⁷ A. Spicyn: Kurgany S-Petersburskiej gubernii w raskopkach L. K. Iwanowskiego, „Materiały po archeologii Rossii” Nr. 20 (1896), tabl. VII, 20, 21, tabl. VIII, 16, tabl. IX, 11—13 — wszystkie datowane na XI — XII w.

⁴⁸ G. P. Łatyszew: Raskopki kurganów u s. Matwiejewskaja w 1953 roku. Materiały k izuczeniji podmoskowskiego sieła XIII — XIV wiekow. Archeologiczni pamiatki Moskwy i Podmoskowia, „Trudy Muzeja istorii i rekonstrukcii Moskwy” t. V (1954), ryc. 7g. Autorka datuje stanowisko na XIII — XIV w.

⁴⁹ W. A. Padin: Materiały iz raskopok kwetunskich kurganow X — XIII w. „Sowietskaja Archiologija” t. XXII (1958), str. 218, ryc. 2, 5 — datowane na XI — XII w.

⁵⁰ Z. Durczewski: Stary zamek w Grodnie w świetle wykopalisk dokonanych w latach 1937—1939, odb. z „Niemna” nr 1, Grodna 1939, ryc. 28, 36, 76. Autor datuje dzwoneczki na XIII — XIV w.

⁵¹ W. Gaerte: Urgeschichte Ostpreussens, Königsberg 1929, str. 331, ryc. 266h.

⁵² J. Hampel: Alterthümer des fruhen Mittelalters in Ungarn, t. III, Atlas, Braunschweig 1905, tabl. 396, ryc. 39a—b, tabl. 509, ryc. 5 a-b. G. Török: Die Bewohner von Halimba-Cseres nach der Landnahme, Leipzig 1959, Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Dresden, Heft 6, ryc. 44 — datowane na XI w.

⁵³ J. Schranil: Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens, Leipzig 1928, tabl. LXVIII, 32 — egzemplarz ten pochodzi z Pragi — i ryc. 32 jako wisiorek na spiralnie zwinionym pierścionku. J. Eisner: Devínska Nová Ves. Slovenské pohřebiště, Bratislava 1952, tabl. 12 ryc. 1, 3, tabl. 21, ryc. 2, 5 a—b, tabl. 89, ryc. 10—12. Na stanowisku tym występują one wyłącznie w grobach jeźdźców jako ozdoba uprząży. Datowane wraz z całym cmentarzyskiem na 625 — 800 r.

⁵⁴ Kurhany z okolic Leningradu. A. Spicyn: op. cit., tabl. XVI, 1, 2, 4. Nowogród — M. W. Sedowa: Juwelnije izdelija driewnego Nowgoroda (X — XV ww.). Trudy nowgorodskoj archiologiceskoj ekspedicii, t. II, „Materiały i issledowanija po archeologii SSSR” Nr. 65, Moskwa 1959, ryc. 7 fig. 15. Kijów — M. K. Karger: op. cit., ryc. 29, 35. Gulbiszcze — B. A. Rybakow: op. cit., ryc. 13, 21.

⁵⁵ J. Hampel: op. cit., tabl. 65, ryc. 5—7, tabl. 71, ryc. 19—27, tabl. 74, ryc. 6, tabl. 81, ryc. 3 A—B, tabl. 114, ryc. 2—19 i nn.

⁵⁶ Dolni Dunajovice — W. Hensel: Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna, Warszawa 1956, str. 391, ryc. 380 — datowane na VIII — IX w.

⁵⁷ B. Kostrowski: op. cit., tabl. LIII, 4 — datowane na XI i początek XII w.

chowane fragmentarycznie, ze szkła nieprzeźroczystego ozdobionego nalany na jego powierzchni ornamentem. Oba wspomniane egzemplarze nie są odosobnione i występują niejednokrotnie wśród ruskich paciorków szklanych.

Różne przedmioty. Do tej ostatniej grupy zostały zaliczone znaleziska, takie jak gwoździe i skobel, które być może należy łączyć z istniejącymi w osadzie budynkami, małe żelazne kółko, przedmiot żelazny o nieokreślonym przeznaczeniu i róg ze śladem obróbki. Gwoździe w osadzie w Ogrodnikach wystąpiły trzy razy, wszystkie w mniejszym lub większym stopniu uszkodzone. W dwu wypadkach, zachowały się nieregularne główki gwoździ (ar VII i XIII), podczas kiedy uszkodzony jest ich kolec. W jamie 6 wystąpił tylko sam kolec gwoździa. Gwoździe z Ogrodnik nie różnią się zupełnie od okazów występujących powszechnie w okresie wczesnośredniowiecznym i poza stwierdzeniem ich istnienia w osadzie nie można nic o nich więcej powiedzieć. Skobel niewielki, częściowo uszkodzony wystąpił w jamie 7 na głębokości 90 cm. Tak samo trudno coś więcej powiedzieć o małym, spojonym kółku żelaznym, pochodzącym z działki B aru XI. Kawalek rogu ze śladem obróbki znalazł się w działce D aru VII. Stanowi on odpadek powstały przy przygotowywaniu rogów do wyrobu z nich przedmiotów. Ciekawiej przedstawia się przedmiot żelazny tworzący jak gdyby pazurki na zwiniętej w pętlę rączce. Do jakiego celu miał służyć ten przedmiot, albo jaka praca przy użyciu jego była wykonywana, trudno powiedzieć. Pewną analogię do omawianych pazurków stanowi przedmiot znaleziony w warstwach V—VI we Wrocławiu, datowany przez E. Ostrowską na XI—XII w. Niestety jest on uszkodzony i nie wiemy, czy po skręceniu w pętlę kończy się on takimi jak w Ogrodnikach pazurkami⁵⁸. Ułamek jakiegoś nieokreślonego żelaznego przedmiotu z jamy 2, zamyka zestaw inwentarza jam i warstwy kulturowej osady w Ogrodnikach.

Chronologia osady

Określenie granic chronologicznych osady w Ogrodnikach nie jest rzeczą łatwą. Na osadzie z obiektów zachowały się tylko same jamy, których wypełniska, jak wiemy, powstawały w przeważającej ilości wypadków nie jednorazowo, lecz są wynikiem pewnego okresu czasu. Warstwa kulturowa na osadzie jest niska i nie przekracza na ogół 20 cm. Warstwa kulturowa i wypełniska jam były eksplorowane, jak już było powyżej powiedziane, warstewkami głębokościowymi o miąższości 10 cm, w celu uchwycenia ewentualnych różnic w materiale zabytkowym. Ścisła analiza wydobytych materiałów głównie, ceramiki, oparta na ich stratygrafii, stała się podstawą do określenia granic chronologicznych badanego przez nas obiektu. Przedmiotów w osadzie nie znalazło się dużo, a wśród nich nie istnieją takie, na podstawie których można by określić chronologię. Tak więc siłą rzeczy należy oprzeć się na analizie materiału ceramicznego, używając przedmiotów tylko jako elementu pomocniczego. Materiał ceramiczny z osady jest raczej jednorodny tak pod względem techniki wykonania, surowca, który na niego użyto, jak pod względem form stylowych i ornamentyki. Technika wykonania naczyń, formy i bogactwo motywów ornamentacyjnych pozwalają na zaliczenie ceramiki z Ogrodnik do końcowych faz środkowego okresu wczesnośredniowiecznego. Duża ilość ornamentów stempelkowych, bogactwo linii falistych wszelkiego rodzaju, a mniejsza stosunkowo ilość aczyń, których by całe powierzchnie były zdobione pasami prostymi, są cechami charakterystycznymi dla wymienionego powyżej okresu. W ceramice brak zupełnie naczyń z cylindrycznymi szyjkami, których duże ilości możemy śledzić w materiale ceramicznym Mazowsza i Podlasia od końca XI w. Duża różnorodność w ukształtowaniu krawędzi wylewów, poczynając od najprostszych (grupa 1) aż po najbardziej rozwinięte (grupy 11—12), pozwala na postawienie hipotezy, że czas użytkowania osady nie był krótki.

Śladami najwcześniejszego osadnictwa, datowanego na VII—VIII w. jest fragment naczynia znalezionego w warstwie kulturowej aru XII działki A, głębokość 0—10 cm, całkowicie lepionego w ręku, o nieznacznie na zewnątrz wychylonym wylewie, którego krawędź zdobiona jest rytymi ukośnie karbami. Tego rodzaju zdobienie krawędzi występuje często na naczyniach w kręgu kultury romeńsko-borszewskiej, ale znane jest także z terenów Polski ze stanowisk datowanych na VII—VIII w. jak Drohiczyn stanowisko „Sowa” lub Rochany pow. Siedlce. Ułamek naczynia tego rodzaju w Ogrodnikach jest jednak odosobniony. Widocznie osadnictwo z VII—VIII w. było słabe, a warstwa kulturowa odpowiadająca temu okresowi nie zachowała się. Aby określić granice czasowe osady w Ogrodnikach materiał ceramiczny tak z obiektów, jak i z warstwy kulturowej został podzielony na grupy w zależności od ukształtowania krawędzi wylewu. Fragmenty ceramiki z warstwy zostały zestawione osobno, osobno z jam. W tak wykonanych zestawieniach kryją się kryteria chronologiczne. Widzimy więc, że naczynia o najbardziej prosto ukształtowanych krawędziach jak grupa 1, reprezentowane są bardzo licznie w warstwie kulturowej, gdzie stanowią zdecydowaną większość i w obiektach zarówno na głębokości do 50 cm, jak i od 50 do 100 cm. Podobnie rzecz się ma z grupą naczyń określoną przez nas jako 3A. Te dwie formy naczyń chronologicznie należy umieścić w X i początku XI w., choć mogą one sięgać i dalej. Jeżeli chodzi o grupę 7 naczyń, to stanowią one zdecydowaną większość w obiektach, zmniejszając się ilościowo w zależności od głębokości, natomiast w warstwie kulturowej jest ich znacznie mniej. Grupa 7 naczyń o zakończeniu krawędzi wylewu na kształt „rybiego ogona” pojawia się na stanowiskach przypadających na wiek X, natomiast górna granica ich występowania idzie daleko w końcowe okresy wczesnego średniowiecza. Typy o ukształtowanych bogato krawędziach wylewów jak 9A i 9B, 11, 12 przypadające w swej głównej masie na XII w., w osadzie ogrodnickiej tak w warstwie kulturowej, jak i w jamach występują w niewielkich ilościach, zaledwie po kilka egzemplarzy. Okazy zaliczone do grupy 10, a występujące dość często w obiektach i warstwie osady, mają długi okres swego istnienia, rozpoczynający się w X w., a trwający gdzieś w głąb XII w. Zestawienie ilościowe ceramiki występującej w jamach i w warstwie kulturowej na różnych głębokościach przedstawiają tabelki A, B, C, D i E.

⁵⁸ E. Ostrowska: Odkrycia archeologiczne na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1957 r., „Sprawozdania Archeologiczne” IX (1960), ryc. 9c.

Jak widać z zestawień (tabelki A—E), przeważającą ilość fragmentów ceramiki stanowią okazy, których występowanie należałoby datować na X—XI wiek. Form rozwiniętych pochodzących z XII w. jest w ogólnej masie ceramiki procent bardzo niewielki.

Jeżeli chodzi o inne formy naczyń, jak na przykład talerze, to główny okres ich użytkowania przypada na czas od VII do X w. Wiele okazów talerzy znamy z kręgu kultury borszewsko-romeńskiej. Jednak należy zaznaczyć, że pewna ich ilość przypada także na XII w.

Należy z kolei rozważyć, czy przedmioty znalezione w osadzie nie przeczą ramom chronologicznym postawionym przez nas na podstawie ceramiki dla osady w Ogródnikach. Ramy chronologiczne poszczególnych przedmiotów zostały omówione przy ich analizie. Tu należy tylko podsumować nasze rozważania. Niestety nie wystąpiły w osadzie przedmioty, które by pozwoliły na postawienie, ściślejszych ram chronologicznych. Ani sierp, ani haczyk do wędki, czy też przęśliki nie są elementami datującymi. Formy ich tradycyjne trwają długo w okresie wczesnośredniowiecznym, nie zmieniając się w zależności od biegu czasu. Trzeba powiedzieć, że na ogół z tymi samymi formami sierpów

T a b e l k a A

Zestawienie fragmentów ceramiki występujących w jamach na głębokości 0—50 cm

Grupa naczyń														
Nr jamy	1	2	3A	3B	4	5	6	7	8	9A	9B	10	11	12
1	9	—	3	1	3	—	—	3	3	—	—	1	—	—
2	—	2	1	1	—	1	—	1	1	—	—	—	—	—
3	8	1	10	—	4	6	4	18	4	2	—	2	1	1
4	3	—	3	—	—	—	1	2	—	—	2	—	—	—
5	2	1	3	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	2
5a	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
5b	2	1	1	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	1
6	1	—	1	—	1	3	—	1	5	—	—	3	—	—
7	3	3	4	—	1	3	—	7	2	—	—	3	—	—
8	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Razem	28	8	28	2	9	13	5	34	15	2	2	10	1	5

T a b e l k a B

Zestawienie fragmentów ceramiki występujących w jamach na głębokości 50—100 cm

Grupa naczyń														
Nr jamy	1	2	3A	3B	4	5	6	7	8	9A	9B	10	11	12
1	1	—	1	—	1	—	—	2	1	—	—	—	1	—
2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3	9	1	2	3	2	2	—	10	4	1	—	4	—	1
4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5a	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5b	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—
6	3	1	1	—	—	3	—	—	1	—	—	2	—	—
7	14	7	9	—	1	1	3	7	1	—	1	5	—	1
8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Razem	28	9	13	3	4	6	3	20	7	1	2	11	1	2

Tabela C
Zestawienie fragmentów ceramiki występujących w jamach na głębokości od 100 cm

Nr jamy	Grupa naczyń													
	1	2	3A	3B	4	5	6	7	8	9A	9B	10	11	12
1	—	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3	1	2	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—
4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5a	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5b	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7	7	2	2	—	3	1	—	1	—	—	1	5	—	—
8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Razem	8	4	3	—	4	1	—	2	—	—	1	6	—	—

Tabela D
Zestawienie fragmentów ceramiki występujących w warstwie kulturowej

Nr aru	Grupa naczyń													
	1	2	3A	3B	4	5	6	7	8	9A	9B	10	11	12
I	16	6	10	1	3	1	—	2	—	4	4	—	—	1
II	5	2	8	—	3	7	2	1	6	—	—	5	—	—
III	3	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
IV	9	3	3	1	2	—	—	—	3	1	—	1	—	1
V	13	—	5	—	3	4	4	4	5	1	—	6	—	2
VI	4	—	1	—	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—
VII	5	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
VIII	11	—	6	—	3	—	2	—	4	1	1	2	—	—
IX	4	1	3	1	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—
X	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	1
XI	10	2	3	—	3	4	—	8	2	—	3	5	1	—
XII	4	—	3	—	—	2	—	—	2	1	—	2	—	—
XIII	4	1	4	—	1	1	—	6	3	—	—	3	1	—
XIV	1	—	1	—	—	3	1	1	1	—	1	2	—	—
XV	3	—	—	—	—	1	—	3	1	—	—	1	—	—
XVI	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Razem	92	15	49	3	22	25	9	26	28	8	9	27	2	5

Tabela E
Zestawienie ceramiki występującej w jamach i warstwie kulturowej

	Grupa naczyń													
	1	2	3A	3B	4	5	6	7	8	9A	9B	10	11	12
Obiekty	64	21	43	5	17	20	8	56	22	3	5	27	2	7
Warstwa	92	15	49	3	22	24	9	26	28	8	9	27	2	5
Razem	156	36	92	8	39	44	17	82	50	11	14	54	4	12

czy haczyków do wędek mamy zarówno do czynienia w VIII, jak i w XII w. Prześliki dwustożkowe obtaczane trwają także długo. Pewne kryterium chronologiczne tkwi w braku przeszlików z różowego łupku, których główne nasilenie przypada na XII w. W Ogrodnikach nie znalazł się ani jeden przeszlik z tego materiału. Jedyne okazy broni pochodzący z Ogrodnik wyraźnych granic chronologicznych także nie posiada. Z ozdób zawieszka dzwoneczkowata ma bardzo długi okres występowania, bo od VII do XIV w. Przeważna jednak ilość egzemplarzy datowana jest na XI—XII w. Tak samo ma się rzecz z blaszką brązową stanowiącą ozdobę pasa. Czas ich występowania jest długi, bo ciągnie się od IX do XIII w.

Tak więc tylko w ilościowym występowaniu poszczególnych form naczyń, technice ich wykonania i zdobnictwie należy upatrywać kryteria chronologiczne, pozwalające nam na datowanie badanego przez nas obiektu na drugą połowę X i XI w., choć istnieją fragmenty ceramiki, których datowanie można by odnieść do XII w. Przedmioty znalezione w osadzie, o długim na ogół okresie swego trwania, nie przeczą granicom chronologicznym postawionym dla osady w Ogrodnikach na podstawie analizy form ceramicznych.

Rekonstrukcja osady i życia mieszkańców

Rekonstrukcja osady i życia mieszkańców na podstawie szczątkowo zachowanych obiektów i po przebadaniu zbyt małej powierzchni nie jest zadaniem łatwym. Niemniej jednak do tego zagadnienia można dorzucić trochę szczegółów. Przede wszystkim ciekawe jest położenie osady nad samym Bugiem i zwrócenie jej ku rzece. Tak więc osada, mając w zapleczu tereny rolnicze stanowiące podstawę jej ekonomicznego bytu, czerpała także soki z rzeki. O znaczeniu Bugu w życiu osady świadczy bardzo duża ilość kości i łusek rybich, występujących w całym szeregu jam zbadanych na osadzie w Ogrodnikach. Czy bużański szlak handlowy zarysowuje się tak wyraźnie w XII—XIII w., a uchwytny już wcześniej w materiale archeologicznym dzięki istnieniu skarbów z monetami arabskimi datowanymi na VIII, IX i X wiek⁵⁹, wywierał jakiś wpływ na byt osady, trudno powiedzieć. W materiale archeologicznym osady brak jakichkolwiek przedmiotów obcego pochodzenia, tych, które mogłyby się dostać do niej drogą handlu. Brak także przeszlików z różowego łupku, których masowy transport szedł przez Drohiczyn w XII—XIII w. Z drugiej strony ten fakt, że osada w Ogrodnikach jest położona o 7 km od Drohiczyna, wykazuje, że ośrodek drohiczyński powstaje wtedy, kiedy podupada osada w Ogrodnikach i że wcześniejsza faza istnienia drogi handlowej, poświadczona wspomnianymi wyżej skarbami z monetami arabskimi, zdawała się omijać Ogrodniki i przekraczać Bug w miejscu bliższym późniejszego zespołu osadniczego w Drohiczynie. Tak więc osada w Ogrodnikach żyła własnym życiem.

Z zajęć poza rolnictwem i rybołówstwem zajmowano się przedziałnictwem na użytek domowy, z rękodzielstwem, odlewnictwem z metali kolorowych, wyrobem przedmiotów ze skóry. Istnieli tu być może garncarze. Rękodzieła te uprawiane były na zaspokojenie potrzeb osiedla. W wytworach garncarskich śledzić można kształty naczyń i rodzaj zdobienia charakterystyczne dla ceramiki Podlasia i Mazowsza z X w. Dzięki bogactwu zdobienia naczyń ceramika z Ogrodnik ma wiele cech wspólnych z ceramiką osady w Bródnie Starym. Tak więc niezbyt rozległy a zamknięty krąg ceramiczny, który w XII—XIII w. można śledzić wokół Drohiczyna, w tym okresie jeszcze nie istniał.

Osada, sądząc z rozprzestrzenienia się jam, nie była zbyt wielka. Z domów wzniesionych na powierzchni nie pozostało nawet śladu. Zachowały się natomiast trzy jamy, które być może mogły stanowić ongiś pracownię rzemieślnicze. Pozostałe jamy zostały określone jako obiekty o przeznaczeniu gospodarczym. Znalezione przedmioty nie świadczą o zbyt wysokim poziomie ekonomicznym mieszkańców. Osada więc rysuje się jako przeciętna wiejska społeczność, nie wyróżniająca się niczym specjalnym od powszechnie istniejących podówczas osad wczesnośredniowiecznych.

Osada w Ogrodnikach na tle osadnictwa środkowego Bugu

Osadę w Ogrodnikach należy z kolei rozpatrzyć na tle współczesnych jej stanowisk występujących w rejonie środkowego Bugu. Przede wszystkim należy tu zaznaczyć, że osada w Ogrodnikach nie jest odosobniona, że na tym terenie znane nam są inne jeszcze punkty osadnicze pochodzące z tego samego czasu co i opisywana przez nas osada. Przede wszystkim należy przypomnieć, że w Ogrodnikach znane są inne osady z tego okresu. Należy więc rozpatrzyć stosunek zbadanej przez nas osady w Ogrodnikach do dwu osad, tak zwanej wschodniej i zachodniej, opracowanych przez M. Miśkiewicz⁶⁰. Osady wschodniej nie można identyfikować z badanym przez nas stanowiskiem, gdyż leżała ona nad samym Bugiem, który zniszczył część występujących na niej jam. Tymczasem osadę badaną przez nas odziela od koryta rzeki pas plaż, naniesionych tu przez Bug. Osady opracowane przez M. Miśkiewicz należałoby lokalizować na wschód lub na zachód od badanego przez nas obiektu, to jest tam, gdzie nurt Bugu biegnie bezpośrednio przy polach ornych nie oddzielonych plażami. Gdzie lokalizować tak zwaną osadę „zachodnią”, trudno powiedzieć, gdyż nie można ustalić, w zależności od jakiego punktu otrzymała ona lokalizację. Ludność miejscowa wskazywała dwa punkty, jeden położony na południowy zachód od badanego przez nas obiektu, drugi na wschód, gdzie występowały ułamki ceramiki współczesne osadzie badanej. Punkt południowo-zachodni leży nad brzegiem

⁵⁹ K. Musianowicz: Wczesnośredniowieczny ośrodek handlowy w Drohiczynie pow. Siemiatycze, „Wiadomości Archeologiczne” t. XXIV (1957), str. 288.

⁶⁰ M. Miśkiewicz: Dwie osady wczesnośredniowieczne we wsi Słochy Ogrodniki pow. Siemiatycze, „Wiadomości Archeologiczne” t. XXIV (1957), str. 351 i nn. K. Musianowicz: Granica mazowiecko-drehowicka na Podlasiu we wczesnym średniowieczu „Materiały Wczesnośredniowieczne” t. V (1906), str. 219, poz. 178.

rzeki. Być może są to dalsze części osad, badanych w 1929 roku przez R. Jakimowicza, a opracowanych przez M. Miśkiewicza. Ponieważ wszystkie te punkty osadnicze oddziela od siebie przestrzeń wynosząca około kilometra, tak więc nie może być tu mowy o istnieniu jednej dużej osady, lecz trzech mniejszych oddzielonych od siebie.

Na terenie wsi Ogrodniki, już nie przy Bugu, lecz przy szosie prowadzącej z Drohiczyna do Siemiatycz mamy jeszcze do czynienia z dwu oddzielnymi lub z jedną większą osadą położoną na piaszczystych wzgórzach⁶¹ oraz z cmentarzyskiem z grobami w obstawach kamiennych⁶². Tak więc otrzymujemy pięć a raczej sześć punktów osadniczych na terenie wsi Ogrodniki, z których cztery lub pięć jest reprezentowanych przez osady, a tylko jeden przez cmentarzysko z grobami obstawionymi kamieniami. Należy z kolei rozważyć wzajemny ich stosunek do siebie. Jeżeli przyjmiemy, że osada w Ogródnikach badana przez nas przypada na X—XI w., widzimy, że w pewnym okresie swego istnienia byłaby ona współczesna obu osadom omówionym przez M. Miśkiewicza. Patrząc na ceramikę z tych osad widzimy dużo form analogicznych. Linie faliste ryte grzebieniem, przedzielone pasami prostych linii wykonanych tymże samym narzędziem garncarskim, są ulubionym motywem ornamentacyjnym. Także ukształtowanie krawędzi wylewów naczyń i formy o profilu wyłącznie esowatym pozwalają nam na ścisłe zestawienie obok siebie ceramiki tych trzech osad. Osady opublikowane przez M. Miśkiewicza różnią się tym od osady przez nas badanej, że posiadają warstwę z XII i początku XIII w., odpowiadającą czasowo osadnictwu istniejącemu tak na grodzie, jak i w osadzie w Drohiczynie⁶³. Data dwu dalszych osad w Ogródnikach, na których W. Bernat prowadził powierzchniowe badania nie jest określona, stąd nie można ich porównywać z trzema powyżej omówionymi punktami osadniczymi. Następnym stanowiskiem, które należy rozpatrzyć, jest osada w Drohiczynie na stanowisku zwanym „Sowa”. Osada ta posiada dwie wczesnośredniowieczne warstwy. Jedną datowaną na okres od VIII do X w., drugą na XII—XIII w. i odpowiadającą drohiczyńskiemu zespołowi osadniczemu⁶⁴. W rozważaniach naszych należy jeszcze zająć się tą pierwszą fazą osadnictwa na stanowisku „Sowa”, a ściślej mówiąc jej okresem przypadającym na IX—X w.

Ceramika odpowiadająca temu okresowi osadniczemu występuje na osadzie drohiczyńskiej na głębokości 40—50 cm i w obiektach. Charakteryzuje się ona bogatym zdobnictwem, którego główne elementy tworzą połączenie linii falistych z pasmami rytymi pojedynczym narzędziem garncarskim. Elementem różniącym omawiane naczynia od naczyń z osady w Ogródnikach to często pojawiająca się linia falista wewnątrz wylewów naczyń. Ten motyw dekoracyjny nie jest znany ceramice ogrodnickiej⁶⁵. Wreszcie omawiając osadnictwo środkowego Bugu należy zwrócić uwagę na osadę w Mogielnicy pow. Sokołów Podlaski⁶⁶. E. Walicka główne nasilenie osadnictwa w tej osadzie datuje na XII w. Poza jednak formami ceramiki należącymi bezsprzecznie do tego czasu istnieje cały szereg innych, które należałoby datować na wiek X—XI. Śledząc profile naczyń podanych przez autorkę⁶⁷, widzimy że mają one liczne analogie z profilami z Ogródnik, natomiast formy naczyń, częstokroć z listwami naklejanymi na ich powierzchni, różnią się znacznie od naczyń ogrodnickich.

Rozpatrując ceramikę z tych trzech omówionych powyżej stanowisk widzimy, że najwięcej punktów styczności z naczyniami badanego stanowiska posiada ceramika z osad położonych na terenie wsi Ogrodniki, opracowanych przez M. Miśkiewicza. Podobieństwo jest tak duże, że można by mówić o produkcji jednych i tych samych pracowni. Ceramika z dwu pozostałych stanowisk to, jest z Drohiczyna i Mogielnicy, poza niektórymi elementami wspólnymi różni się jednak od naczyń z Ogródnik. Natomiast przedmioty z osady w Mogielnicy, przede wszystkim sierp, tworzą nieco bliższe analogie do ogrodnickich. Na osadzie w Mogielnicy wyczerpuje się niestety ilość stanowisk, które dzięki temu, że są opracowane, mogą być porównywane ze stanowiskiem w Ogródnikach. I to mogą być porównywane ich znaleziska, w głównej mierze ułamki ceramiki. Jeżeli chodzi o porównanie zachowanych na osadach obiektów, ilość stanowisk jeszcze się zmniejsza o dwa, tak że pozostaje tylko do porównania jedno stanowisko z Drohiczyna — „Sowa”. Co do Mogielnicy i Ogródnik, opisanych przez M. Miśkiewicza, możemy powiedzieć, że mamy do czynienia z jamami. Ponadto na tym ostatnim stanowisku występują „paleniska” wyłożone kamieniami, które mogły stanowić resztki pieców z domów budowanych na powierzchni. Jamy natomiast z Drohiczyna różniły się zasadniczo od jam badanego stanowiska w Ogródnikach swą wielkością, nieregularnością kształtów i dużymi brukami kamiennymi. Tak więc porównując te trzy niezbyt daleko od siebie oddalone punkty osadnicze widzimy, że przy podobnych założeniach kulturowych w osadnictwie i w wytworach kultury materialnej niewielkiego terenu istnieją dość znaczne różnice.

Także osady z X—XI w. znajdują się w Mężeninie pow. Łosice. Bieg środkowego Bugu w okresie wczesnego średniowiecza odznacza się bardzo gęstym osadnictwem⁶⁸. Niestety, stanowiska tu położone znane są tylko z badań powierzchniowych lub wzmianek w literaturze i do bliższych rozważań nie mogą być użyte. Stąd więc wiadomości o charakterze osadnictwa są bardzo fragmentaryczne.

Pozostaje jeszcze do omówienia etniczna przynależność ludności badanej osady. Podlasie etnicznie jest terenem mieszanym, na którym miesza się osadnictwo łackie — mazowieckie z osadnictwem ruskim — dregowickim. Stąd

⁶¹ W. Bernat: Archeologiczne badanie powierzchniowe w dolinie Bugu, „Archeologiczne Rozhledy” R. VI (1954), str. 806—807. W. Bernat: Ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego w miejscowości Ogrodniki pow. Siemiatycze, „Wiadomości Archeologiczne” t. XXII (1955), str. 89—90. K. Musianowicz: op. cit., str. 218—219, poz. 177.

⁶² W. Bernat: op. cit., str. 90. K. Musianowicz: op. cit., str. 218, poz. 176.

⁶³ M. Miśkiewicz: op. cit., tabl. LVIII, 1—2.

⁶⁴ K. Musianowicz, E. Walicka-Kempisty: Prace wykopaliskowe w Drohiczynie pow. Siemiatycze w 1957 r., „Wiadomości Archeologiczne” t. XXVI (1959), str. 33 i n.

⁶⁵ K. Musianowicz, E. Walicka-Kempisty: op. cit., tabl. XI, 4—5, 6.

⁶⁶ E. Walicka: Wczesnośredniowieczna osada w miejscowości Mogielnica pow. Sokołów, „Wiadomości Archeologiczne” t. XXIV (1957), str. 360 i n.

⁶⁷ E. Walicka: op. cit., tabl. LX, 11—15.

⁶⁸ K. Musianowicz: op. cit. tabl. IX.

więc w kulturze materialnej obu elementów osadniczych istnieją przenikania z jednej kultury do drugiej. Podobnie w ceramice osady w Ogrodnikach elementem obcym mogą być płaskie talerze i może strzałka z trzoneczkiem, która nosi w literaturze nazwę typu „gniezdowskiego”, choć pojawia się sporadycznie poza terenem ZSRR. Pomijając cały szereg przedmiotów interregionalnych, jak sierp czy haczyk do wędki lub przęśliki gliniane i wisiołek dzwoneczkowaty, ceramika stanowiąca przeważającą ilość znalezisk ma ściślejsze podobieństwo z ceramiką stanowisk leżących na terenie Polski aniżeli ZSRR. W XI — XII w. widzimy ponadto w Ogrodnikach cmentarzysko z grobami w obstawach kamiennych, charakterystyczne dla mazowieckiego elementu osadniczego.

Tak więc w rozważaniach naszych zbliżamy się do końca. Prace wykopaliskowe 1959 roku w Ogrodnikach pow. Siemiatycze odkryły część wczesnośredniowiecznej osady z drugiej połowy X i XI w., pozwalając na poznanie niektórych stron życia ówczesnej społeczności wiejskiej, żyjącej życiem zamkniętym w obrębie swej najbliższej okolicy, społeczności, do której nie przenikały ani towary obcego pochodzenia, ani płynące drogami handlowymi innowacje kulturalne.

Tabela 1

Grupa naczyń	1		2		3A		3B		4		5		7		9A		10		12		Razem		Cześć dolne	
	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%		
Z powierzchni	—	—	1	20,0	2	40,0	—	—	1	20,0	—	—	1	20,0	—	—	—	—	—	—	—	5	100	2
0—10	4	50,0	1	12,5	1	12,5	—	—	—	—	1	12,5	—	—	—	—	1	12,5	—	—	—	8	100	1
A	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10—20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
0—10	2	33,4	—	—	3	50,0	1	16,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	100	1
B	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10—20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
0—10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
C	—	—	1	33,3	—	—	—	—	—	—	—	—	1	33,3	—	—	1	33,4	—	—	—	3	100	2
10—20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
0—10	—	—	1	25,0	1	25,0	—	—	1	25,0	—	—	—	—	1	25,0	—	—	—	—	—	4	100	3
D	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10—20	10	45,4	2	9,1	3	13,6	—	—	1	4,6	—	—	—	—	3	13,6	2	9,1	1	4,6	22	100	3	
	16	33,4	6	12,6	10	20,5	1	2,1	3	6,2	1	2,1	2	4,2	4	8,4	4	8,4	1	2,1	48	100	12	

Tabela 2

Rodzaj ornamentu		Falisty pojedynczy		Nakłucia grzebieniem		Stempelkowy		Falisty grzebieniuowy		Pasma proste		Razem	
Działka	Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
		Z powierzchni	1	50,0	—	—	—	—	—	—	—	1	50,0
A	0—10	—	—	1	50,0	—	—	—	—	1	50,0	2	100
	10—20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
B	0—10	—	—	—	—	—	—	—	—	1	100	1	100
	10—20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
C	0—10	—	—	—	—	—	—	1	100	—	—	1	100
	10—20	—	—	3	75,0	1	25,0	—	—	—	—	4	100
D	0—10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	10—20	1	20,0	3	60,0	—	—	—	—	1	20,0	5	100
		2	13,6	7	46,6	1	6,6	1	6,6	4	26,6	15	100

Tabela 3

Grupa naczyń	1		3A		3B		4		7		8		10		11		Razem		
Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	
0—10	2	33,3	1	16,7	—	—	—	—	—	—	2	33,3	1	16,7	—	—	6	100	
10—20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
20—30	3	60,0	—	—	—	—	—	—	2	40,0	—	—	—	—	—	—	5	100	
30—40	—	—	—	—	1	50,0	1	50,0	—	—	—	—	—	—	—	—	2	100	
40—50	4	40,0	2	20,0	—	—	2	20,0	1	10,0	1	10,0	—	—	—	—	10	100	
50—60	1	25,0	1	25,0	—	—	1	25,0	1	25,0	—	—	—	—	—	—	4	100	
60—70	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
70—80	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	50,0	—	—	1	50,0	2	100	
80—90	—	—	—	—	—	—	—	—	1	100,	—	—	—	—	—	—	1	100	
90—100	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
100—130	—	—	1	50,0	—	—	1	50,0	—	—	—	—	—	—	—	—	2	100	
		10	31,3	5	15,6	1	3,1	5	15,6	5	15,6	4	12,6	1	3,1	1	3,1	32	100

Tabela 4

Rodzaj ornamentu	Falisty grzebieniowy		Falisty pojedynczy		Nakłucia grzebieniem		Pasma proste		Bez ornamentu		Razem		Części dolne
	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	
0—10	1	3,7	—	—	—	—	12	44,4	14	51,9	27	100	2
10—20	2	6,7	2	6,7	2	6,7	16	53,3	8	26,6	30	100	2
20—30	—	—	2	4,6	2	4,6	21	47,7	19	43,1	44	100	2
30—40	1	3,6	1	3,6	—	—	8	28,6	18	64,2	28	100	1
40—50	2	3,1	2	3,1	1	1,5	23	35,4	37	56,9	65	100	2
50—60	—	—	—	—	—	—	16	76,2	5	23,8	21	100	—
60—70	1	6,7	—	—	—	—	4	26,7	10	66,6	15	100	—
70—80	1	6,7	—	—	—	—	6	40,0	8	53,3	15	100	1
80—90	1	4,5	—	—	—	—	8	36,4	13	59,1	22	100	1
90—100	—	—	—	—	—	—	3	50,0	3	50,0	6	100	—
100—130	1	2,6	2	5,1	—	—	22	56,4	14	35,9	39	100	3
	10	3,2	9	2,8	5	1,6	139	44,6	149	47,8	312	100	14

Tabela 5

Grupa naczyń		1		2		3A		4		5		6		7		8		10		Razem		Części dolne			
Działka	Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%				
		Z powierzchni		1	25,0	1	25,0	—	—	—	—	1	25,0	1	25,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4
A	0—10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	10—20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
B	0—10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	10—20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
C	0—10	1	9,1	—	—	2	18,2	1	9,1	2	18,2	—	—	—	—	2	18,2	3	27,2	11	100	2	—	—	
	10—20	1	33,3	—	—	1	33,3	—	—	—	—	—	—	—	—	1	33,4	—	—	3	100	—	—	—	
D	0—10	2	10,4	1	5,1	5	26,2	2	10,4	4	22,2	1	5,1	1	5,1	1	5,1	2	10,4	19	100	—	—	—	
	10—20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	100	—	—	1	100	—	—	—	
		5	12,8	2	5,2	8	20,5	3	7,7	7	18,0	2	5,2	1	2,5	6	15,3	5	12,8	39	100	3	—	—	

Tabela 6

Rodzaj ornamentu		Falisty grzebieniowy		Falisty pojedynczy		Stempelkowy		Pasma proste		Razem	
Działka	Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
Z powierzchni		1	100,0	—	—	—	—	—	—	1	100
C	0—10	5	50,0	2	20,0	—	—	3	30,0	10	100
	10—20	1	33,3	1	33,3	1	33,4	—	—	3	100
D	0—10	4	57,2	—	—	—	—	3	42,8	7	100
	10—20	—	—	1	100	—	—	—	—	1	100
		11	50,0	4	18,2	1	4,5	6	27,3	22	100

Tabela 7

Grupa naczyń	2		3A		3B		5		7		8		Razem		Części dolne
	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	
0—10	1	25,0	1	25,0	1	25,0	1	25,0	—	—	—	—	4	100	1
10—30	1	33,3	—	—	—	—	—	—	1	33,3	1	33,4	3	100	—
	2	28,5	1	14,3	1	14,3	1	14,3	1	14,3	1	14,3	7	100	1

Tabela 8

Rodzaj ornamentu	Falisty grzebieniowy		Falisty pojedynczy		Nakłucia grzebieniem		Stempelkowy		Pasma proste		Bez ornamentu		Razem	
	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
0—10	4	10,3	1	2,6	1	2,6	—	—	19	48,3	14	36,2	39	100
10—30	—	—	—	—	—	—	—	—	17	58,6	12	41,4	29	100
	4	5,8	1	1,5	1	1,5	—	—	36	52,9	26	38,3	68	100

Tabela 9

Grupa naczyń	1		2		3A		3B		6		8		9		10		12		Razem		Części dolne
	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	
A 0—10	4	57,1	1	14,3	—	—	—	—	—	—	1	14,3	—	—	1	14,3	—	—	7	100	2
B 0—10	5	31,2	2	12,6	3	18,8	1	6,2	1	6,2	2	12,6	1	6,2	—	—	1	6,2	16	100	9
	9	39,2	3	13,1	3	13,1	1	4,3	1	4,3	3	13,1	1	4,3	1	4,3	1	4,3	23	100	11

Tabela 10

Rodzaj ornamentu		Falisty grzebieniowy		Falisty pojedynczy		Kreski ukośne		Pasma proste		Razem	
Działka	Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
A	0—10	4	57,1	1	14,3	1	14,3	1	14,3	7	100
B	0—10	13	72,2	1	5,6	—	—	4	22,2	18	100
		17	68,0	2	8,0	1	4,0	5	20,0	25	100

Tabela 11

Grupa naczyń	1		3A		4		5		6		7		8		9A		10		12		Razem		Części dolne	
	Działka	Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%		ilość
A	0—10	2	28,6	1	14,3	—	—	—	—	—	3	42,8	1	14,3	—	—	—	—	—	—	7	100	1	
	10—20	2	50,0	—	—	1	25,0	—	—	1	25,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	100	1	
B	0—10	2	15,4	2	15,4	—	—	2	15,4	1	7,7	—	—	—	—	5	38,4	1	7,7	13	100	1		
	10—20	2	50,0	—	—	—	—	—	—	1	25,0	—	—	1	25,0	—	—	—	—	—	4	100	2	
C	0—10	3	50,0	1	16,7	—	—	1	16,7	1	16,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	100	—	
	10—20	2	15,4	1	7,7	2	15,4	1	7,7	—	—	1	7,7	3	23,0	1	7,7	1	7,7	1	7,7	13	100	3
		13	27,6	5	10,6	3	6,4	4	8,5	4	8,5	4	8,5	5	10,6	1	2,2	6	12,8	2	4,3	47	100	8

Tabela 12

Rodzaj ornamentu		Falisty grzebieniowy		Falisty pojedynczy		Nakłucia grzebieniem		Pasma proste		Razem	
Działka	Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
A	0—10	1	25,0	1	25,0	2	50,0	—	—	4	100
	10—20	1	100	—	—	—	—	—	—	1	100
B	0—10	1	33,3	—	—	—	—	2	66,7	3	100
	10—20	5	100	—	—	—	—	—	—	5	100
C	0—10	2	66,7	—	—	—	—	1	33,3	3	100
	10—20	5	62,5	1	12,5	1	12,5	1	12,5	8	100
		15	62,8	2	8,3	3	12,3	4	16,6	24	100

Tabela 13

Grupa naczyń		1		3A		4		5		Razem		Części dolne
Działka	Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość
B	0—10	3	42,8	1	14,3	2	28,6	1	14,3	7	100	3
	10—20	1	100	—	—	—	—	—	—	1	100	2
		4	50,0	1	12,5	2	25,0	1	12,5	8	100	5

Tabela 14

Rodzaj ornamentu		Falisty grzebieniowy		Falisty pojedynczy		Nakłucia grzebieniem		Pasma proste		Razem	
Działka	Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
B	0—10	1	50,0	—	—	—	—	1	50,0	2	100
	10—20	—	—	1	33,3	1	33,3	1	33,4	3	100
		1	20,0	1	20,0	1	20,0	2	40,0	5	100

Tabela 15

Grupa naczyń	1		2		3A		3B		4		5		6		7		8		9A		10		11		12		Razem		
	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość
Głębokość	4	18,3	1	4,5	4	18,3	—	—	1	4,5	2	9,1	1	4,5	6	27,3	1	4,5	—	—	1	4,5	—	—	1	4,5	22	100	
10—20	—	—	—	—	4	26,7	—	—	—	—	2	13,3	3	20,0	4	26,7	2	13,3	—	—	—	—	—	—	—	—	15	100	
20—30	1	7,1	—	—	2	14,3	—	—	2	14,3	1	7,1	—	—	4	28,7	1	7,1	2	14,3	1	7,1	—	—	—	—	14	100	
30—40	3	30,0	—	—	—	—	—	—	1	10,0	1	10,0	—	—	4	40,0	—	—	—	—	—	—	1	10,0	—	—	10	100	
40—50	—	—	—	—	—	—	1	12,5	1	12,5	1	12,5	—	—	2	25,0	2	25,0	—	—	—	—	—	—	—	—	8	100	
50—60	7	50,0	1	7,2	1	7,2	—	—	—	—	—	—	—	2	14,2	—	—	—	1	7,2	2	14,2	—	—	—	14	100		
60—70	1	9,1	—	—	—	—	2	18,2	1	9,1	1	9,1	—	—	3	27,2	1	9,1	—	—	2	18,2	—	—	—	11	100		
70—80	—	—	—	—	1	25,0	—	—	—	—	—	—	—	2	50,0	1	25,0	—	—	—	—	—	—	—	—	4	100		
80—90	1	50,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	50,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	100		
90—100	1	25,0	2	50,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	25,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	100		
100—110	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	100	—	—	—	1	100		
110—140	18	17,1	4	3,9	12	11,4	3	2,9	6	5,7	8	7,6	4	3,9	29	27,6	8	7,6	3	2,9	7	6,6	1	0,9	2	1,9	105	100	

Tabela 16

Rodzaj ornamentu	Falisty grzebienny		Falisty pojedynczy		Nakłucia grzebiennym		Stempelkowy		Pasma proste		Bez ornamentu		Razem		Części dolne	
	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
Głębokość	17	10,1	3	1,7	3	1,7	3	1,7	—	—	125	74,1	21	12,4	169	100
10—20	12	6,3	6	3,1	—	—	1	0,5	114	59,7	58	30,4	191	100	7	—
20—30	8	6,4	1	0,8	—	—	2	1,6	78	61,7	33	29,5	122	100	5	—
30—40	8	10,8	4	5,4	—	—	2	2,7	43	58,1	17	24,0	74	100	1	—
40—50	3	4,8	4	5,9	1	1,5	—	—	34	50,7	25	37,1	67	100	5	—
50—60	4	5,6	1	1,4	1	1,4	—	—	42	58,3	24	33,3	72	100	5	—
60—70	5	8,1	3	4,8	1	1,6	—	—	35	56,5	18	29,0	62	100	3	—
70—80	3	3,5	1	1,2	—	—	—	—	42	48,8	40	46,5	86	100	3	—
80—90	3	9,7	1	3,2	—	—	—	—	13	41,9	14	45,2	31	100	—	—
90—100	3	10,7	1	3,6	1	3,6	—	—	16	57,1	7	25,0	28	100	1	—
100—110	—	—	—	—	1	25,0	—	—	—	—	2	75,0	3	100	2	—
110—140	66	7,3	25	2,7	8	0,9	5	0,5	542	59,9	259	28,7	905	100	42	—

Tabela 17

Grupa naczyń		1		3A		4		Razem		Części dolne
Działka	Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość
C	0—10	4	80,0	1	20,0	—	—	5	100	3
	10—20	—	—	—	—	—	—	—	—	3
D	0—10	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	10—20	1	50,0	—	—	1	50,0	2	100	1
		5	71,4	1	14,3	1	14,3	7	100	7

Tabela 18

Rodzaj ornamentu		Falisty grzebieniowy		Falisty pojedynczy		Stempelkowy		Pasma proste		Razem	
Działka	Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
C	0—10	10	66,6	3	20,0	1	6,7	1	6,7	15	100
	10—20	8	100	—	—	—	—	—	—	8	100
D	0—10	3	75,0	1	25,0	—	—	—	—	4	100
	10—20	8	50,0	—	—	—	—	8	50,0	16	100
		29	67,5	4	9,3	1	2,3	9	20,9	43	100

Tabela 19

Grupa naczyń	1		3A		6		7		9		Razem		Części dolne
Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość
0—20	2	33,6	1	16,6	1	16,6	1	16,6	1	16,6	6	100	6
20—50	1	20,0	2	40,0	—	—	1	20,0	1	20,0	5	100	2
	3	27,3	3	27,3	1	9,0	2	18,2	2	18,2	11	100	8

Tabela 20

Rodzaj ornamentu	Falisty grzebieniowy		Pasma proste		Bez ornamentu		Razem	
Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
0—20	4	7,3	31	56,3	20	36,4	55	100
20—50	6	12,2	26	53,1	17	34,7	49	100
	10	9,6	57	54,8	37	35,6	104	100

Tabela 21

Grupa naczyń	1		2		3A		7		12		Razem		Części dolne
Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość
20—30	1	16,7	1	16,7	2	33,2	1	16,7	1	16,7	6	100	1
30—40	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
40—50	1	33,3	—	—	1	33,3	—	—	1	33,4	3	100	1
50—85	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	2	22,2	1	11,1	3	33,4	1	11,1	2	22,2	9	100	2

Tabela 22

Rodzaj ornamentu	Falisty grzebieniowy		Falisty pojedynczy		Nakłucia grzebieniem		Pasma proste		Bez ornamentu		Razem	
Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
20—30	5	6,0	1	1,3	1	1,3	68	83,9	6	7,5	81	100
30—40	4	11,1	—	—	—	—	22	61,1	10	27,8	36	100
40—50	4	10,5	2	5,4	1	2,5	16	42,2	15	39,4	38	100
50—85	2	33,4	—	—	—	—	1	16,6	3	50,0	6	100
	15	9,1	3	1,9	2	1,3	107	66,5	34	21,2	161	100

Tabela 23

Grupa naczyń	3A		12		Razem		Części dolne
Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość
20—55	1	50,0	1	50,0	2	100	2
	1	50,0	1	50,0	2	100	2

Tabela 24

Rodzaj ornamentu	Falisty grzebieniowy		Pasma proste		Bez ornamentu		Razem	
Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
20—55	1	3,7	20	76,9	5	19,4	26	100
	1	3,7	20	76,9	5	19,4	26	100

Tabela 25

Grupa naczyń	1		2		3A		7		9B		10		12		Razem		Części dolne	
	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%		ilość
20—30	1	50,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	50,0	2	100	1
30—40	1	33,3	1	33,3	—	—	1	33,3	—	—	—	—	—	—	—	3	100	—
40—50	—	—	—	—	1	50,0	—	—	—	—	1	50,0	—	—	—	2	100	—
50—60	1	33,3	—	—	—	—	1	33,3	1	33,4	—	—	—	—	—	3	100	2
	3	30,0	1	10,0	1	10,0	2	20,0	1	10,0	1	10,0	1	10,0	10	100	3	

Tabela 26

Rodzaj ornamentu	Falisty grzebieniowy		Falisty prosty		Nakłucia grzebieniem		Pasma proste		Bez ornamentu		Razem	
	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
20—30	1	2,0	—	—	1	2,0	17	34,0	31	62,0	50	100
30—40	—	—	—	—	1	5,6	10	55,6	7	38,8	18	100
40—50	—	—	—	—	—	—	5	50,0	5	50,0	10	100
50—60	1	7,7	—	—	—	—	2	15,4	10	76,9	13	100
	2	2,2	—	—	2	2,2	34	36,2	53	59,4	91	100

Tabela 27

Grupa naczyń		1		3A		4		6		8		9A		9B		10		Razem		Części dolne
Działka	Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	
A	0—10	3	42,9	1	14,3	2	28,5	—	—	—	—	—	—	1	14,3	—	—	7	100	—
B	0—10	3	60,0	—	—	—	—	1	20,0	—	—	1	20,0	—	—	—	—	5	100	2
	10—20	2	25,0	1	12,5	1	12,5	—	—	3	37,5	—	—	—	—	1	12,5	8	100	4
C	0—20	—	—	2	100	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	100	3
	20—40	—	—	1	25,0	—	—	1	25,0	1	25,0	—	—	—	—	1	25,0	4	100	5
D	z powierzchni	3	75,0	1	25,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	100	2
		11	36,6	6	20,0	3	10,0	2	6,6	4	13,6	1	3,3	1	3,3	2	6,6	30	100	16

Tabela 28

Rodzaj ornamentu		Falisty grzebieniowy		Falisty pojedynczy		Stempelkowy		Nakłucia grzebieniem		Pasma proste		R a z e m	
Działka	Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
A	0—10	1	16,7	1	16,7	1	16,7	1	16,7	2	33,2	6	100
B	0—10	5	71,4	—	—	—	—	—	—	2	28,6	7	100
	10—20	2	20,0	—	—	—	—	—	—	8	80,0	10	100
C	0—20	1	33,3	—	—	1	33,3	1	33,4	—	—	3	100
	20—40	2	100	—	—	—	—	—	—	—	—	2	100
D	z powierzchni	4	66,7	—	—	—	—	—	—	2	33,3	6	100
		15	44,1	1	2,9	2	5,9	2	5,9	14	41,2	34	100

Tabela 29

Grupa naczyń		1		2		3A		3B		4		7		R a z e m		Części dolne
Działka	Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość
A	0—20	3	75,0	—	—	1	25,0	—	—	—	—	—	—	4	100	—
B	0—20	1	14,3	1	14,3	2	28,5	1	14,3	1	14,3	1	14,3	7	100	—
	20—45	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
		4	36,4	1	9,1	3	27,2	1	9,1	1	9,1	1	9,1	11	100	1

Tabela 30

Rodzaj ornamentu		Falisty grzebieniowy		Pasma proste		R a z e m	
Działka	Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%
A	0—20	—	—	1	100	1	100
B	0—20	4	100	—	—	4	100
	20—45	—	—	—	—	—	—
		4	75,0	1	25,0	5	100

Tabela 31

Grupa naczyń		5		8		12		R a z e m		Części dolne
Działka	Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość
C	0—20	1	33,3	1	33,3	1	33,4	3	100	2
		1	33,3	1	33,3	1	33,4	3	100	2

Tabela 32

Rodzaj ornamentu		Falisty grzebieniowy		Falisty pojedynczy		Pasma proste		R a z e m	
Działka	Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
C	0—20	1	25,0	1	25,0	2	50,0	4	100
		1	25,0	1	25,0	2	50,0	4	100

Tabela 33

Grupa naczyń	1		2		3A		4		5		7		8		10		Razem		Części dolne	
	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
20—30	1	14,3	—	—	1	14,3	—	—	1	14,3	—	—	3	42,8	1	14,3	7	100	—	—
30—40	—	—	—	—	—	—	1	33,3	2	66,7	—	—	—	—	—	—	3	100	—	—
40—50	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	20,0	2	40,0	2	40,0	5	100	2
50—60	1	33,3	1	33,3	1	33,4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	100	—	—
60—70	2	33,3	—	—	—	—	—	—	3	50,1	—	—	—	—	1	16,6	6	100	—	—
70—120	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	50,0	1	50,0	2	100	—	—
	4	15,4	1	3,8	2	7,6	1	3,8	6	23,2	1	3,8	6	23,2	5	19,2	26	100	—	—

Tabela 34

Rodzaj ornamentu	Falisty grzebleniowy		Falisty poedyncy		Naklucia grzebleniem		Stempelkowy		Kreski ukośne		Pasma proste		Bez ornamentu		Razem	
	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
20—30	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2,8	17	47,2	18	50,0	36	100
30—40	7	17,5	1	2,5	—	—	—	—	—	—	17	42,5	15	37,5	40	100
40—50	2	9,1	1	4,5	—	—	—	—	—	—	9	40,9	10	45,5	22	100
50—60	6	15,4	2	5,1	—	—	—	—	—	—	18	46,2	12	30,8	39	100
60—70	1	2,0	2	3,9	—	—	—	—	—	—	28	54,9	20	39,2	51	100
70—120	—	—	—	—	—	—	1	14,2	—	—	2	28,6	4	57,2	7	100
	16	8,2	6	3,1	—	—	2	1,1	1	0,5	91	46,6	79	40,5	195	100

Tabela 35

Grupa naczyń	1		2		3A		4		5		7		8		9B		10		11		Razem		Części dolne	
	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
A 0—25	2	28,5	—	—	—	—	1	14,3	1	14,3	1	14,3	—	—	—	—	1	14,3	1	14,3	7	100	2	—
B 0—25	5	27,7	1	5,6	1	5,6	1	5,6	2	11,1	3	16,6	1	5,6	1	5,6	3	16,6	—	—	18	100	2	—
C 0—15	2	22,3	1	11,1	1	11,1	1	11,1	—	—	2	22,2	1	11,1	1	11,1	—	—	—	—	9	100	2	—
D 0—25	1	14,3	—	—	—	—	—	—	1	14,3	2	28,5	—	—	1	14,3	1	14,3	—	—	7	100	1	—
	10	24,4	2	4,9	3	7,3	3	7,3	4	9,8	8	19,5	2	4,9	3	7,3	5	12,2	1	2,4	41	100	7	—

Tabela 36

Rodzaj ornamentu		Falisty grzebieniowy		Falisty pojedynczy		Nakłucia grzebieniem		Stempelkowy		Razem	
Działka	Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
A	0—25	2	40,0	1	20,0	1	20,0	1	20,0	5	100
B	0—25	4	30,8	7	53,8	—	—	2	15,4	13	100
C	0—15	2	40,0	1	20,0	—	—	2	40,0	5	100
D	0—25	4	30,8	4	30,8	3	23,0	2	15,4	13	100
		12	33,3	13	36,1	4	11,1	7	19,5	36	100

Tabela 37

Grupa naczyń		1		3A		5		6		7		8		9B		10		Razem		Części dolne
Działka	Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość
C	0—20	1	9,1	1	9,1	3	27,2	1	9,1	1	9,1	1	9,1	1	9,1	2	18,2	11	100	5

Tabela 38

Rodzaj ornamentu		Falisty grzebieniowy		Falisty pojedynczy		Nakłucia grzebieniem		Pasma proste		Razem	
Działka	Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
C	0—20	5	5,0	2	1,9	4	3,9	91	89,2	102	100

Tabela 39

Grupa naczyń		1		5		7		8		10		Razem		Części dolne
Działka	Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość
B	0—20	3	33,3	1	11,1	3	33,3	1	11,1	1	11,2	9	100	1

Tabela 40

Rodzaj ornamentu		Falisty grzebieniowy		Falisty pojedynczy		Nakłucia grzebieniem		Pasma proste		Razem	
Działka	Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
B	0—20	8	13,3	4	6,6	2	3,4	46	76,7	60	100

Tabela 41

Grupa naczyń	1		2		3A		4		5		6		7		8		9B		10		12		Razem	
	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
20-30	1	20,0	1	20,0	1	20,0	—	—	—	—	—	—	1	20,0	—	—	—	—	1	20,0	—	—	5	100
30-40	2	16,7	2	16,7	—	—	1	8,3	2	16,7	—	—	3	25,0	1	8,3	—	—	1	8,3	—	—	12	100
40-50	—	—	—	—	3	33,3	—	—	1	11,1	—	—	3	33,3	1	11,1	—	—	1	11,2	—	—	9	100
50-60	2	28,6	—	—	3	42,8	—	—	—	—	1	14,3	1	14,3	—	—	—	—	—	—	—	—	7	100
60-70	3	30,0	3	30,0	1	10,0	—	—	1	10,0	1	10,0	—	—	—	—	—	—	1	10,0	—	—	10	100
70-80	1	6,7	3	20,0	3	20,0	1	6,7	—	—	—	—	4	26,6	1	6,7	—	—	2	13,3	—	—	15	100
80-90	6	46,1	1	7,7	2	15,4	—	—	—	—	1	7,7	1	7,7	—	—	—	—	1	7,7	1	7,7	13	100
90-100	2	40,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	20,0	—	—	—	—	1	20,0	1	20,0	5	100
100-110	2	33,2	1	16,7	1	16,7	—	—	1	16,7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	100
110-120	2	25,0	1	12,5	1	12,5	2	25,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	25,0	—	—	8	100
120-130	3	37,5	—	—	—	—	1	12,5	—	—	—	—	1	12,5	—	—	—	—	1	12,5	2	25,0	8	100
	24	24,5	12	12,4	15	15,3	5	5,1	5	5,1	3	3,0	15	15,3	3	3,0	2	2,0	13	13,3	1	1,0	98	100

Tabela 42

Rodzaj ornamentu	Falisty grzebieniowy		Falisty pojedynczy		Nakładca grzebieniem		Stempelkowy		Pasma proste		Bez ornamentu		Razem		Części dolne	
	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
Głębokość	3	3,5	5	6,0	8	9,5	1	1,2	45	53,6	22	26,2	84	100	1	1
20-30	3	3,5	5	6,0	8	9,5	1	1,2	45	53,6	22	26,2	84	100	1	1
30-40	2	2,4	2	2,4	1	1,2	—	—	44	53,7	33	40,3	82	100	3	3
40-50	3	3,7	4	4,9	1	1,3	—	—	34	42,0	39	48,1	81	100	2	2
50-60	3	5,0	1	1,7	4	6,7	—	—	32	53,3	20	33,3	60	100	5	5
60-70	4	5,8	—	—	3	4,4	—	—	30	43,5	31	44,9	69	100	7	7
70-80	13	9,6	6	4,4	6	4,4	—	—	68	50,4	41	30,4	135	100	9	9
80-90	17	16,6	1	1,0	1	1,0	—	—	46	45,1	36	35,3	102	100	5	5
90-100	4	8,9	2	4,5	1	2,2	—	—	19	42,2	19	42,2	45	100	4	4
100-110	7	15,6	3	6,7	—	—	—	—	15	33,3	20	44,4	45	100	4	4
110-120	5	9,1	2	3,6	1	1,8	—	—	27	49,1	20	36,4	55	100	3	3
120-130	7	16,3	2	4,6	—	—	—	—	7	16,3	27	62,8	43	100	5	5
	68	8,5	28	3,5	26	3,2	4	0,5	367	45,8	308	38,5	801	100	48	48

Tabela 43

Grupa naczyń		1		3A		5		8		9		10		Razem	
Działka	Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
A	0—10	4	36,3	2	18,2	1	9,1	1	9,1	1	9,1	2	18,2	11	100
	10—20	—	—	1	100	—	—	—	—	—	—	—	—	1	100
D	0—10	—	—	—	—	1	50,0	1	50,0	—	—	—	—	2	100
		4	28,7	3	21,5	2	14,2	2	14,2	1	7,2	2	14,2	14	100

Tabela 44

Rodzaj ornamentu		Falisty grzebieniowy		Falisty pojedynczy		Nakłucia grzebieniem		Kreski ukośne		Stempelkowy		Razem	
Działka	Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
A	0—10	3	37,5	1	12,5	1	12,5	1	12,5	2	25,0	8	100
	10—20	—	—	3	100	—	—	—	—	—	—	3	100
D	0—10	1	50,0	1	50,0	—	—	—	—	—	—	2	100
		4	30,8	5	38,4	1	7,7	1	7,7	2	15,4	13	100

Tabela 45

Grupa naczyń		1		2		3A		4		5		7		8		10		11		Razem		Części dolne
Działka	Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	
A	0—20	3	27,2	1	9,1	1	9,1	1	9,1	—	—	1	9,1	2	18,2	2	18,2	—	—	11	100	4
B	0—20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	100	—	—	—	—	—	—	2	100	1
C	0—20	1	50,0	—	—	—	—	—	—	—	—	1	50,0	—	—	—	—	—	—	2	100	2
D	0—20	—	—	—	—	3	33,4	—	—	1	11,1	2	22,2	1	11,1	1	11,1	1	11,1	9	100	2
		4	16,6	1	4,2	4	16,6	1	4,2	1	4,2	6	25,0	3	12,5	3	12,5	1	4,2	24	100	9

Tabela 46

Rodzaj ornamentu		Falisty grzebieniowy		Falisty pojedynczy		Dolki grzebieniowe		Stempelkowy		Pasma proste		Razem	
Działka	Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
A	0—20	5	50,0	3	30,0	1	10,0	1	10,0	—	—	10	100
B	0—20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
C	0—20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
D	0—20	3	37,5	2	25,0	1	12,5	1	12,5	1	12,5	8	100
		8	44,6	5	27,4	2	11,2	2	11,2	1	5,6	18	100

Tabela 47

Grupa naczyń	1		2		3A		4		5		6		7		8		10		Razem	
Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
40—140	2	6,9	2	6,9	9	31,0	1	3,5	4	13,7	1	3,5	6	20,7	2	6,9	2	6,9	29	100
	2	6,9	2	6,9	9	31,0	1	3,5	4	13,7	1	3,5	6	20,7	2	6,9	2	6,9	29	100

Tabela 48

Rodzaj ornamentu	Falisty grzebieniowy		Falisty pojedynczy		Nakłucia grzebieniem		Pasma proste		Bez ornamentu		Razem	
Głębokość	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%	ilość	%
40—140	19	7,1	8	2,9	6	2,3	168	62,4	68	25,3	269	100
	19	7,1	8	2,9	6	2,3	168	62,4	68	25,3	269	100

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

Поселение в м. Огородники повят Семятыче было исследовано по поручению Ведомства по хранению памятников истории и культуры Президиума Варшавского Воеводского Народного Совета. Раскопки продолжались один месяц с целью исследовать более всего разрушенные участки поселения.

Поселение было основано на песчаных холмах на заливной террасе реки Западный Буг. Из этого поселения до сих пор исследовано всецело 11 аров и частично 5 аров, при этом на исследованном месте обнаружено двенадцать ям. В секторе А: ямы от 1 до 5, а также ямы 10; в секторе В лишь одну яму 6, в секторе С: ямы 7, 8 и 9. Эти секторы были разделены пространством, в котором залегали белые пески без культурного слоя, или же культурный слой, который не подвергался исследованию в сезон 1959 года. Поселение первоначально должно было занимать гораздо большее пространство. Ямы, пока ещё неисследованные, но заметные на поверхности земли, обнаружены были на восточной и западной стороне ряда ям: 7, 8 и 9; они находились в одной с ними линии. Равным образом две ямы были заметны к западу от сектора А.

В поселении сохранились только ямы, выкопанные в земле. От домов, возведенных на поверхности, не осталось и следа. Относительно формы, можно разделить ямы на две группы. К первой группе, представляемой ямами 1, 3 и 7, принадлежали те ямы, которых почти вертикальные стенки указывали на то, что они когда-то были обложены деревом. Ко второй группе, более многочисленной, обнимающей все остальные ямы, принадлежали те, которые представляют форму неправильного углубления.

Что касается инвентаря, то более богатыми являлись, как правило, ямы первой группы с предметами, которые можно ставить в связь с ремесленными занятиями населения. Ибо там найдены были ножки, бруски, шилья, часть литой формы или такие железные изделия, как серп, крючок к удочке и железная скоба. В яме 7 обнаружен железный шлак. Только в яме 3 найдено несколько пряслиц из глины.

Таким образом могло бы казаться, что в ямах первого рода следует усматривать остатки ремесленных мастерских, в ямах же второго рода остатки хозяйственных ям. Что касается занятий населения, которые можем вообразить себе в связи с обнаруженными предметами, то мы констатируем, что занимались земледелием, скотоводством, рыболовством, кузнечным ремеслом и литейным делом относительно цветных металлов, изготовлением предметов из кожи и рога. Из экспонатов оружия в поселении обнаружено лишь один наконечник стрелы вместе с черенком и втулкой другого наконечника. Из украшений надо назвать колокольчикообразный подвесок, бляшку от пояса, маленький кружочек из бронзы и два стеклянных буса.

В поселении найдены были многочисленные фрагменты керамики, которые разделили на четырнадцать групп, в зависимости от окончательной их отливки. Эти группы показывают, что там существовали сосуды с простой и более развитой отливкой. Фрагменты керамики, так из ям, как и из культурного слоя, после причисления их к отдельным группам, подверглись количественным и процентным вычислениям. Эти вычисления показали, что более многочисленными являлись формы простые, а менее многочисленными формы развитые. Равным образом эти вычисления и анализ техники изготовления сосудов, их стилевых форм, а также украшений позволяют определить для поселения в м. Огородники временные пределы на вторую половину X в. и XI в. Рассматривая исследуемое поселение на фоне поселенчества в ближайших окрестностях, дим, что в самой местности Огородники в период от XI в. до половины XIII в. существовали ещё два поселения, расположенные в долине у реки Западный Буг, а также одно поселение с неустановленной ближе хронологией подле шоссе, ведущего из Дрогичина в Семятыче. Здесь тоже идёт речь о раннесредневековом могильнике с погребениями в каменных оградах. И так деревня Огородники представляется нам как большой поселенческий комплекс, существование которого можем проследить от половины X в. до половины XIII в.

SUMMARY

A settlement at Ogrodniki, in the Siemiatycze district, was examined on behalf of the Conservator of Ancient Monuments (the Warsaw Voivodship National Council). The excavation lasted one month and was undertaken with a view to examine most damaged portions of the settlement.

The settlement was established on dunes on a terrace of the Bug river. Eleven ares (1 are = 100 square metres) were completely examined, 5 ones — partly examined. Twelve pits were revealed there: pits 1 — 5b and pit 10 on portion A of the settlement, pit 6 on portion B, pits 7, 8 and 9 on portion C. Originally the settlement must have covered a larger area. Unexamined pits, visible on the surface of the ground, occurred to the East and to the West of a row consisting of pits 7, 8 and 9 and their line coincided with that of the row. Two pits were visible to the West of portion A.

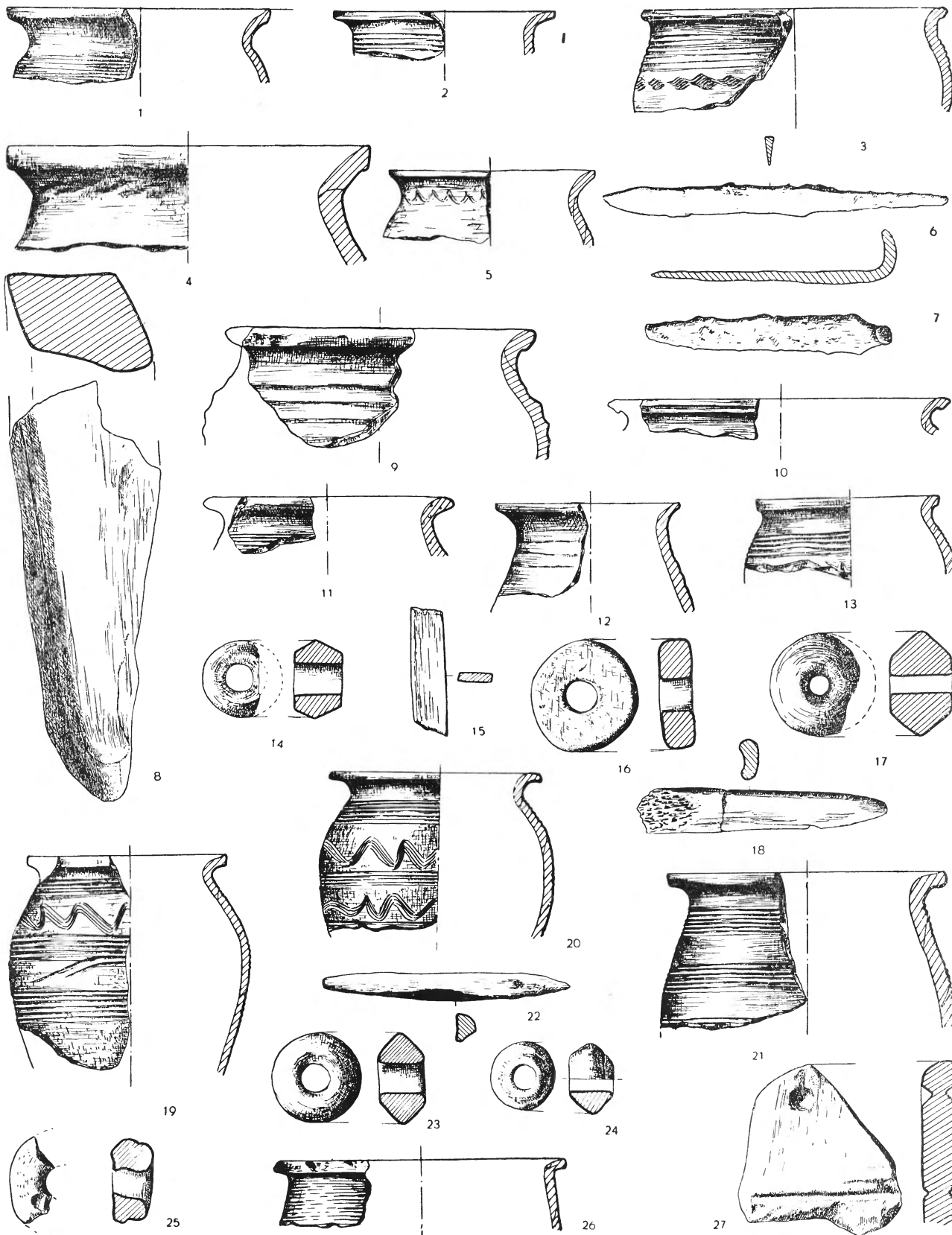
Only two pits, dug in earth, were preserved in the said settlement. No traces of houses built on the surface were left. Considering their shape, the pits can be divided into two groups. Group I, represented by pits 1, 3 and 7, consisted of those with almost vertical walls, thus showing that these walls must have been timber lined. More numerous group II consisted of all remaining pits, which were irregular hollowings.

Pits of group I were richer, containing objects which can be linked with handicrafts. The following objects were found in them: knives, whet-stones, awls, a part of a mould as well as iron objects: a sickle, a fishing-hook and a hasp. In pit 7 iron slag occurred. Several clay spindle-whorls were found only in pit 3.

Thus it seems that the pits of group I are remains of handicraftsmen's workshops, while the pits of group II served some farming purposes. The finds give evidence of the following occupations of the population there: agriculture, stock-breeding, fishing, blacksmithing, smelting of coloured metals, bone-and-horn working. As to weapons, only one arrow-point and a socket-pipe of another were discovered. Among ornaments, a bell-like pendant, a metal part of a belt, a small bronze ring and two glass beads were found.

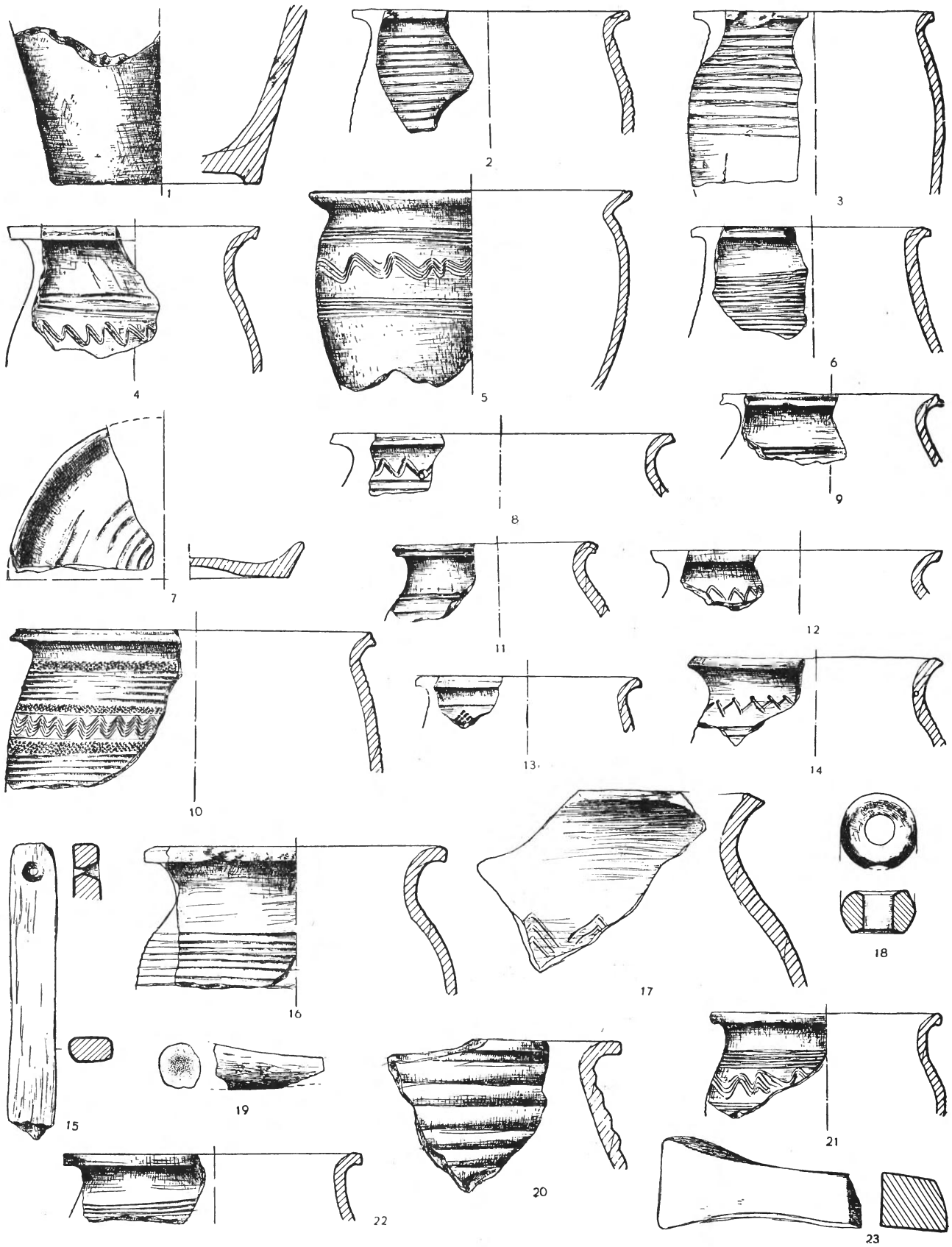
Numerous pottery fragments, found in the settlement, were divided into fourteen groups, taking into consideration the shape of their rims. The plain rims dominated. The observations on the quantitative relation between the pottery fragments with plain rims and those with everted ones, an examination of the technique of their manufacture as well as of their style and ornamentation allow us to date the said settlement to the second half of the 10th century and to the 11th century. While examining the settlement and its vicinity, we see that between the 11th century and the middle of the 13th century two other settlements existed at Ogrodniki. They were situated on the Bug bank. A third settlement which cannot be precisely dated, was situated near the highway leading from Drohiczyn to Siemiatycze. An early mediaeval cemetery (graves with stones set along their sides) was also discovered there. Thus the village of Ogrodniki must have been a big settlement centre lasting from the half of the 10th century to the middle of the 13th century.

TABLICA XXVIII

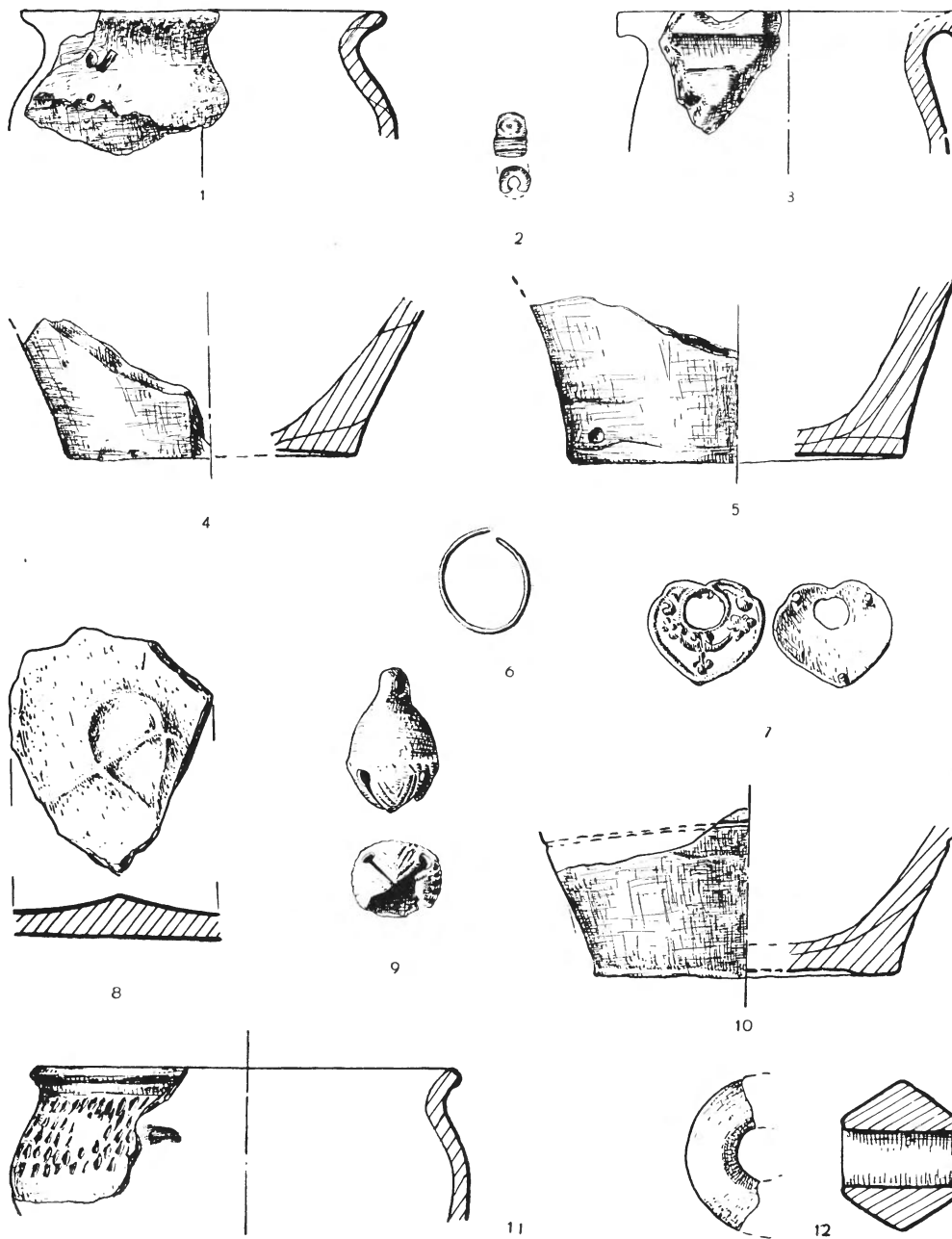
Ogrodniki pow. Siemiatycze. Osada. Jama 1 (1-7). Ar II działki C - D (8-9). Jama 2 (10-11). Ar V działka C (12-13). Ar V działka D (14). Ar VI działka B (15). Jama 3 (16-27). Nr 4, 6, 9, 14-18, 21-25, 27 $\frac{1}{2}$ w.n., pozostałe $\frac{1}{4}$ w.n.

TABLICA XXIX

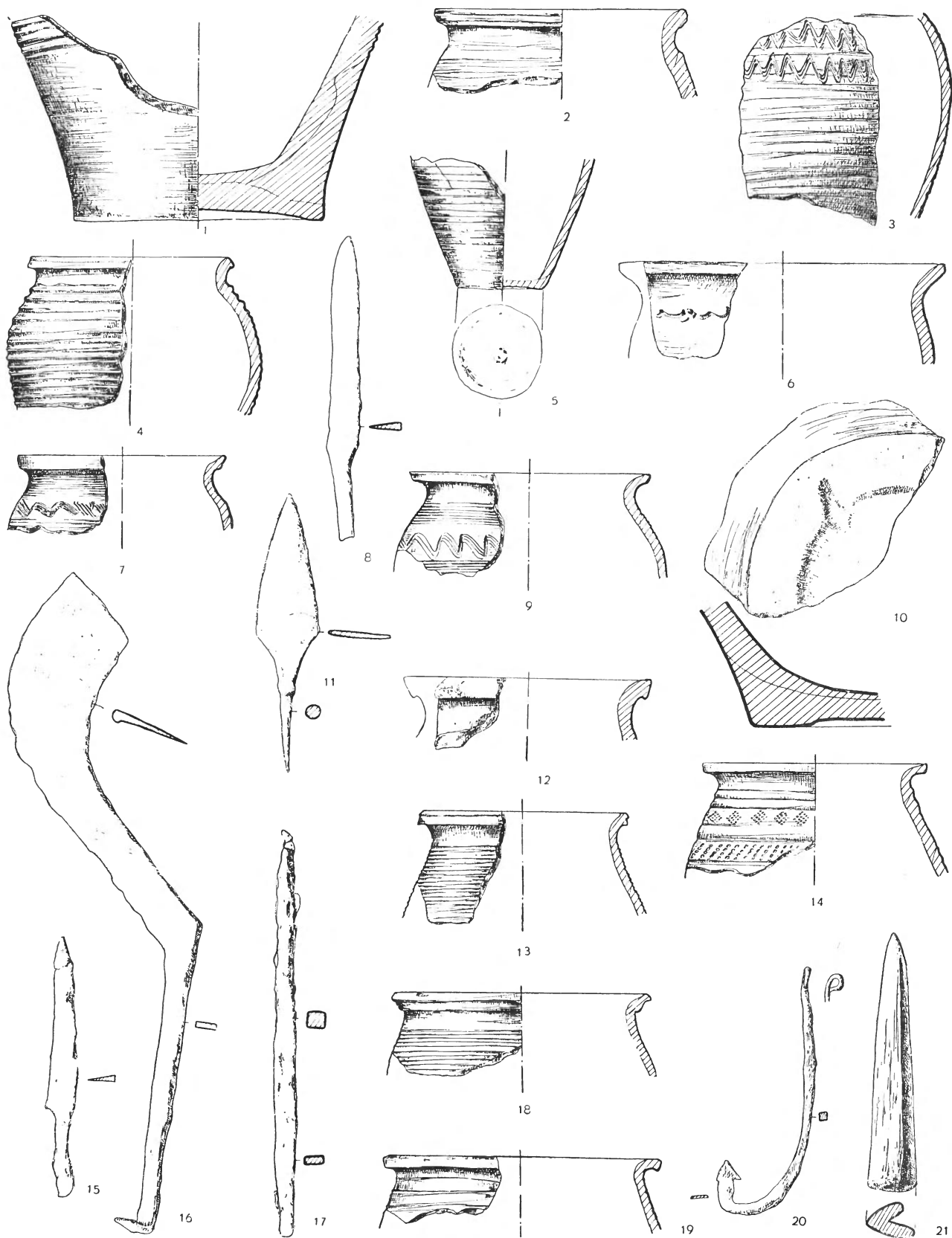
Ogrodniki pow. Siemiatycze. Osada. Jama 3 (1-14). Ar VII działka C (16, 19, 23). Jama 4 (17, 21). Jama 5 (15, 18, 20, 22).
 Nr 15-20, 23 $\frac{1}{2}$ w.n., pozostałe $\frac{1}{4}$ w.n.

TABLICA XXX

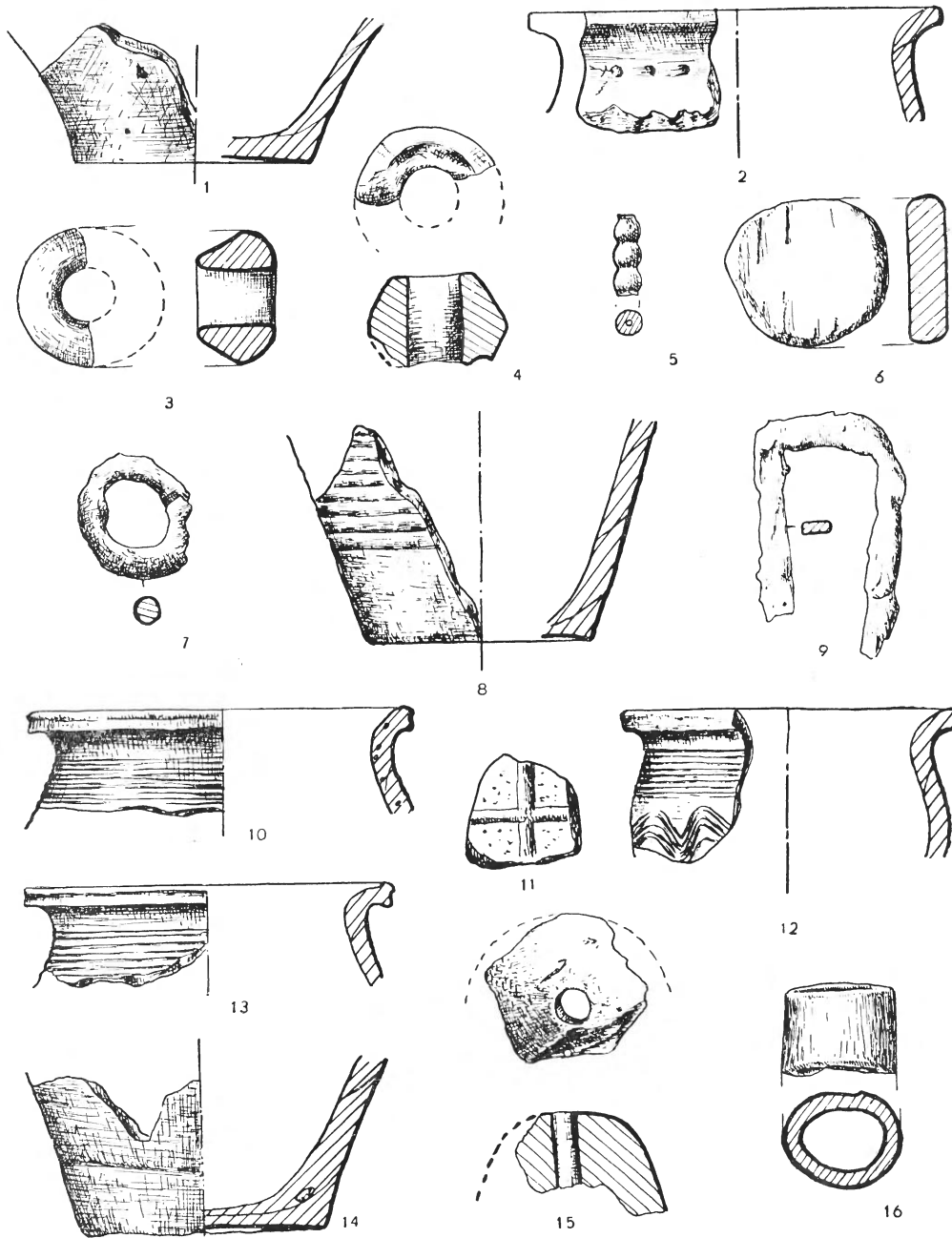
Ogrodniki pow. Siemiatycze. Osada. Ar II działka C (1). Ar II działka D (2-3). Jama 3 (4-5). Ar V działka C (6). Jama 5b (7-8). Ar V działka B (9). Ar VII działka D (10). Ar VIII działka B (11). Ar V działka B (12). Nr 1, 4-5, 10-11 $\frac{1}{2}$ w.n., pozostałe w.n.

TABLICA XXXI

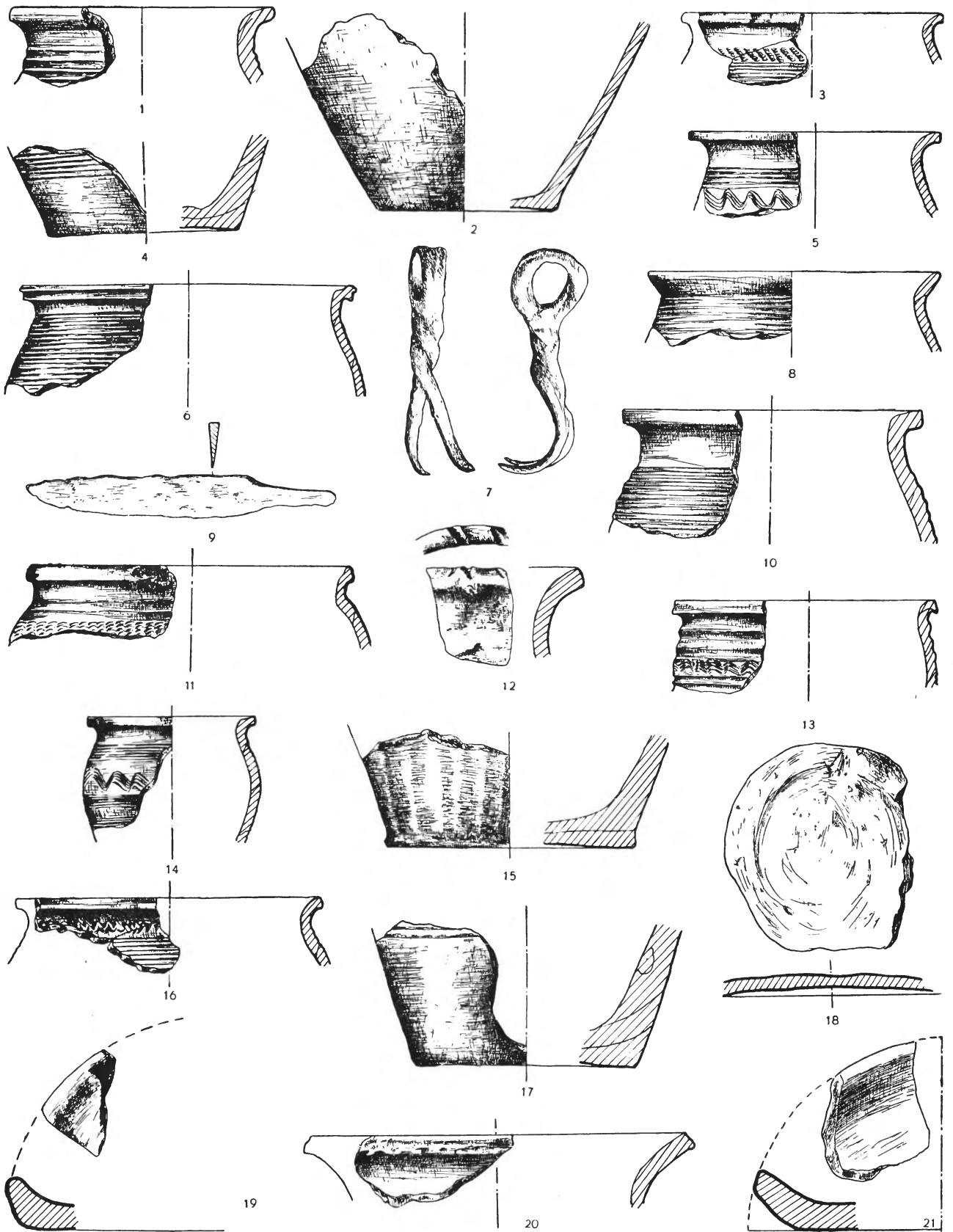
Ogrodniki pow. Siemiatycze. Osada. Jama 5 (1-2). Ar X działka C (3-5). Jama 6 (6-7, 9-10, 12-14). Ar IX działka B (8).
 Jama 7 (11, 15-17, 19-21). Ar XI działka B (18). Nr 2-7, 9, 13-14, 18-19 $\frac{1}{4}$ w.n., pozostałe $\frac{1}{2}$ w.n.

TABLICA XXXII

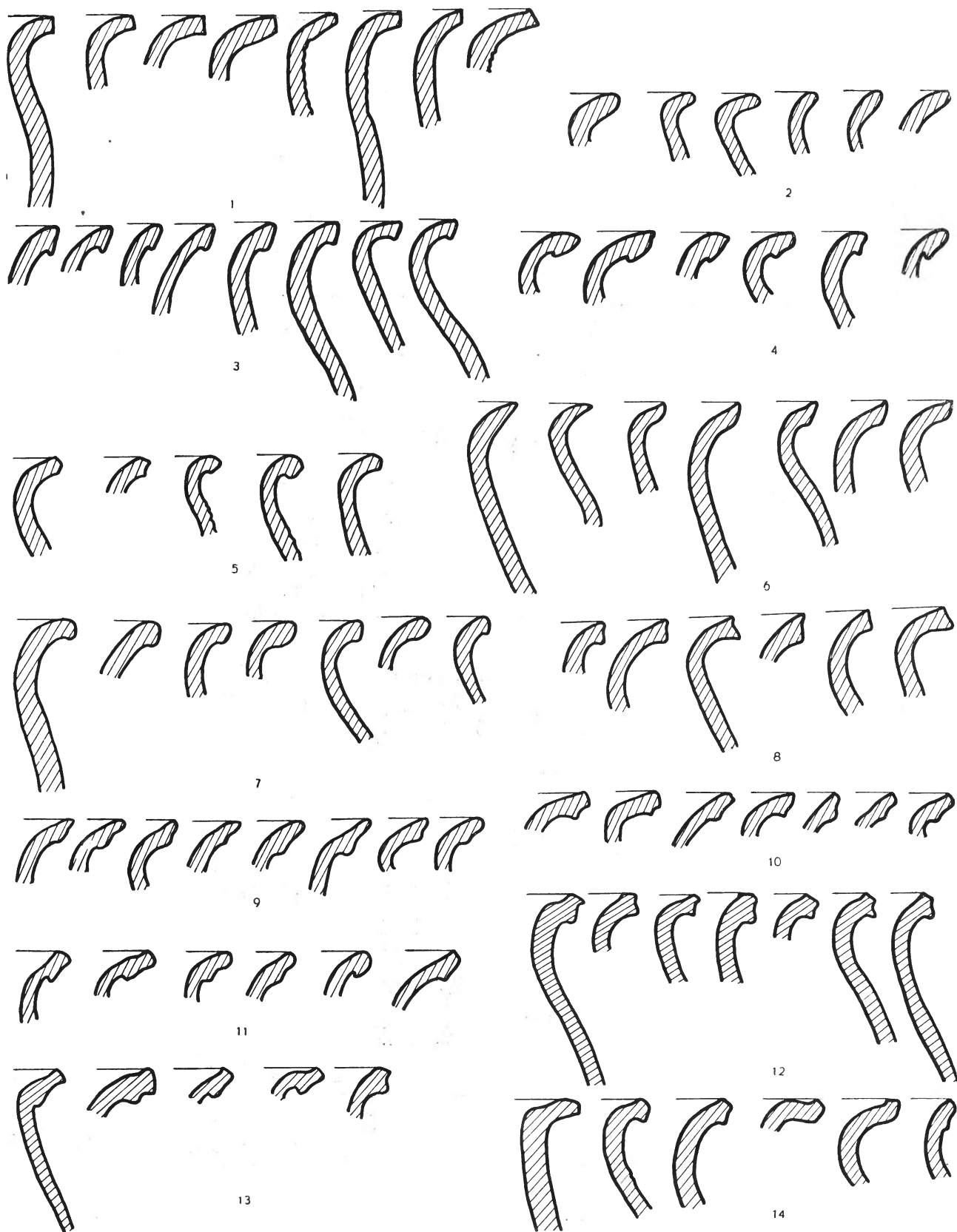
O g r o d n i k i p o w. S i e m i a t y c z e. O s a d a. J a m a 6 (1-3). A r X I d z i a ł k a A (4). A r X I d z i a ł k a B (5-7). J a m a 7 (8-10). J a m a 9 (11-14, 16). A r X I I I d z i a ł k a D (15). N r 3-7, 9, 11, 15-16 w.n., p o z o s t a ł e $\frac{1}{2}$ w.n.

TABLICA XXXIII

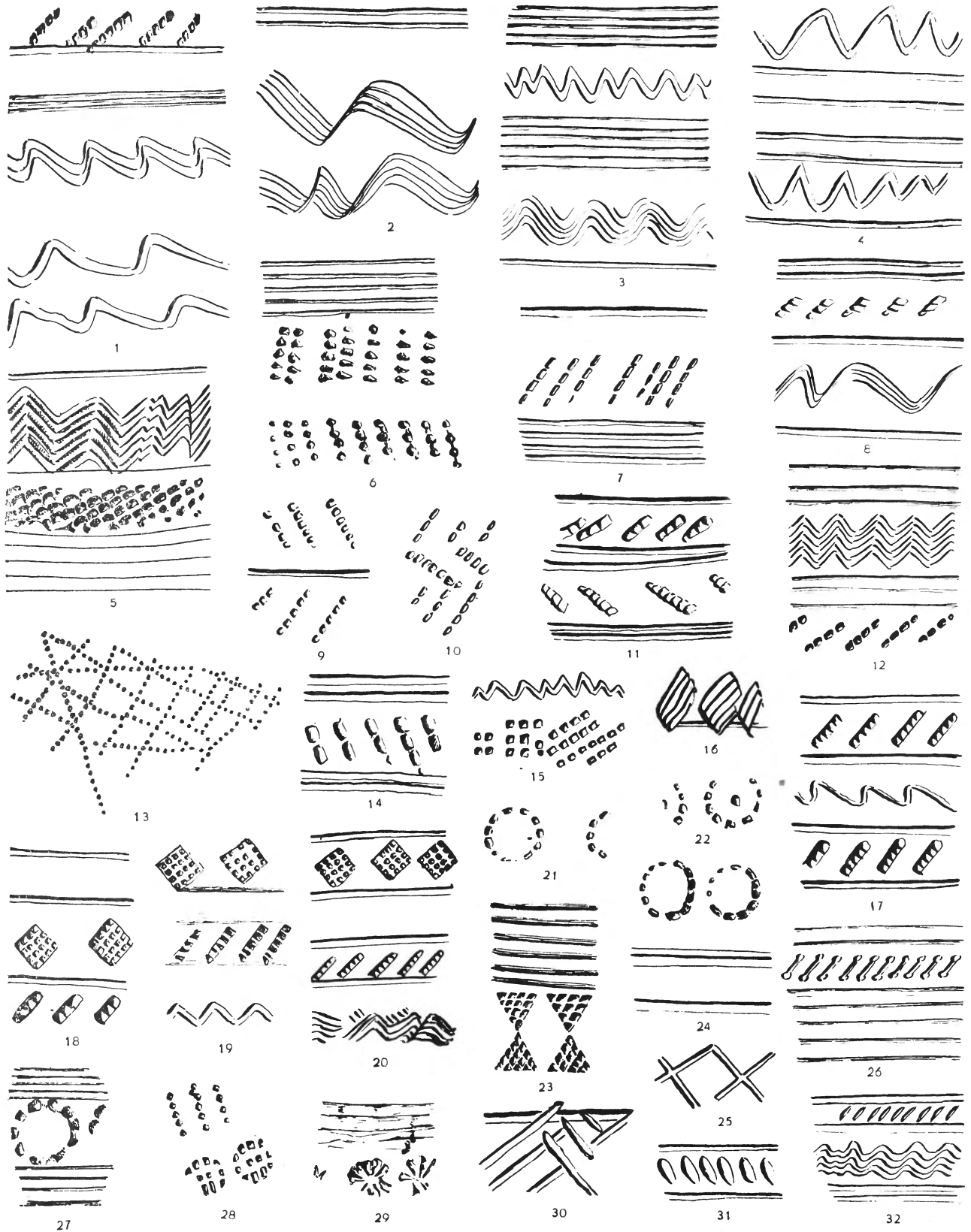
Ogrodniki pow. Siemiatycze. Osada. Jama 7 (1-6, 8-11). Ar XI działka B (7). Ar XII działka A (12). Jama 8 (13). Jama 9 (14-18, 20). Ary XI - XII (19). Luźno znalezione nad Bugiem (21). Nr 1, 4, 7, 9-10, 12, 15, 17-21 $\frac{1}{2}$ w.n., pozostałe $\frac{1}{4}$ w.n.

TABLCA XXXIV

Ogrodniki pow. Siemiatycze. Osada. Profile naczyń. Grupa 1 (1). Grupa 2 (2). Grupa 3A (3). Grupa 3B (4). Grupa 4 (5). Grupa 5 (6). Grupa 6 (7). Grupa 7 (8). Grupa 8 (9). Grupa 9A (10). Grupa 9B (11). Grupa 10 (12). Grupa 11 (13). Grupa 12 (14). Wszystkie profile $\frac{1}{2}$ w.n.

TABLICA XXXV

Ogrodniki pow. Siemiatycze. Osada. Motywy ornamentacyjne ceramiki (1--32). Wszystkie $\frac{2}{3}$ w.n.

JACEK MIŚKIEWICZ

WYNIKI PRAC WYKOPALISKOWYCH PROWADZONYCH W ROKU 1959 W MIEJSCOWOŚCI ZAWADY POW. GRÓJEC

РЕЗУЛЬТАТЫ РАСКОПОК, СОВЕРШЕННЫХ В 1959 ГОДУ В МЕСТНОСТИ ЗАВАДЫ ПОВЯТ ГРУЕЦ

RESULTS OF THE 1959 EXCAVATION AT ZAWADY, IN THE GRÓJEC DISTRICT

Prace wykopaliskowe w miejscowości Zawady pow. Grójec prowadzono w dniach od 25 VI do 11 VII 1959 r. na zlecenie Konserwatora Zabytków Archeologicznych na województwo warszawskie. Zasadniczym celem badań było wyeksplorowanie niszczonego cmentarzyska kultury łużyckiej, które przypadkowo odkryte zostało w roku 1948 przez nauczyciela szkoły podstawowej we Wrociszewie pow. Grójec, Zb. Gosławskiego. Wydobyty wówczas materiał zabytkowy znajduje się obecnie w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie. Naczynia odkryte w roku 1948 zostały opublikowane przez A. Gardawskiego w „Wiadomościach Archeologicznych”¹. Autor artykułu na podstawie dostępnego mu materiału datował omawiane cmentarzysko na koniec IV i początek V okresu epoki brązu. Należy tu dodać, że zabytki publikowane przez A. Gardawskiego, pochodzące jakoby z cmentarzyska znajdującego się na gruntach wsi Wrociszew, w rzeczywistości zostały wykopane w miejscowości Zawady na cmentarzysku, które było przedmiotem naszych badań w roku 1959.

Cmentarzysko w Zawadach pow. Grójec znajduje się na polach ornych w pobliżu zabudowań gospodarczych Stanisława Zatorskiego, na krawędzi drugiego tarasu rzeki Pilicy. Na podstawie informacji udzielonych mi przez St. Zatorskiego przy budowie obory oraz kopaniu studni wydobył on w latach międzywojennych kilkanaście naczyń zawierających przepalone kości ludzkie. Poza tym na polu ornym przytykającym od zachodu do zabudowań gospodarczych St. Zatorskiego często znajdowano liczne ułamki ceramiki.

Prace wykopaliskowe w roku 1959 prowadzone były pod kierunkiem mgr. J. Miśkiewicza. W badaniach brał również udział student Archeologii Polski U. W. St. Kozłowski. Po założeniu siatki arowej, prace rozpoczęto w pierwszej kolejności na odcinkach najbardziej narażonych na zniszczenie, to jest na ćwiartkach A i C aru 1 oraz na ćwiartkach A i B aru 8. Dla zorientowania się w charakterze oraz celem określenia prawdopodobnego zasięgu badanego cmentarzyska, rozpoczęto również prace na ćwiartce B aru 5. Po zdjęciu 25 cm warstwy ornej okazało się że na stanowisku tym występuje warstwa kulturowa zawierająca bardzo liczny materiał zabytkowy pochodzenia późnolateńskiego i częściowo wczesnorzymskiego oraz fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej. W czasie dalszych badań stwierdzono występowanie silnie przemieszanej warstwy kulturowej o miąższości 40 cm na ćwiartkach A i B aru 8, ćwiartce A aru 1 oraz na ćwiartce B aru 5.

Popielnicowe groby kultury łużyckiej występowały przeważnie na głębokości od 35 cm do 45 cm licząc od powierzchni ziemi. Wszystkie pochówki kultury łużyckiej rozmieszczone były nieregularnie bez wyraźnych skupisk i nie posiadały obstawy względnie nakrywającego bruku kamiennego. Omawiane groby odkryto w pobliżu krawędzi drugiego tarasu na arach 1, 8 i 9. W wykopie na ćwiartce B aru 5 znajdującego się na wyższym poziomie stoku nie znaleziono ani jednego grobu kultury łużyckiej, a jedynie nieliczne ułamki naczyń pochodzących prawdopodobnie ze zniszczonych pochówków tej kultury. Wydaje się, że cmentarzysko łużyckie obejmowało jedynie dolne partie oraz samą krawędź drugiego tarasu rzeki Pilicy.

W czasie badań natrafiono prawdopodobnie na ślady osady z okresu późnolateńskiego i wczesnorzymskiego. Szczególnie duże zagęszczenie ceramiki późnolateńskiej i wczesnorzymskiej zaobserwowano w warstwie kulturowej na ćwiartce B aru 5, gdzie na głębokości 60 cm od powierzchni ziemi wystąpiły słabo widoczne zarysy pięciu niewielkich jam (Nr III — VII). Również na ćwiartce B aru 8 odkryto dwie bardzo płytkie, niewielkie jamy (Nr I i VIII), które być może należą również do lateńsko-rzymskiego zespołu osadniczego. Niestety wszystkie wymienione obiekty zachowały się zaledwie w formie szczątkowej. Na podstawie obserwacji poczynionych w czasie badań w roku 1959 wydaje się, że osada lateńsko-rzymska obejmowała raczej górne partie drugiego tarasu, gdzie prawdopodobnie znajdują się lepiej zachowane, mniej zniszczone obiekty omawianego zespołu osadniczego.

¹ A. G a r d a w s k i : Cmentarzysko kultury łużyckiej w miejscowości Wrociszew, pow. Grójec, „Wiadomości Archeologiczne” t. XX (1954), str. 302.

Na granicy arów 1 i 8 natrafiono również na ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego. Oprócz stosunkowo licznych ułamków ceramiki z tego okresu występujących w warstwie ornej i warstwie kulturowej łącznie z zabytkami z innych epok (ćwiartka B aru 8 i ćwiartki A, C aru 1) wyeksplorowano jedną jamę bogato wyposażoną we wczesnośredniowieczny materiał ceramiczny.

Wykryto również na omawianym stanowisku ślady osadnictwa paleolitycznego i neolitycznego. W wykopach kontrolnych aru 9 znaleziono kilkadziesiąt sztuk wyrobów krzemiennych, z których część zaliczyć można do przemysłów mazowszańskich i schyłkowo paleolitycznych. Bardzo nieliczne zabytki neolityczne występowały w przemieszanej warstwie kulturowej na ćwiartce B aru 8 i ćwiartce C aru 1. Prawdopodobnie są to pozostałości po osadnictwie ludności kultury ceramiki sznurowej (Tabl. XXXVI, 5).

W wyniku badań prowadzonych w roku 1959 uzyskano liczny i bardzo zróżnicowany materiał zabytkowy, który już teraz wskazuje, że na badanym terenie mamy do czynienia z intensywnym i długotrwałym osadnictwem. Omawiane wyżej prace terenowe ze względu na stosunkowo krótki okres badawczy miały raczej charakter zwiadowczy. Dalsze badania pozwolą zapewne uściślić dotychczasowe wyniki i rzucą nowe światło na zagadnienie pradziejów południowego Mazowsza.

Osadnictwo z epoki kamiennej

Ślady osadnictwa paleolitycznego odkryto na ćwiartkach A i B aru 9, położonych tuż przy krawędzi drugiego tarasu rzeki Pilicy. Podczas eksploracji pochówków kultury łużyckiej częściowo w próchnicy ornej oraz w stropie iluwium natrafiono na kilkanaście wyrobów krzemiennych. Zdaniem mgr. R. Schilda cały zbiór jest mechaniczną mieszaniną przemysłową. Typologicznie rozpada się zapewne na dwa przemysły, z których jeden najpewniej jest częścią nieokreślonego przemysłu mazowszańskiego (poz. 1—4, 7), drugi natomiast jest częścią nieokreślonego przemysłu schyłkowo paleolitycznego bądź wczesnoholoceniowego (poz. 5 i 6). Z pierwszym zespołem wiążą się zapewne wióry odpadkowe i odłupki zaprawiakowe z krzemienia górnostarckiego, których kilkanaście sztuk odkryto również na arze 9.

Inwentarz: 1. Krępy dwukątowy mały liściak z rylcem jedyakiem na wierzchołku (Tabl. XXXVI, 3). 2. Jeden pointe a cran (wykrojec) nieznanego typu z „mazowszańskim” łuskaniem na stronie spodniej. Przegrzany i wskutek tego zdekompletowany (Tabl. XXXVI, 4). 3. Smukły średni wiórowy drapacz o zakolonym bardzo lekko, skośnym drapisku oraz mikro i nie całkowicie łuskanych bokach (Tabl. XXXVI, 8). 4. Smukły średni wiórowy drapacz, skośnik (Tabl. XXXVI, 9). Wszystkie wyżej wymienione narzędzia wykonane zostały z krzemienia górnostarckiego białej jury. 5. Bardzo krótki kurtyzowany odłupkowy drapacz, wachlarzowiec zgrzeblowaty. Surowiec — kreda bałtycka (Tabl. XXXVI, 10). 6. Krótki zdwojony rylec na odłupku zaprawiakowym. Dwukońcowy, jednoboczny węglowy boczny i płaskaty. Surowiec — kreda narzutowa. 7. Trzy smukłe rylczaki, z tego jeden od rylca węglowego bocznego, pozostałe od klinowców. Surowiec — krzemień górnostarcki. 8. Kilka nieokreślonych odpadków krzemiennych.

Cmentarzysko kultury łużyckiej

Grób 1 odkryto na granicy ćwiartek A i C aru 1 na głębokości 35 cm od powierzchni ziemi. 1. Amfora dwuoszka, zachowana we fragmentach (Tabl. XXXVI, 7). Powierzchnia zewnętrzna barwy brunatnoszarej, wygładzana. Powierzchnia wewnętrzna barwy szarej, gładka. Domieszka średnioziarnista. Średnica: dna 6,5 cm, brzuśca 21 cm. Naczynie to spełniało rolę popielnicy. 2. Kubek zachowany we fragmentach (Tabl. XXXVI, 6). Powierzchnia zewnętrzna i wewnętrzna barwy ciemnobrunatnej, wygładzana. Domieszka średnioziarnista. Średnica: dna 4 cm, wylewu 9 cm; wysokość 6 cm. Naczynie to znajdowało się we wnętrzu amfory.

Grób 2 odkryto na ćwiartce A aru 1 na głębokości 40 cm od powierzchni ziemi. 1. Popielnica dwustożkowa (Tabl. XXXVII, 7), z silnie rozchylonym na zewnątrz brzuścem. Powierzchnia zewnętrzna i wewnętrzna barwy ciemnoszarej i brunatnej, wygładzana. Domieszka średnioziarnista. Średnica: dna 9,5 cm, wylewu 24 cm; wysokość 21,5 cm.

Grób 3 odkryto na ćwiartce C aru 1 na głębokości 40 cm od powierzchni ziemi. 1. Zachowana we fragmentach popielnica dwustożkowa. Powierzchnia zewnętrzna i wewnętrzna barwy ciemnoszarej, wygładzana. Domieszka średnioziarnista.

Grób 4 odkryto na ćwiartce C aru 1 na głębokości 35 cm od powierzchni ziemi. 1. Zachowana we fragmentach popielnica dwustożkowa. Powierzchnia zewnętrzna barwy czarnej, gładka. Powierzchnia wewnętrzna barwy szarej, wygładzana. Domieszka średnioziarnista. Średnica dna 13 cm.

Grób 5 odkryto na ćwiartce C aru 1 na głębokości 30 cm od powierzchni ziemi. 1. Zachowana we fragmentach popielnica dwustożkowa. Powierzchnia zewnętrzna i wewnętrzna barwy ciemnoszarej, gładka. Domieszka średnioziarnista. Średnica dna 6,5 cm. 2. Cienka cylindryczna blaszka brązowa znaleziona pomiędzy przepalonymi kośćmi w popielnicy.

Grób 6 odkryto na ćwiartce C aru 1 na głębokości 30 cm od powierzchni ziemi. 1. Zachowana we fragmentach popielnica dwustożkowa. Powierzchnia zewnętrzna i wewnętrzna barwy ciemnoszarej, wygładzana. Domieszka średnioziarnista.

Grób 7 odkryto na ćwiartce A aru 1 na głębokości 40 cm od powierzchni ziemi. 1. Smukła popielnica dwustożkowa (Tabl. XXXVII, 2), zachowana we fragmentach. Powierzchnia zewnętrzna barwy brunatnoszarej, silnie wygładzana. Powierzchnia wewnętrzna barwy ciemnoszarej, lekko szorstka. Domieszka średnioziarnista. Średnica: dna 8 cm, brzuśca 25 cm.

Grób 8 odkryto na ćwiartce B aru 8 na głębokości 40 cm od powierzchni ziemi. 1. Zachowane we fragmentach dolne partie popielnicy dwustożkowej. Powierzchnia zewnętrzna barwy jasnobrunatnej, wygładzana. Powierzchnia wewnętrzna barwy jasnoszarej, lekko szorstka. Domieszka średnioziarnista.

Grób 9 odkryto na ćwiartce B aru 8 na głębokości 40 cm od powierzchni ziemi. 1. Popielnica dwustożkowa. Powierzchnia zewnętrzna czarna i szarobrunatna. Brzusiec spiralnie schropowacony. Pas przydenny wygładzany. Nieco powyżej największej wydętości brzuśca występuje ornament w postaci dookólnej linii rytej. Powierzchnia wewnętrzna barwy szarobrunatnej, wygładzana. Domieszka średnioziarnista. Średnica: dna 10,5 cm, wylewu 27 cm.

Grób 10 odkryto na ćwiartce B aru 8 na głębokości 45 cm od powierzchni ziemi. 1. Zachowana we fragmentach popielnica dwustożkowa. Powierzchnia zewnętrzna barwy brunatnoszarej, słabo wygładzana. Powierzchnia wewnętrzna barwy szarej. Domieszka średnio- i gruboziarnista.

G r ó b 11 odkryty na ćwiartce A aru 8 na głębokości 35 cm od powierzchni ziemi. Popielnica nakryta była ułożoną dnem do góry bezuchą misą. 1. Zachowana we fragmentach popielnica dwustożkowa (Tabl. XXXVI, 1). Powierzchnia zewnętrzna barwy czarnej, gładka. Powierzchnia wewnętrzna barwy ciemnoszarej, wygładzana. Domieszka średnioziarnista. Przy wylewie występuje głęboki łukowa ty otwór Średnica wylewu 23 cm. 2. Misa (Tabl. XXXVI, 2). Powierzchnia zewnętrzna barwy ciemnoszarej, słabo wygładzana. Powierzchnia wewnętrzna barwy ciemnobrunatnej, słabo wygładzana. Domieszka średnioziarnista. Nieco powyżej największej wydętości brzuśca znajduje się okrągły otwór średnicy 2 cm. Średnica: dna 6 cm, wylewu 27 cm; wysokość 12 cm.

G r ó b 12 odkryty na ćwiartce A aru 8 na głębokości 35 cm od powierzchni ziemi. 1. Popielnica dwustożkowa. Powierzchnia zewnętrzna barwy ciemnobrunatnej, wygładzana, dołem spiralnie schropowacona. Wąski pas przydenny wygładzany. Na styku szyjki z brzuścem głęboko ryty pojedynczy ornament liniowy. Powierzchnia wewnętrzna barwy szarobrunatnej, wygładzana. Domieszka średnioziarnista. Średnica: dna 11,5 cm, wylewu 28 cm; wysokość 27 cm.

G r ó b 13 odkryty na ćwiartce A aru 8 na głębokości 40 cm od powierzchni ziemi. 1. Popielnica dwustożkowa (Tabl. XXXVII, 4). Powierzchnia zewnętrzna barwy szarobrunatnej, wygładzana, dołem nieregularnie schropowacona. Na styku szyjki z brzuścem występuje słabo widoczny ornament w postaci pojedynczej linii rytej. Powierzchnia wewnętrzna barwy jasnoszarej, poziomo wygładzana. Domieszka średnioziarnista. Średnica: dna 10 cm, wylewu 23 cm; wysokość 27,8 cm. 2. Zachowane we fragmentach naczynie dwustożkowe (Tabl. XXXVII, 6). Powierzchnia zewnętrzna barwy szarobrunatnej, wygładzana. Na styku szyjki z brzuścem nikiły liniowy ornament dookoły. Powierzchnia wewnętrzna barwy szarej, wygładzana. Domieszka średnioziarnista. Średnica dna 5,5 cm. Naczynie to znajdowało się we wnętrzu popielnicy. 3. Czerpak zachowany we fragmentach (Tabl. XXXVII, 3). Powierzchnia zewnętrzna barwy szarobrunatnej, gładka. Powierzchnia wewnętrzna barwy ciemnoszarej, wygładzana. Na styku szyjki z brzuścem słabo widoczny dookoły ornament liniowy. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 10 cm. Naczynie to znajdowało się we wnętrzu popielnicy.

G r ó b 14 odkryty na ćwiartce A aru 8 na głębokości 35 cm od powierzchni ziemi. 1. Uszkodzona popielnica dwustożkowa (Tabl. XXXVII, 1). Powierzchnia zewnętrzna barwy ciemnoszarej, wygładzana. Na styku szyjki i brzuśca występuje ornament w postaci szerokiej dookoły linii rytej. Powierzchnia wewnętrzna barwy czarnej, gładka. Domieszka średnioziarnista. Średnica: dna 8 cm, brzuśca 34 cm.

G r ó b 15 odkryty na ćwiartce A aru 8 na głębokości 40 cm od powierzchni ziemi. 1. Zachowana we fragmentach popielnica dwustożkowa (Tabl. XXXVII, 5). Powierzchnia zewnętrzna barwy szarobrunatnej, wygładzana, dołem spiralnie schropowacona. Powierzchnia wewnętrzna barwy jasnobrunatnej, wygładzana. Domieszka średnioziarnista. Średnica: dna 8 cm, wylewu 22 cm; wysokość 24,5 cm.

G r ó b 16 odkryty na ćwiartce A aru 8 na głębokości 40 cm od powierzchni ziemi. 1. Uszkodzona popielnica dwustożkowa (Tabl. XXXVIII, 5). Powierzchnia zewnętrzna barwy szarobrunatnej, wygładzana, dołem spiralnie schropowacona. Wąski pas przydenny wygładzany. Powierzchnia wewnętrzna barwy brunatnej, gładka. Średnica: dna 11 cm, wylewu 21 cm; wysokość 26,5 cm.

G r ó b 17 odkryty na ćwiartce A aru 9 na głębokości 45 cm od powierzchni ziemi. 1. Uszkodzona popielnica dwustożkowa (Tabl. XXXVIII, 1). Powierzchnia barwy szarobrunatnej wygładzana, dołem pionowo schropowacona. Wąski pas przydenny wygładzany. Powierzchnia wewnętrzna barwy ciemnoszarej, gładka. Domieszka średnioziarnista. Średnica: dna 11 cm, wylewu 27 cm; wysokość 27 cm.

G r ó b 18 odkryty na granicy ćwiartek A i B aru 9 na głębokości 45 cm od powierzchni ziemi. 1. Zachowana we fragmentach popielnica dwustożkowa (Tabl. XXXIX, 9), o silnie rozchylonym na zewnątrz brzuścu. Powierzchnia zewnętrzna barwy ceglástico-brunatnej, wygładzana. Powierzchnia wewnętrzna barwy szarobrunatnej, gładka. Domieszka średnioziarnista. Średnica: dna 10 cm, brzuśca 40 cm.

G r ó b 19 odkryty na ćwiartce A aru 8 na głębokości 35 cm od powierzchni ziemi. 1. Popielnica dwustożkowa (Tabl. XXXVIII, 11). Powierzchnia zewnętrzna barwy brunatnoszarej, wygładzana. Na styku szyjki z brzuścem występuje dookoły liniowy ornament ryty. Powierzchnia wewnętrzna barwy szarobrunatnej, gładka. Domieszka średnioziarnista. Średnica: dna 11 cm, wylewu 24 cm; wysokość 28 cm.

G r ó b 20 odkryty na ćwiartce A aru 8 na głębokości 35 cm od powierzchni ziemi. 1. Zachowana we fragmentach popielnica prawdopodobnie dwustożkowa. Powierzchnia zewnętrzna brzuśca silnie schropowacona, barwy ciemnobrunatnej. Wąski pas przydenny wygładzany. Powierzchnia wewnętrzna barwy ciemnoszarej, lekko szorstka. Domieszka średnio- i gruboziarnista. Średnica dna 9 cm.

G r ó b 21 odkryty na ćwiartce A aru 8 na głębokości 40 cm od powierzchni ziemi. 1. Popielnica dwustożkowa (Tabl. XXXVIII, 6). Powierzchnia zewnętrzna barwy ceglástico-szarej, gładka, dołem spiralnie schropowacona. Pas przydenny wygładzany. Na styku szyjki z brzuścem występuje ornament w postaci płytko rytej linii dookoły. Powierzchnia wewnętrzna barwy ceglástico-brunatnej, gładka. Domieszka średnioziarnista. Średnica: dna 11 cm, wylewu 23 cm; wysokość 23 cm.

Opisany wyżej materiał ceramiczny z cmentarzyska kultury łużyckiej ma charakter zasadniczo jednolity. Jednostkowe groby popielnicowe w większości wypadków wyposażone były w jedną popielnicę dwustożkową bez dodatkowych naczyń przystawkowych. Jedynie w dwóch pochówkach (groby 1 i 13) odkryto we wnętrzu popielnicy dodatki grobowe złożone na przepalonych kościach. Na 21 grobów tylko w jednym wypadku (grób 11) dwustożkowa popielnica nakryta była misą odwróconą dnem do góry.

Przewodnym typem ceramiki na cmentarzysku w Zawadach są duże naczynia dwustożkowe z wyraźnie wyodrębnioną szyjką i silnie rozchylonym brzuścem (Tabl. XXXVII, 1, 4). Dolne partie brzuśców niektórych naczyń tej grupy mają powierzchnie zewnętrzne spiralnie lub nieregularnie schropowane, przy czym wąski pas przydenny jest zwykle dokładnie wygładzany. Ze względu na brak publikacji materiałowych stanowisk kultury łużyckiej z terenu Mazowsza z konieczności przy ustalaniu chronologii musimy się oprzeć na materiałach nie publikowanych, których datowanie nie zostało jeszcze opracowane.

Wspomniane wyżej naczynia dwustożkowe, dosyć pospolite w kulturze łużyckiej, występują najczęściej na stanowiskach z V okresu epoki brązu i okresu halszackiego. Na Mazowszu analogiczne typy naczyń odkryto na cmentarzysku popielnicowym w Podkonicach pow. Rawa Mazowiecka², a zbliżone formy występowały również na cmentarzyskach w Żbikowie pow. Pruszków³ (IV — V okres epoki brązu) i Wildze pow. Garwolin⁴. W grupie naczyń dwustożkowych z cmentarzyska w Zawadach na szczególną uwagę zasługują trzy popielnice z grobów 7, 11 i 17.

² W zbiorach PMA.

³ J. Miśkiewicz: Kultura łużycka na Mazowszu południowym, „Materiały Starożytne” t. VII (1961), tabl. VI, 11.

⁴ H. Różańska: Cmentarzysko kultury łużyckiej z miejscowości Wilga, pow. Garwolin, „Wiadomości Archeologiczne” t. XXIV (1957), str. 338, ryc. 1—2.

Wysokie smukłe naczynie dwustożkowate (grób 7) kształtem oraz techniką wykonania zbliżone jest raczej do typów ceramiki o charakterze przejściowym halszacko-lateńskim (Tabl. XXXVII, 2) i jest prawdopodobnie najmłodszym pochówkiem wśród odkrytych do tej pory grobów cmentarzyska w Zawadach. Bardzo ciekawie przedstawia się również zespół grobu 11. Zachowana we fragmentach popielnica dwustożkowata z tego grobu posiada półksiężycowate głębokie wklęsnięcie na wylewie (Tabl. XXXVI, 1). Analogiczne wklęsnięcia występują jedynie wśród naczyń zaliczanych do tzw. grupy tarnobrzeskiej kultury łużyckiej na cmentarzyskach z Machowa pow. Tarnobrzeg⁵ (V okres epoki brązu), Kosina pow. Janów Lubelski⁶ (Hallstat D) i Skotnik pow. Tarnobrzeg⁷ (Hallstat D), a więc w materiale z przełomu epoki brązu i okresu halszackiego. Misa nakrywająca wspomnianą wyżej popielnicę typologicznie zbliżona do form spotykanych w okresie halszackim, a nawet wczesnolateńskim (Tabl. XXXVI, 2), ma na brzuścu wywiercony okrągły otwór, który funkcjonalnie związany jest zapewne z wklęsnięciem na wylewie popielnicy. Prawdopodobnie oba szczegóły konstrukcyjne misy i popielnicy miały znaczenie kultowe lub magiczne.

Dwustożkowa ostro profilowana popielnica z grobu 17 (Tabl. XXXVIII, 1) stanowi z kolei nieco odmienny typ naczynia w porównaniu z popielnicami innych grobów. Pod względem techniki wykonania i wyglądu zewnętrznego różni się zasadniczo od przeważającej na cmentarzysku w Zawadach grupy naczyń dwustożkowatych o baniastych zaokrąglonych brzuścach. Naczynia dwustożkowe analogiczne do wspomnianej wyżej popielnicy z grobu 17 występują najczęściej na stanowiskach kultury łużyckiej datowanych na IV okres epoki brązu. Z pozostałych naczyń jedynie kubek z grobu 1 (Tabl. XXXVI, 6) i czerpak z grobu 13 (Tabl. XXXVII, 3) można zaliczyć do naczyń mających pewne cechy datujące. Tego typu naczynia występują bardzo często łącznie z materiałem z IV okresu epoki brązu na terenie Polski środkowej, choć spotyka się je również sporadycznie w okresach późniejszych.

Na zakończenie tego krótkiego przeglądu ceramiki z cmentarzyska w Zawadach dodać należy jeszcze, że oprócz publikowanej uprzednio części materiału⁸ w szkole podstawowej we Wrociszewie pow. Grójec znajduje się kilka naczyń wydobytych jakoby na omawianym cmentarzysku, które niewątpliwie pochodzą z grobów popielnicowych kultury łużyckiej IV okresu epoki brązu (ceramika skośnie żłobkowana). W oparciu o przytoczone wyżej elementy datujące wydaje się, że mamy tu do czynienia ze stosunkowo długo użytkowanym cmentarzyskiem. Najstarsze pochówki pochodzą z IV okresu epoki brązu (grób 17), a najmłodsze być może z okresu halszackiego (groby 7 i 11). Pozostałe groby datować należy raczej na przełom epoki brązu i okres halszacki.

Osadnictwo lateńsko-rzymskie

Jamy I, III – VII zawierały bardzo mało materiału zabytkowego. Najczęściej były to drobne, niecharakterystyczne ułamki naczyń silnie zniszczonych o pewnych cechach właściwych ceramice okresu lateńskiego. Z zespołów o charakterze lateńsko-rzymskim na uwagę zasługuje jedynie materiał wydobyty z jamy VIII odkrytej na ćwiartce B aru. 8. Wypełnisko jamy stanowiła ziemia barwy intensywnie czarnej z licznymi uławkami polepy. Średnica jamy VIII dochodziła do 100 cm a głębokość wynosiła miejscami 75 cm licząc od poziomu ziemi.

Inwentarz jamy VIII. 1. Fragment leikowatej szyjki naczynia średniościennego (Tabl. XXXVIII, 2). Powierzchnia zewnętrzna barwy ceglastej, słabo wygładzana. Powierzchnia wewnętrzna barwy ceglastoszarej, pionowo wygładzana. Domieszka średnio i gruboziarnista. Średnica wylewu 16 cm. 2. Ułamek facetowanego wylewu silnie wychylonego na zewnątrz (Tabl. XXXVIII, 3). Powierzchnia zewnętrzna i wewnętrzna barwy czarnej, wygładzana. Domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 14 cm. 3. Dwanaście uławków naczyń niecharakterystycznych, w tym dwa fragmenty o powierzchniach zewnętrznych nieregularnie schropowaconych. 4. Pięć drobnych fragmentów pochodzących prawdopodobnie ze zniszczonych grobów kultury łużyckiej. 5. Ułamki kości zwierzęcych.

Poniżej podajemy przegląd wybranego materiału lateńsko-rzymskiego wydobytego z warstwy kulturowej stanowiska w Zawadach pow. Grójec.

Ar 1 ćwiartka A. 1. Fragment naczynia średniościennego (Tabl. XXXVIII, 4). Wylew poziomo ścięty. Powierzchnia zewnętrzna barwy brunatnej, wygładzana. Powierzchnia wewnętrzna barwy jasnoszarej. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 14 cm. 2. Ułamki naczyń o zgrubiałych wylewach (Tabl. XXXVIII, 8–9). Powierzchnie zewnętrzne barwy szarej i brunatnoszarej, wygładzane.

Ar 5 ćwiartka B. 1. Fragment naczynia jajowatego (Tabl. XXXVIII, 10). Wylew zgrubiały poziomo ścięty, wychylony na zewnątrz. Powierzchnia zewnętrzna barwy brunatnożółtej, wygładzana. Powierzchnia wewnętrzna barwy czarnej, wygładzana. Domieszka średnioziarnista. 2. Fragment naczynia jajowatego (Tabl. XXXVIII, 7). Wylew zgrubiały poziomo ścięty, silnie wychylony na zewnątrz. Powierzchnia zewnętrzna barwy jasnobrunatnej i szarej. Powierzchnia wewnętrzna barwy czarnej, wygładzana. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 34 cm. 3. Fragment naczynia o zgrubiałym wylewie lekko rozchylonym na zewnątrz (Tabl. XXXIX, 1). Powierzchnia zewnętrzna barwy szarobrunatnej, słabo wygładzana. Powierzchnia wewnętrzna barwy jasnobrunatnej. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 35 cm. 4. Ułamek wylewu skośnie ściętego, lekko rozchylonego na zewnątrz (Tabl. XXXIX, 3). Powierzchnia zewnętrzna i wewnętrzna barwy ciemnoszarej i czarnej, wygładzana. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 21 cm. 5. Ucho wałkowe naczynia średniościennego (Tabl. XXXIX, 2). Powierzchnia zewnętrzna i wewnętrzna barwy ceglastej, wygładzana. Domieszka średnioziarnista. 6. Fragment naczynia średniościennego o wylewie prostym, zachylonym do wnętrza (Tabl. XXXIX, 4). Powierzchnia zewnętrzna barwy brunatnej, wygładzana. Powierzchnia wewnętrzna barwy ciemnoszarej, poziomo wygładzana. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 12 cm. 7. Ułamek naczynia o wylewie zgrubiałym poziomo ściętym (Tabl. XXXIX, 7). Powierzchnia zewnętrzna barwy szarobrunatnej, wygładzana. Powierzchnia wewnętrzna barwy szarej. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 19 cm. 8. Fragment brzuśca naczynia średniościennego (Tabl. XXXIX, 8). Powierzchnia zewnętrzna silnie wygładzana barwy czarnej. Ornament w postaci przecinków i poziomych linii rytych. Domieszka średnioziarnista. 9. Ułamek dna naczynia średniościennego (Tabl. XXXIX, 5). Powierzchnia zewnętrzna barwy ceglastej, słabo wygładzana. Ornament wąskich linii pionowo i poziomo rytych. Powierzchnia wewnętrzna barwy ceglastej, lekko szorstka. Domieszka średnioziarnista. 10. Ułamek naczynia cienkościennego (Tabl. XXXIX, 6). Powierzchnia zewnętrzna malowana. Część górna barwy czarnej.

⁵ W zbiorach PMA.

⁶ W zbiorach PMA.

⁷ W zbiorach PMA.

⁸ A. G a r d a w s k i: op. cit., str. 302.

dolna biała. Powierzchnia wewnętrzna barwy szarobrunatnej, gładka. Domieszka drobnoziarnista z fragmentami miki. 11. Ułamki wylewów naczyń średniościennych, facetowanych i zgrubiałych (Tabl. XL, 1–4). Powierzchnie zewnętrzne barwy szarej i brunatnoszarej.

Ar 8 ćwiartka A.1. Fragment zgrubiałego wylewu poziomo ściętego (Tabl. XL, 8). Powierzchnia zewnętrzna barwy ciemnobrunatnej, gładka. Powierzchnia wewnętrzna barwy brunatnej. Domieszka średnioziarnista. 2. Fragment kubka z częścią wałeczkowego ucha (Tabl. XL, 5). Powierzchnia zewnętrzna barwy czarnej. Powierzchnia wewnętrzna barwy ciemnoszarej, wygładzana. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 12 cm. 3. Ułamek naczynia beczułkowatego (Tabl. XL, 6). Wylew prosty. Powierzchnia zewnętrzna barwy brunatnoceglastej, lekko szorstka. Powierzchnia wewnętrzna barwy czarnej, poziomo wygładzana. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 17 cm. 4. Ułamek brzuśca naczynia cienkościennego (Tabl. XL, 11). Powierzchnia zewnętrzna barwy ciemnoszarej zdobiona pionowymi cienkimi żłobkami. Powierzchnia wewnętrzna barwy czarnej, wygładzana. Domieszka drobnoziarnista z fragmentami miki. 5. Fragment płaskiego dna naczynia średniościennego (Tabl. XL, 10). Powierzchnia zewnętrzna barwy ceglastej zdobiona pionowymi i skośnymi żłobkami. Powierzchnia wewnętrzna barwy brunatnoceglastej, lekko szorstka. Domieszka średnio- i gruboziarnista. Średnica dna 10 cm. 6. Przęślik gliniany (Tabl. XL, 7). Średnica 3 cm, grubość 2 cm.

Ar 8 ćwiartka B.1. Fragment facetowanego wylewu naczynia średniościennego (Tabl. XL, 14). Powierzchnia zewnętrzna barwy ceglastoszarej, lekko szorstka. Powierzchnia wewnętrzna barwy ciemnoszarej. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 20 cm. 2. Fragment dna lekko wyodrębnionego (Tabl. XL, 9). Powierzchnia zewnętrzna barwy ceglastobrunatnej, lekko nieregularnie schropowacona. Powierzchnia wewnętrzna barwy czarnej, szorstka. Domieszka średnioziarnista. Średnica dna 9 cm. 3. Fragment wylewu prosto ściętego (Tabl. XL, 13). Powierzchnia zewnętrzna i wewnętrzna barwy czarnej, silnie wygładzana. Domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 12 cm. 4. Ułamek płaskiej miski (?). Powierzchnia zewnętrzna silnie nieregularnie schropowacona barwy szarobrunatnej. Powierzchnia wewnętrzna szara wygładzana. Domieszka średnioziarnista (Tabl. XL, 12). Średnica wylewu 14 cm. 5. Ułamek brzuśca naczynia średniościennego (Tabl. XL, 16). Powierzchnia zewnętrzna barwy jasnobrunatnej, słabo wygładzana zdobiona rytym ornamentem liniowym. Powierzchnia wewnętrzna barwy ciemnoszarej, lekko szorstka. Domieszka średnioziarnista. 6. Fragment naczynia o zgrubiałym wylewie i cylindrycznej szyjce (Tabl. XL, 15). Powierzchnia zewnętrzna i wewnętrzna barwy czarnej, wygładzana. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 11 cm. 7. Ułamek dna naczynia na pustej nóżce (Tabl. XL, 18). Powierzchnia zewnętrzna i wewnętrzna barwy czarnej, silnie wygładzana. Domieszka średnioziarnista. Średnica dna 6 cm. 8. Fragment brzuśca naczynia średniościennego (Tabl. XL, 17). Powierzchnia zewnętrzna górą wygładzana, dołem zdobiona ornamentem palcowym, barwy czarnej. Powierzchnia wewnętrzna barwy czarnej, wygładzana. Domieszka średnioziarnista. 9. Dwa przęśliki gliniane (Tabl. XL, 19–20) o średnicach 2 cm i 2,5 cm.

Materiał zabytkowy wydobyty z warstwy kulturowej na stanowisku w Zawadach podzielić można na dwie zasadnicze grupy. Do pierwszej grupy należą fragmenty naczyń o charakterze późnolateńskim, a do drugiej materiał z okresu wpływów rzymskich. Najliczniej reprezentowane są duże baniaste naczynia późnolateńskie z charakterystycznymi zgrubiałymi i facetowanymi wylewami (Tabl. XXXIX, 1, 3; XL, 8) oraz formy pochodne, występujące również w zespołach datowanych na I w. p.n.e i I w. n.e.⁹ Osobną, mniej liczną grupę stanowią ułamki ceramiki, którą datować można na II i III w. n.e. Są to fragmenty naczyń zdobionych żłobkami pionowymi i poziomymi, często spotykane na osadach tego okresu¹⁰ (Tabl. XL, 10, 16), naczynia ornamentowane odciskami palca¹¹ (Tabl. XL, 17) i drewnikiem w postaci jodełki¹² (Tabl. XXXIX, 8) oraz naczynia o dnach wklęsłych, silnie wyodrębnionych¹³ (Tabl. XL, 18). Do tej grupy należy również ułamek naczynia z lejkowatą szyjką odkryty w jamie VIII (Tabl. XXXVIII, 2). Analogiczne formy datowane są zwykle na koniec II lub początek III w. n.e.¹⁴

Oprócz wymienionego wyżej materiału odkryto na arach 5 i 8 dwa ułamki naczyń, które nawiązują do ceramiki typu celtyckiego, a mianowicie fragment cienkościennego, lepionego ręcznie naczynia o powierzchni zewnętrznej malowanej w kolorach białym i czarnym (Tabl. XXXIX, 6) oraz część brzuśca naczynia zdobionego głębokimi pionowymi żłobkami (Tabl. XL, 11). Oba ułamki posiadają dużą domieszkę miki. Fragment ornamentowany żłobkami pionowymi łączyć można z analogicznymi grafitowanymi naczyniami celtyckimi występującymi od środkowego okresu lateńskiego aż do II w. n.e.

Przytoczony wyżej materiał zabytkowy wskazuje, że omawiany zespół osadniczy datować można na późny okres lateński i wczesny okres wpływów rzymskich.

Osadnictwo wczesnośredniowieczne

Jama II znajdowała się na granicy arów 1 i 8. Wyraźny zarys jamy wystąpił dopiero na głębokości 70 cm od powierzchni ziemi. Jama II miała w przybliżeniu kształt kolisty o średnicy 230 cm. Wypełnisko jej stanowiła ziemia barwy intensywnie czarnej z drobnymi fragmentami węgielków drzewnych oraz nielicznymi uławkami polepy. Dno jamy znajdowało się na głębokości 125 cm licząc od powierzchni ziemi. Zawartość jamy II stanowiły liczne fragmenty ceramiki wczesnośredniowiecznej, jeden kabłaczek skroniowy oraz ułamki naczyń pochodzących z okresu lateńskiego i rzymskiego, jak również ze zniszczonych grobów kultury łużyckiej. Oprócz ceramiki odkryto tu również kilkanaście fragmentów kości zwierzęcych.

Inwentarz jamy II. Warstwa od 0 do 70 cm. 1. Fragment wylewu naczynia (Tabl. XLI, 1) o krawędzi rozchylonej, ostro profilowanej. Wewnątrz słabe wgłębienie na pokrywkę. Górna część szyjki silnie obtaczana, pozostałe partie naczynia słabo obtaczane.

⁹ K. Dąbrowski, R. Kozłowska: Dwie osady z okresu późnolateńskiego i rzymskiego we wsi Piwonice, pow. Kalisz, „Materiały Starożytne” t. V (1959), tabl. I – III.

¹⁰ K. Dąbrowski: Osadnictwo z okresów późnolateńskiego i rzymskiego na stanowisku I w Piwonicach, pow. Kalisz, „Materiały Starożytne” t. IV (1958), tabl. XXVIII, 1; tabl. XV, 21.

¹¹ K. Dąbrowski: op. cit., tabl. XII, 8.

¹² J. Miśkiewicz: Cmentarzysko z okresu rzymskiego w miejscowości Szczytno, pow. Włocławek, „Materiały Starożytne” t. V (1959), tabl. IV⁵ 24.

¹³ K. Dąbrowski: op. cit., tabl. XVI, 20; tabl. XVII, 4.

¹⁴ K. Dąbrowski, R. Kozłowska: op. cit., tabl. XVIII, 3.

Ornament żłobków dookolnych oraz nacięć wykonanych szerokim drewnikiem. Powierzchnia zewnętrzna barwy szarobrunatnej. Domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 18 cm. 2. Fragment naczynia o wylewie szeroko rozchylonym, zaokrąglonym. Ślady silnego obtaczania. Powierzchnia zewnętrzna barwy brunatnej. Domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 19 cm. 3. Fragment wylewu naczynia obtaczanego. Wylew prosto ścięty, w górnej części lekko wyciągnięty. Powierzchnia zewnętrzna barwy brunatnej. Domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 17 cm. 4. Fragment wklęsłego dna (Tabl. XLI, 2) lepionego na drobnej podsypce. Obtaczanie słabe. Ornament pojedynczych wąskich żłobków dookolnych. Powierzchnia zewnętrzna barwy czarnobrunatnej. Domieszka drobno i średnioziarnista. Średnica dna 11 cm. 5. Kilkanaście ułamków naczyń wczesnośredniowiecznych niecharakterystycznych oraz fragmenty ceramiki lateńskiej.

Warstwa od 70 cm do 80 cm. 1. Fragment wylewu naczynia (Tabl. XLI, 7) słabo obtaczanego. Wylew lekko profilowany. Powierzchnia zewnętrzna barwy brunatnoczarnej. Domieszka drobno i średnioziarnista. Średnica wylewu 16 cm. 2. Kilkanaście ułamków naczyń wczesnośredniowiecznych, w tym kilka fragmentów zdobionych wąskimi żłobkami dookolnymi. 3. Ułamek naczynia (Tabl. XLI, 3) z okresu rzymskiego. Wylew prosty. Powierzchnia zewnętrzna barwy ciemnoszarej, wygładzana, w części dolnej zdobiona ornamentem liniowym. Domieszka średnio- i gruboziarnista. 4. Dwa ułamki naczyń późnolateńskich o zgrubiałych wylewach. Powierzchnie zewnętrzne barwy szarej i ceglastoszarej, wygładzane.

Warstwa od 80 cm do 90 cm. 1. Fragment wylewu naczynia (Tabl. XLI, 4) o krawędzi wychylonej na zewnątrz. Naczynie lekko obtaczane. Powierzchnia zewnętrzna barwy brunatnej, zdobiona słabo widocznym ornamentem żłobków dookolnych oraz odciskami kilkuzębego grzebienia. Domieszka drobnoziarnista. 2. Fragment brzusca naczynia obtaczanego (Tabl. XLI, 10). Powierzchnia zewnętrzna barwy szarobrunatnej, zdobiona żłobkami dookolnymi i szeregami przecinków. Domieszka drobnoziarnista. 3. Fragment wylewu (Tabl. XLI, 5) prosto ściętego, w środkowej części nieco wgłębionego. Powierzchnia zewnętrzna barwy brunatnej, zdobiona płytkimi pojedynczymi żłobkami i rzędem ukośnych nacięć. Domieszka drobnoziarnista. Naczynie dosyć silnie obtaczane. Średnica wylewu 15 cm. 4. Ułamek dna lekko wklęsłego (Tabl. XLI, 9), obtaczanego, lepionego na drobnej podsypce. Powierzchnia zewnętrzna barwy czarnobrunatnej. Domieszka drobnoziarnista. Średnica dna 9 cm. 5. Kabłączek skroniowy (Tabl. XLI, 14) o średnicy 3 cm. 6. Kilkadziesiąt fragmentów ceramiki wczesnośredniowiecznej. 7. Kilka ułamków naczyń późnolateńskich o powierzchniach zewnętrznych barwy szarej, wygładzanych i schropowaconych.

Warstwa od 90 cm do 100 cm. 1. Fragment wylewu naczynia (Tabl. XLI, 8) o krawędzi prosto ściętej, nieco profilowanej. Powierzchnia zewnętrzna barwy brunatnej. Domieszka drobnoziarnista. Naczynie słabo obtaczane. Średnica wylewu 14 cm. 2. Ułamek brzusca naczynia średniościennego (Tabl. XLI, 15) o powierzchni zewnętrznej barwy ceglastosbrunatnej zdobionej, ornamentem ukośnych nacięć. Domieszka drobnoziarnista. 3. Fragment dna lekko wklęsłego (Tabl. XLI, 6), lepionego na drobnej podsypce. Powierzchnia zewnętrzna barwy czarnobrunatnej. Domieszka drobnoziarnista. Naczynie obtaczane. Średnica dna 7 cm. 4. Fragment wylewu naczynia z cylindryczną szyjką. Krawędź poziomo ścięta. Powierzchnia zewnętrzna barwy czarnobrunatnej. Domieszka średnioziarnista. Naczynie słabo obtaczane. Średnica wylewu 24 cm. 5. Kilkadziesiąt ułamków naczyń wczesnośredniowiecznych o powierzchniach zewnętrznych, zdobionych żłobkami dookolnymi lub ukośnymi przecinkami. 6. Kilka dużych fragmentów polepy oraz nieliczne kości zwierzęce. 7. Dwa fragmenty wylewów naczyń późnolateńskich o lekko zgrubiałych krawędziach. Powierzchnie zewnętrzne barwy ciemnoszarej i brunatnoszarej, słabo wygładzane. 8. Ułamek naczynia z okresu rzymskiego. Powierzchnia zewnętrzna barwy szarobrunatnej, zdobiona ornamentem nieregularnie rytymi liniami.

Warstwa od 100 cm do 110 cm. 1. Fragment wylewu skośnie ściętego (Tabl. XLI, 11). Wewnątrz wgłębienie na pokrywkę. Powierzchnia zewnętrzna barwy ceglastosbrunatnej. Poniżej szyjki występuje ornament wąskich żłobków dookolnych. Domieszka drobnoziarnista. Naczynie obtaczane. Średnica wylewu 25 cm. 2. Fragment naczynia (Tabl. XLI, 13) o wylewie słabo wychylonym, prosto ściętym. Powierzchnia zewnętrzna barwy jasnobrunatnej zdobiona ornamentem żłobków dookolnych oraz rzędem ukośnych nacięć. Domieszka drobnoziarnista. Naczynie dosyć silnie obtaczane. Średnica wylewu 18 cm. 3. Fragment naczynia obtaczanego (Tabl. XLI, 16) z cylindryczną szyjką, krawędź poziomo ścięta. Brzusiec profilowany. Ornament w postaci krzyżyków wyciskanych stempelkiem. Domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 19 cm. 4. Ułamek naczynia (Tabl. XLI, 12), o kształcie esowatym, szyjce i wylewie lekko profilowanym. Powierzchnia zewnętrzna barwy brunatnej. Domieszka drobnoziarnista. Naczynie dosyć silnie obtaczane. Średnica wylewu 16 cm. 5. Fragment naczynia (Tabl. XLI 17) słabo obtaczanego o powierzchni zewnętrznej barwy brunatnoczarnej, zdobionej dwoma rodzajami linii falistej. Domieszka drobnoziarnista. 6. Ułamek naczynia średniościennego. Powierzchnia zewnętrzna barwy ceglastosbrunatnej, zdobiona poziomymi szerokimi żłobkami dookolnymi. Domieszka drobnoziarnista. 7. Kilkanaście ułamków naczyń wczesnośredniowiecznych, niecharakterystycznych oraz dwa wylewy późnolateńskie o krawędziach lekko zgrubiałych. 8. Kilka ułamków polepy oraz fragmenty kości zwierzęcych.

Warstwa od 110 cm do 130 cm. 1. Kilkanaście ułamków naczyń wczesnośredniowiecznych, w tym kilka fragmentów o powierzchniach zewnętrznych barwy ceglastej, zdobionych wąskimi żłobkami dookolnymi. 2. Ułamki polepy oraz drobne kości zwierzęce.

Ceramika wczesnośredniowieczna ze stanowiska w Zawadach pow. Grójec ma charakter jednolity. Zarówno pod względem formy, jak i techniki wykonania nawiązuje do znanych materiałów wczesnośredniowiecznych z terenów Mazowsza i Polski środkowej. W materiale ceramicznym przeważają naczynia średnio- i cienkościennie o silnie wydętych brzuścach i rozchylonych wylewach często profilowanych (Tabl. XLI, 1) lub facetowanych (Tabl. XLI, 7). Wszystkie fragmenty naczyń pochodzące z jamy II były ręcznie lepione, a następnie dosyć silnie obtaczane.

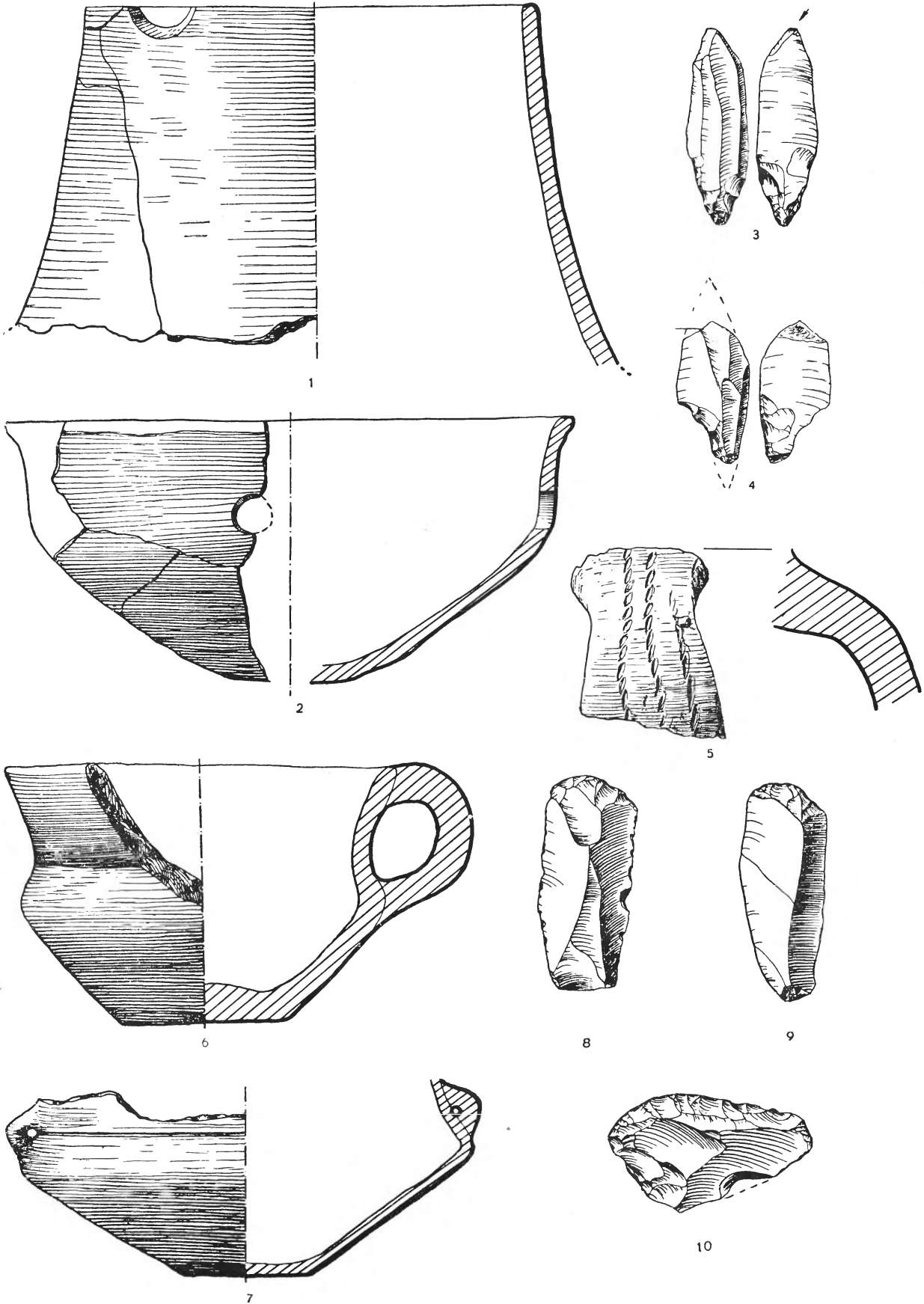
W zakresie ornamentacji obok najliczniej występującego zdobnictwa poziomych żłobków dookolnych odkryto również ułamki naczyń ornamentowanych kilkuzębnym narzędziem, linią falistą oraz skośnymi nakłuciami. Wyjątkowy okaz stanowi jedynie fragment naczynia z cylindryczną szyjką zdobiony krzyżykami wyciskany stempelkiem (Tabl. XLI, 16).

Omówione wyżej typy ceramiki występują na stanowiskach wczesnośredniowiecznych datowanych na wiek XII i XIII, jak np. grodzisko w Błoniu pow. Grodzisk Mazowiecki¹⁵ i grodzisko w Łęczycy¹⁶. Wydobyty z jamy II brą-

¹⁵ A. C o f t a: Wyniki badań na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Błoniu, pow. Grodzisk Mazowiecki w latach 1949–51, „Materiały Wczesnośredniowieczne” t. III (1953), tabl. XII, 4; tabl. XIX, 3.

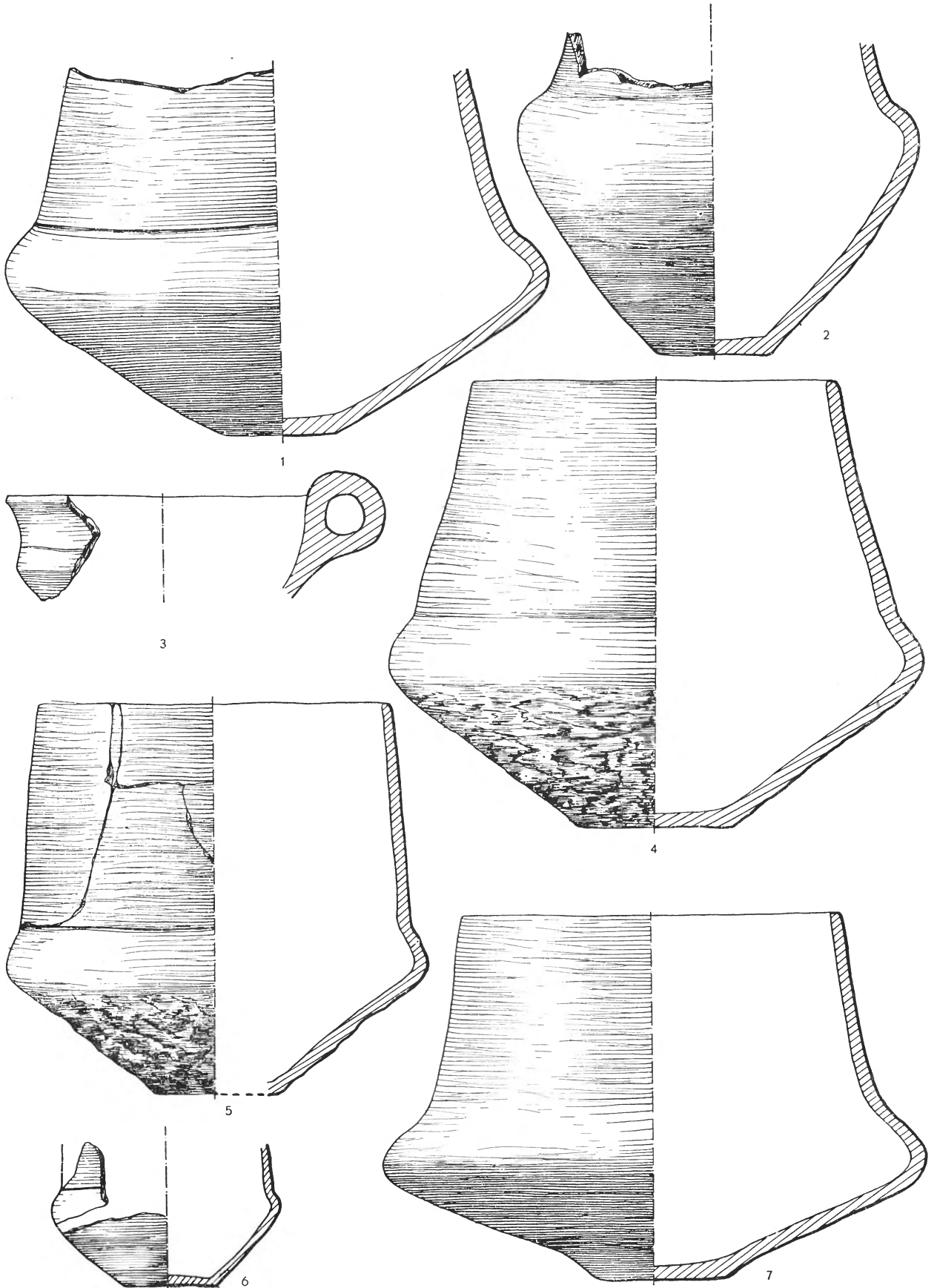
¹⁶ A. N a d o l s k i: Prace wykopaliskowe na grodzisku łęczycyckim w latach 1950–1951 „Studia Wczesnośredniowieczne” t. III (1955), tabl. 111, 14; tabl. 123, 4.

TABLICA XXXVI

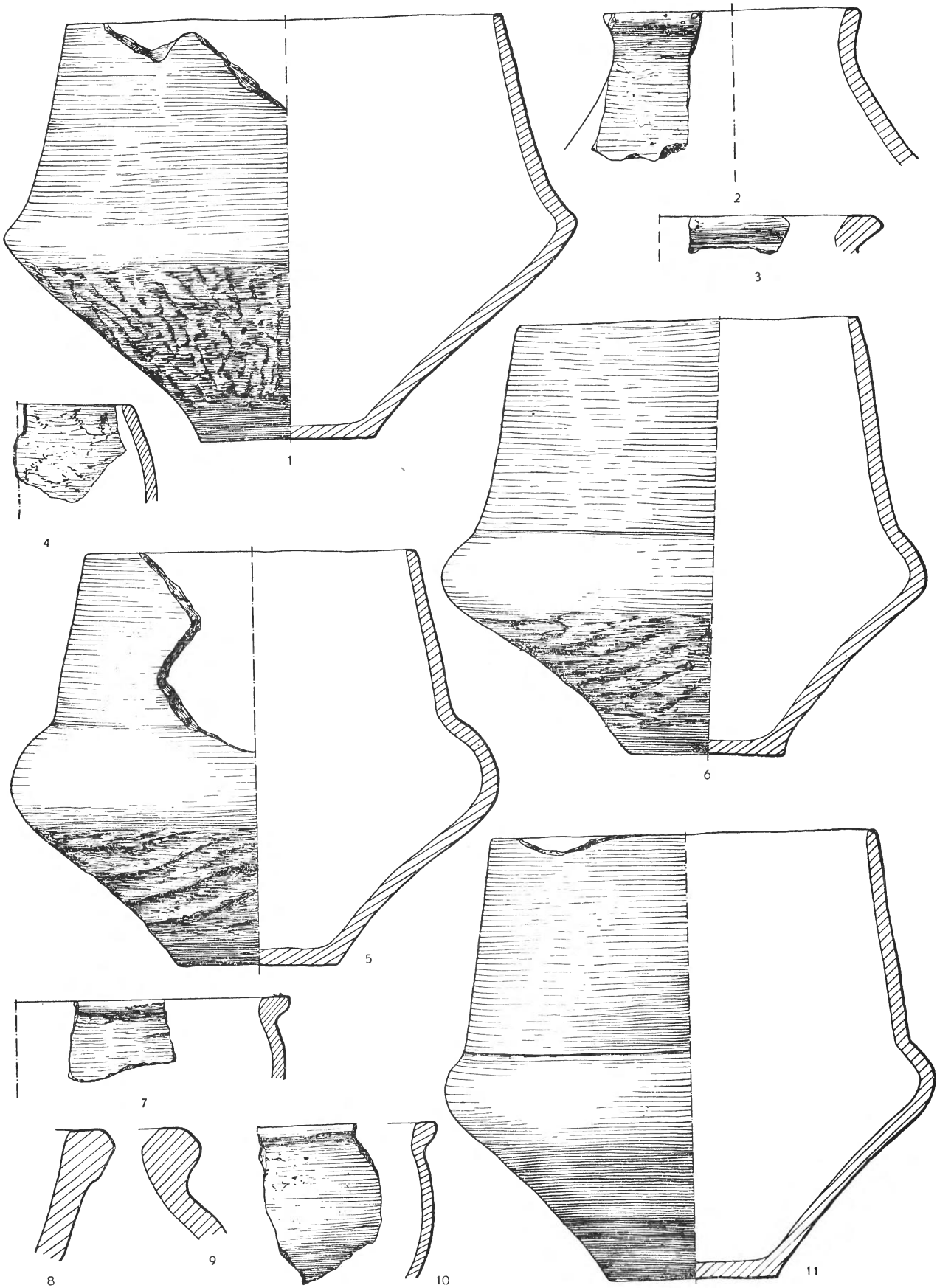
Z a w a d y pow. Grójec. Osadnictwo z epoki kamiennej (3-5, 8-10). Cmentarzysko kultury łużyckiej. Grób 1 (6-7). Grób 11 (1-2). Nr. 3-6, 8-10, $\frac{2}{3}$ w.n., pozostałe $\frac{1}{3}$ w.n.

TABLICA XXXVII

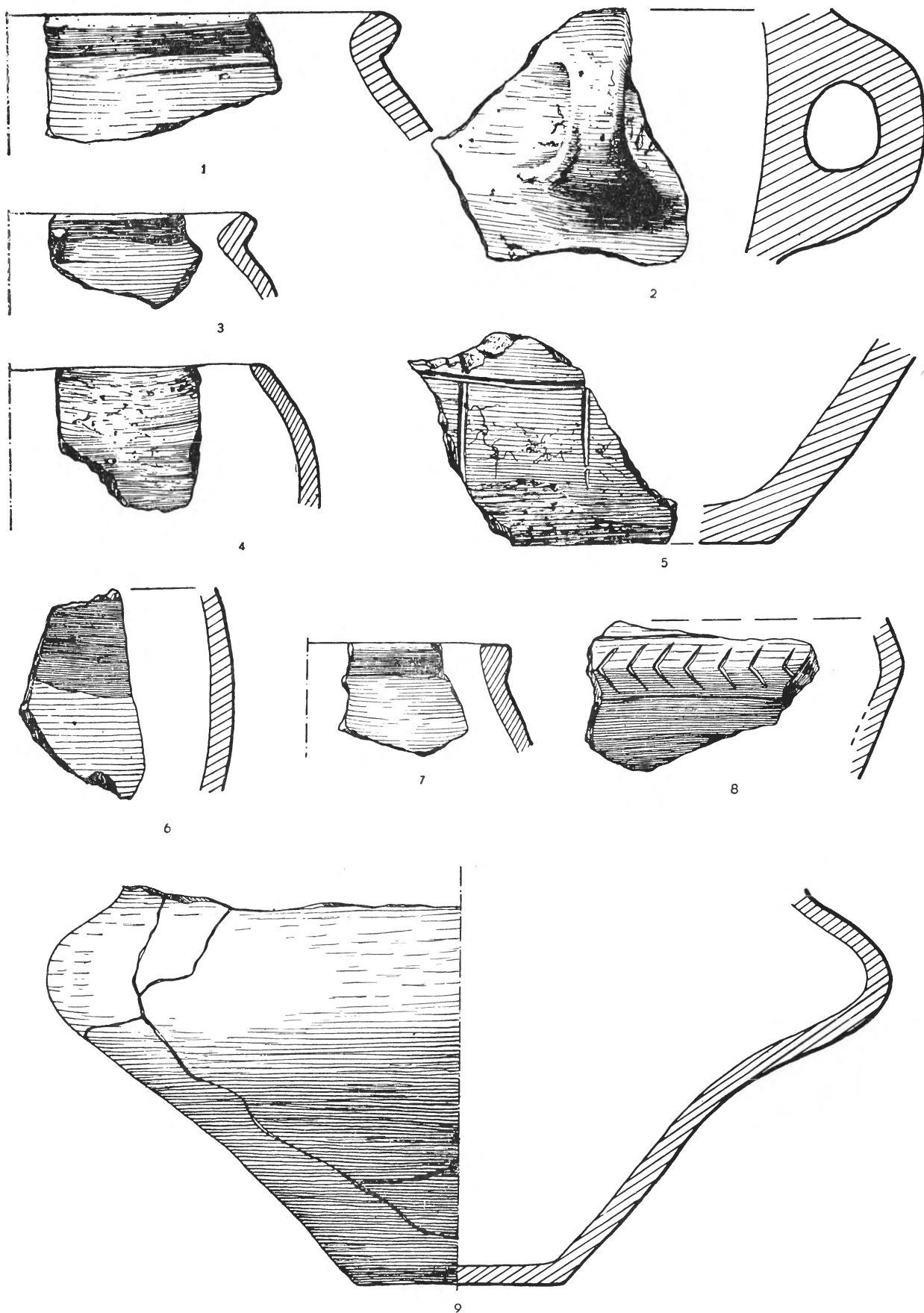
Z a w a d y pow. Grójec. Cmentarzysko kultury łużyckiej. Grób 2 (7). Grób 7 (2). Grób 13 (3-4, 6). Grób 14 (1). Grób 15 (5).
 Nr 3 $\frac{1}{2}$ w.n., pozostałe $\frac{1}{4}$ w.n.

TABLICA XXXVIII

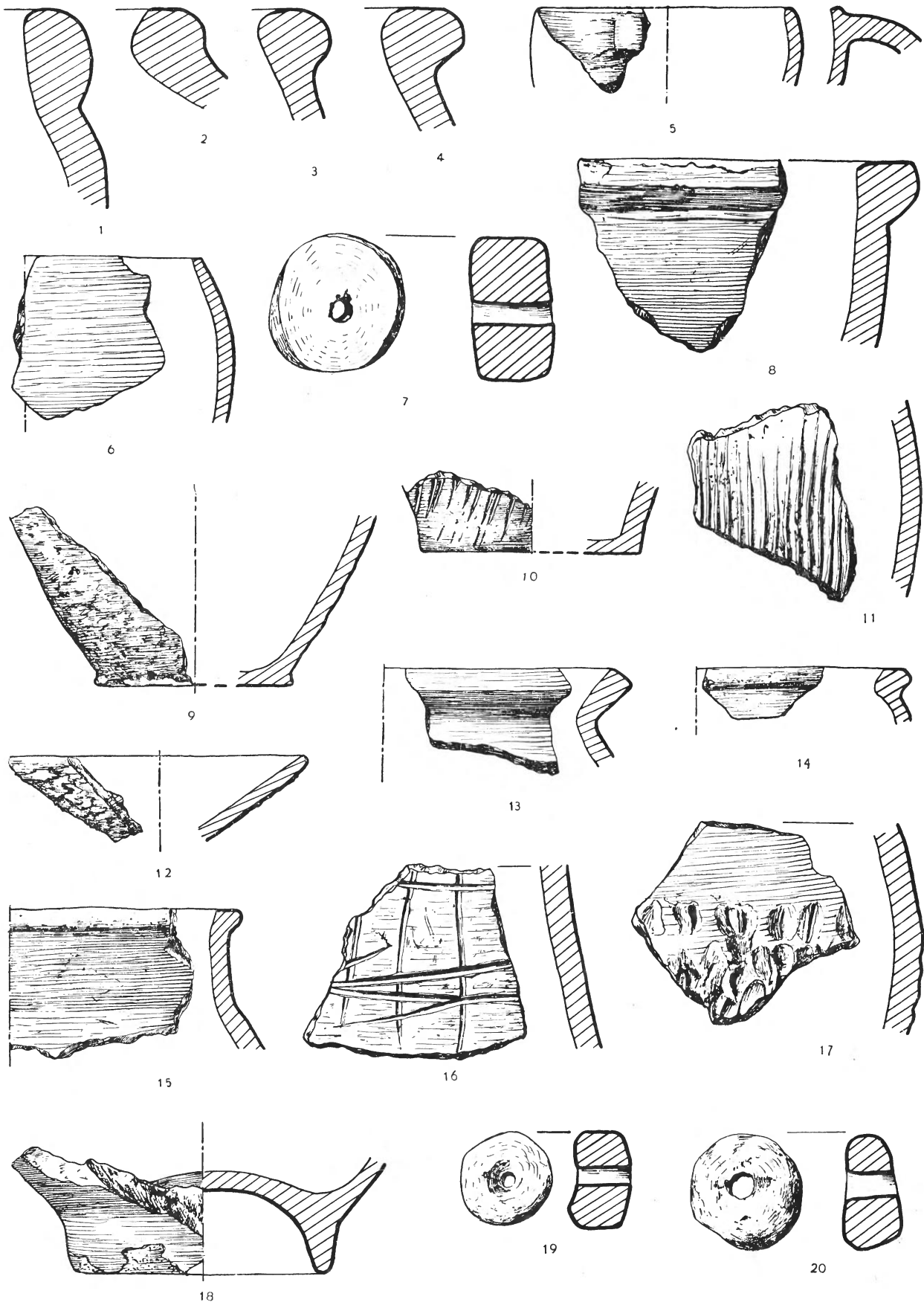
Z a w a d y pow. Grójec. Cmentarzisko kultury łużyckiej. Grób 16 (5). Grób 17 (1). Grób 19 (11). Grób 21 (6). Osada lateńsko-rzymska. Jama VIII (2-3). Warstwa kulturowa (4, 7-10). Nr. 3 8-9 1/2 w.n., pozostałe 1/4 w.n.

TABLICA XXXIX

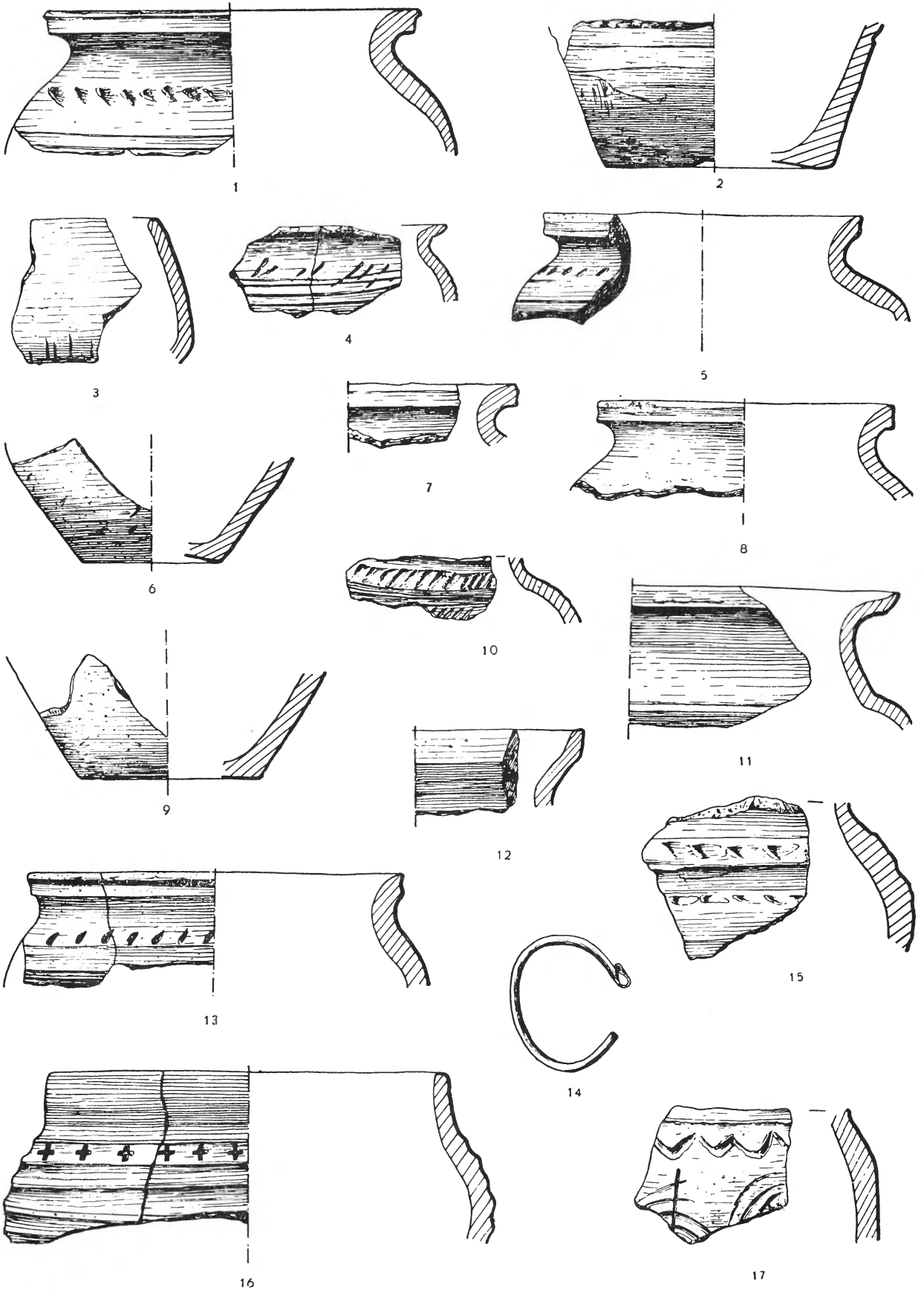
Z a w a d y pow. Grójec. Cmentarzisko kultury łużyckiej. Grób 18 (9). Osada lateńsko-rzymska. Warstwa kulturowa (1–8).
 Nr 2, 5–6, 8 $\frac{2}{3}$ w.n., pozostałe $\frac{1}{3}$ w.n.

TABLICA XL

Z a w a d y pow. Grójec. Osada lateńsko-rzymska. Warstwa kulturowa (1–20). Nr 5–6, 9–10, 12, 14 $\frac{1}{3}$ w.n., pozostałe $\frac{2}{3}$ w.n.

TABLICA XLI

Z a w a d y pow. Grójec. Osada wczesnośredniowieczna. Jama II (1-17). Nr 14-15, 17 $\frac{2}{3}$ w.n., pozostałe $\frac{1}{3}$ w.n.

zowy kabłączek skroniowy również datować można na wiek XII względnie początek XIII wieku¹⁷. Na podstawie przytoczonych analogii wydaje się, że odkryty w Zawadach zespół osadniczy pochodzi z końca XII w. i pierwszej połowy wieku XIII.

К Р А Т К О Е С О Д Е Р Ж А Н И Е

В результате археологических работ в м. Завады повят Груец открыто 21 трупосожигательное урновое погребение лужицкой культуры. Погребения обнаружены были преимущественно в глубине 40 см под поверхностью земли и не имели ни ограды, ни покрывавшей каменной мостовой. Оснащение погребений очень скудное. Лишь только в погребениях 1 и 13 внутри урны находились добавочные сосуды, помещенные на перегоревших костях. На основании найденного материала могильник в м. Завады следует причислить к группе стоянок, типичных для южной Мазовии. Самые старые погребения происходят из 4-го периода бронзовой эпохи (погребение 17), самые поздние вероятно из гальштатского периода (погребения 7 и 11). Остальные погребения надо датировать к перелому бронзовой эпохи и гальштатского периода.

Кроме названного выше могильника на той же стоянке открыто следы латенско-римского поселения с относительно богатым культурным слоем толщиной в 70 см. Это поселение было использовано по всей вероятности от 1-го века перед н. э. до 2-го века н. э.

Во время раскопок обнаружено одну раннесредневековую яму, датированную к 12—13-му в., а также открыто следы, палеолитического поселенчества. Добытые кремневые изделия напоминают промышленность мазовецкую и упадочную палеолитическую.

S U M M A R Y

Twenty one cremation graves of the Lusatian culture were discovered, as a result of excavations at Zawady, in the Grójec district. The graves were found chiefly at the depth of 40 centimetres under the surface of the ground, without any pavement of stones. They were poorly furnished. Only in graves 1 and 13 some additional vessels were found inside urns on burnt bones. On the basis of the finds, the Zawady cemetery should be assigned to the group of the archaeological sites typical of Southern Masovia. The oldest graves are dating from the IVth period of the Bronze Age (grave 17), the youngest — from the Hallstatt period (graves 7 and 11). The remaining graves should be dated to the transition between the Bronze Age and the Hallstatt period.

Besides the above mentioned cemetery, traces of a settlement were discovered at the same site. The settlement, dating from the La Tène and the Roman periods, with a fairly rich culture-bearing layer, 70 centimetres thick, was probably in use from the 1st century before our era to the 2nd century of our era.

During the excavations, an early mediaeval pit dated to the 12th — 13th cent. and traces of palaeolithic occupation were also discovered. Flint implements, found there, bear resemblance to the Masovian industry and late Palaeolithic industries.

¹⁷ K. M u s i a n o w i c z: Kabłączki skroniowe próba typologii i chronologii, „Światowit” t. XX (1948), tabl. III, 5.

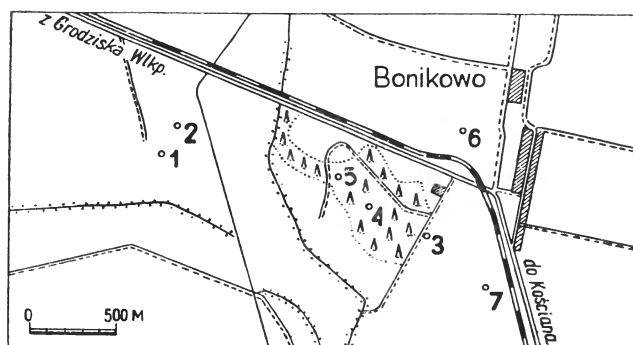
Zofia Woźnicka

OSADNICTWO Z OKRESU RZYMSKIEGO W BONIKOWIE POW. KOŚCIAN

ПОСЕЛЕНЧЕСТВО РИМСКОГО ПЕРИОДА В М. БОНИКОВО ПОВЯТ КОСЦЯН

A SETTLEMENT OF THE ROMAN PERIOD AT BONIKOWO IN THE KOŚCIAN DISTRICT

W sierpniu 1953 r. ekspedycja wykopaliskowa Polskiej Akademii Nauk, pod kierownictwem mgr Zofii Hołowińskiej, przeprowadziła próbne badania na stanowisku 5 w Bonikowie. Badania powierzchniowe sugerowały istnienie tu cmentarzyska z okresu rzymskiego, gdyż obok ceramiki z tego okresu znajdowano przepalone kości. W wyniku prac wykopaliskowych stwierdzono ślady osadnictwa okresu rzymskiego, charakter ich jednak wskazywał na istnienie osady. Obok tego natrafiono na pozostałości osadnictwa innych kultur (kultura przedłużycka, łużycka, okres wczesnośredniowieczny i średniowieczny), znacznie jednak słabsze. Stanowisko jest usytuowane na skraju piaszczystego wzniesienia, 300 — 400 m na zachód od pasma podmokłych łąk przeciętych przez kanał obrzański, wyznaczającego prawdopodobnie dawną dolinę Obry; na wzniesieniu tym znajdują się dziś wsie Bonikowo, Mikoszki, Kurowo (Ryc. 1). Stanowisko to rozciąga się na południe od szosy biegnącej z Kościana do Grodziska, po obu

Ryc. 1. Bonikowo pow. Kościan. Rozmieszczenie stanowisk. 1. Osada z VI — VIII w. i gród z IX — XII w. 2. Osada wczesnośredniowieczna. 3, 6, 7. Stanowiska rzymskie. 4. Cmentarzysko łużyckie. 5. Osada z młodszego okresu rzymskiego.

wykopie pierwszym stanowiła sypka ciemnobrunatna próchnica zmieszana z piaskiem, zawierająca drobne ułamki ceramiki rzymskiej i około 45% ceramiki wczesnośredniowiecznej, średniowiecznej i nowożytnej. Warstwa II charakteryzowała się jaśniejszym zabarwieniem, większą spistością i występowaniem wyraźnego skupiska polepy w części północnej. Była to prawdopodobnie pozostałość jakiegoś toku glinianego, silnie zniszczonego i rozwłoczonego. Zespół ceramiczny był tu dużo czystszy. Znalaziono tylko 4,3% ceramiki średniowiecznej. W wykopie piątym warstwa I zachowała nieco czystszy zespół (zaledwie 5 fragmentów ceramiki średniowiecznej). Natomiast w warstwie II występuje 16,6% ceramiki łużyckiej. W obu warstwach zanotowano niewielką ilość ceramiki. W położonym nieco na zachód wykopie czwartym niemal tuż pod darnią wystąpił już całec, w którym zagłębiały się dwie wspomniane wyżej jamy, oddalone od siebie o prawie 80 cm. Obie były dość płytkie (jama I — 30 cm, jama II — 10 cm głębokości) o średnicy około 1,5 m, zabarwieniu ciemnym, bardziej intensywnym ku środkowi. Zawierały one węgielki drzewne, ułamki naczyń, niewielką ilość kości zwierzęcych i polepy. W jamie I występowała duża ilość ceramiki łużyckiej (większość stanowią ułamki talerza podpłomykowego). W jamie II zanotowano tylko 3 ułamki łużyckie.

Materiał uzyskany w badaniach stanowi prawie wyłącznie ceramika, w której najliczniej reprezentowany jest okres rzymski. Ceramika tego okresu jest (z jednym tylko wyjątkiem) wykonana z wolnej ręki. Występuje ona przeważnie w drobnych ułamkach. Większość pochodzi od naczyń grubej roboty. Powierzchnia jest przeważnie chropowata, czasem gładzona przy powierzchni, często posypywana piaskiem. Niektóre naczynia były obmazywane (znaleziono 12 takich fragmentów). Dużo skorup ma znaczną i nieraz gruboziarnistą domieszkę tłuczonego kamienia. Przepusz-

czalnie jest ona celowa, świadczy o tym dość równomierna grubość ziarn piasku i posypywanie nim powierzchni naczyń. Według W. Hołubowicza¹ domieszka taka wiąże się z funkcją naczyń i techniką wypalania. Naczynia cienkościenne z tłustej gliny pękają przy wypalaniu i nie nadają się do gotowania na otwartym ognisku. Prawdopodobnie więc duża ilość ułamków grubej roboty tłumaczy się tym, że pochodzą one od naczyń kuchennych. Ceramiki nieco staranniej wykonanej jest niewiele (około 8,4%). Powierzchnia tych naczyń jest wygładzona, ścianki cieńsze, barwa najczęściej szara lub brunatnożółta, domieszka drobna, zanotowano kilka ułamków czernionych. Fragmentów pozwalających wnioskować o kształtach naczyń jest bardzo mało. Zachowało się bowiem tylko 12 ułamków brzegów i 9 den. Kilka fragmentów z tego pochodzi od naczyń szerokootworowych, grubościennych. Znaczna ich część pochodzi od naczyń o brzegu prostym, prostym lub lekko łukowatym profilu części górnej, krawędzi przeważnie ściętej do wewnątrz (Tabl. XLII, 1, 2, 11). Średnicę dwóch takich naczyń udało się obliczyć. Wynosi ona 25—30 cm. Fragment przedstawiony na tabl. XLII, 11, pochodzi, być może, od naczynia jajowatego² lub szerokootworowego o brzuścu w przybliżeniu dwustożkowym czy beczułkowatym³. To ostatnie rozwiązanie wydaje się najbardziej prawdopodobne ze względu na dużą średnicę otworu (30 cm), która i tak jest większa od przeciętnej średnicy cytowanych tu jako analogie naczyń. Obie formy datowane są na podstawie analogii z Wymysłowa i Konina na III w. n. e. Niektóre fragmenty naczyń szerokootworowych o krawędzi prosto ściętej (Tabl. XLII, 1, 2) mogą pochodzić od naczyń dwustożkowych o załomie ostrym⁴ lub złagodzonym⁵, przy czym górna część może mieć ścianki ukośne lub proste. Na stanowisku 5 znaleziono fragmenty obu rodzajów załomu. Należały one do naczyń grubościennych, barwy siwej lub szarobrunatnej. Fragmenty takich załomów znane są na przykład z Zadowic pow. Kalisz⁶. Analogiczne naczynia z Konina i Zalewu pow. Łask pochodzą z grobów datowanych na pierwszą połowę młodszego okresu rzymskiego⁷. Tego rodzaju grubościenne, słabo profilowane naczynia dwustożkowe J. Kostrzewski uważa również za charakterystyczne dla młodszego fazy tego okresu⁸. W materiale z Bonikowa występuje również dość duży fragment naczynia o profilu esowatym i szorstkiej brunatnej powierzchni (Tabl. XLII, 3) o średnicy otworu 20 cm. Tego rodzaju naczynia znane są również z Konina⁹ i Wymysłowa¹⁰. B. Kostrzewski ten typ naczyń zalicza do młodszego okresu rzymskiego¹¹. Interesującą formę reprezentuje fragment naczynia z wyodrębnioną szyjką i wargowato wygiętą, facetowaną krawędzią, z brzuścem prawdopodobnie w przybliżeniu dwustożkowym, obmazywanym pionowo miotłką. Niektóre fragmenty z Wymysłowa mają podobny profil i w ten sposób ukształtowaną krawędź¹². Do bardziej charakterystycznych ułamków należy niska nóżka naczynia o powierzchni chropowatej, posypanej piaskiem, barwy ceglastej (Tabl. XLII, 4). Jest to nóżka pełna, o wklęsłym dnie, w przybliżeniu cylindryczna, o lekko wklęsłych ścianach. Trudno do niej znaleźć ściśle analogie. Pucharki na nóżkach, tak często spotykane w pierwszej połowie okresu rzymskiego, mają nóżki wyższe, przeważnie czernione, cienkościenne, najczęściej puste i stożkowate. Formy tego rodzaju zestawili R. Jamka¹³. Jego zdaniem przechodziły one ewolucję od nówek pustych przez wklęsłe do pełnych, o płaskim dnie. Bardziej zbliżone do naszego egzemplarza są nóżki czarek i mis z Konina¹⁴, datowane na II/III w. n. e. Wszystkie mają kształt cylindryczny, niewielką wysokość, ale dno płaskie. Jedną z nich ma lekko wklęsłe ściany, inna chropowatą powierzchnię barwy siwej. Płaskie dno mają również egzemplarze z Kopalicy pow. Jarocin¹⁵. Są one kształtu cylindrycznego, niskie o wklęsłych ściankach i chropowatej powierzchni. Datowane są na młodszy okres rzymski. W świetle tych analogii wydaje się, że okaz z Bonikowa reprezentuje formę późniejszą od nówek publikowanych przez R. Jamkę i zbliża się do wspomnianych wyżej form z młodszego okresu rzymskiego. Odosobnionym znaleziskiem jest również skorupa barwy siwej, dobrze wypalona, o gładkiej powierzchni, z owalną wypukłością wytłoczoną od wewnątrz (Tabl. XLII, 5). Być może tłumaczyć to należy naśladownictwem naczyń szklanych. Niestety jest to tylko niewielki fragment.

Zdobienie naczyń jest niezwykle rzadkie i ubogie. Na kilku fragmentach występuje ornament ukośnych i poziomych bruzd wykonanych tępym patykiem (Tabl. XLII, 9), pospolity w młodszym okresie rzymskim, zwłaszcza na dolnych partiach naczyń. Występuje on często na cmentarzyskach w Wymysłowie, Koninie i Judzikach¹⁶. Jedna skorupa jest ozdobiona ornamentem paznokciowym. Jeden drobny fragment pochodzi od naczynia toczonego na

¹ W. Hołubowicz: *Garncarstwo wiejskie zachodnich terenów Białorusi*, Toruń 1950, str. 35 n.

² S. Jasnosz: *Cmentarzysko z Wymysłowa pow. Gostyń*, „*Fontes Praehistorici*” t. II (1952), str. 273, rys. 315/1, 26a; B. Kostrzewski: *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Koninie*, „*Przegląd Archeologiczny*” t. VII (1947), rys. 34/3, 39/4.

³ S. Jasnosz: op. cit., rys. 146/1, 69; B. Kostrzewski: op. cit., rys. 5/7.

⁴ J. Fitzke: *Groby z okresu wpływów rzymskich odkryte na cmentarzysku łużyckim w Zalewie II w pow. łaskim woj. łódzkiej*, „*Przegląd Archeologiczny*” t. V (1933), str. 192, rys. 21; B. Kostrzewski: op. cit., rys. 35/7.

⁵ B. Kostrzewski: op. cit., rys. 31 i 32/1.

⁶ E. Dąbrowski, L. J. Łuka: *Nowe materiały do pradziejów powiatu konińskiego*, „*Przegląd Archeologiczny*” t. VII (1947), tabl. XII, rys. 38.

⁷ B. Kostrzewski: op. cit., str. 292; J. Fitzke: op. cit., str. 192 n.

⁸ J. Kostrzewski: *Od mezolitu do wędrowek ludów*, Kraków 1939, str. 340, tabl. 86.

⁹ B. Kostrzewski: op. cit., rys. 23/2, 43/3, 116/1.

¹⁰ S. Jasnosz: op. cit., rys. 176/1.

¹¹ B. Kostrzewski: op. cit., str. 273.

¹² S. Jasnosz: op. cit., rys. 144/5, 6.

¹³ R. Jamka: *Cmentarzysko w Kopkach (pow. niski) na tle okresu rzymskiego w Małopolsce zachodniej*, „*Przegląd Archeologiczny*” t. V (1934), str. 200, rys. 8/8, 52/6.

¹⁴ B. Kostrzewski: op. cit., str. 204, rys. 15.

¹⁵ A. Karpińska: *Kurhany z okresu rzymskiego w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem typu siedleńskiego*, Poznań 1926, str. 72, rys. 56.

¹⁶ S. Jasnosz: op. cit., rys. 299/1; B. Kostrzewski: op. cit., rys. 29/3, 113/2,3; 122; J. Marciniak: *Dwa cmentarzyska ciałopalne z okresu rzymskiego w Judzikach i Bargłowie Dwornym w pow. augustowskim*, „*Wiadomości Archeologiczne*” t. XVII (1950), rys. 18c, f.

kole. Jest on barwy siwej, ma tłustą glinę bez domieszki i wyraźne ślady ciągów garncarskich. Kształt jego wskazuje, że jest to część podstawy naczynia (Tabl. XLII, 8). Ścisłą analogię stanowi okaz z Wymysłowa¹⁷.

Poza ceramiką znaleziono na tym stanowisku pewną ilość żuźla żelaznego, na powierzchni i w darni. W wyniku analizy chemicznej przeprowadzonej przez dr A. Kurzawę stwierdzono, że jedynie żużel ciężki (zachowane 3 fragmenty) pochodzi z wytopu dymarkowego. W wykopie czwartym znalazła się moneta rzymska, bardzo zatarta. Według prof. Gumowskiego wizerunek na monecie może być popiersiem Caracalli (211—219) lub Hadriana (117—138).

Jak wspomniano wyżej, na omawianym stanowisku natrafiono na stosunkowo dużą ilość ceramiki innych okresów. Istnienie gdzieś w okolicy osadnictwa kultury przedłużyckiej sygnalizuje znalezisko skorupy (Tabl. XLII, 7) z ornamentem tekstylnym¹⁸. Silniej reprezentowana jest kultura łużycka. Ceramika tej kultury stanowi 6,6% ogółu materiału ceramicznego. Są wśród nich fragmenty cylindrycznych szyjek, brzegi mis wgiętych do środka. Fragmenty brzuśców barwy żółtobrunatnej, czerwonej i czarnoszarej, gładkie, wykonane z tłustej gliny bez domieszki lub z domieszką miki. Między innymi w jednej z jam znaleziono kilkanaście fragmentów płaskiego, słabo wypalonego talerza, barwy czerwonawej, zdobionego ornamentem paznokciowym (Tabl. XLIII, 4), układającym się w promieniście rozchodzące się pasma. Brzeg talerza jest prosty i również zdobiony paznokciem. W jamie tej były również dwa fragmenty drugiego takiego talerza, niezdobionego. Ornament paznokciowy o takim układzie spotkano na zewnętrznej powierzchni misy¹⁹, na cmentarzysku w Czarnkowie. Na podstawkach glinianych spotykamy go w publikacji H. Schumana i A. Miecka²⁰. Datowane są na okres halsztacki. Z późniejszych okresów występuje pewna ilość ceramiki wczesnośredniowiecznej górą i całkowicie obtaczanej (2,1%) oraz średniowiecznej ceramiki ceglastej i nowożytniej.

Przedstawiony wyżej materiał pozwala stwierdzić, że na stanowisku 5 mamy do czynienia z osadą z okresu rzymskiego. Ceramika tego okresu stanowi 82,6% całości materiału ceramicznego. Materiał z innych okresów ma charakter wyraźnie przypadkowy i nie wskazuje na istnienie na tym miejscu jakichś elementów osadniczych. Znalazł się tu zapewne w ten sam sposób, jak ułamki ceramiki nowożytnej, jakkolwiek to miejsce położone jest daleko od współczesnych zabudowań.

Nieco większa ilość ceramiki kultury łużyckiej (6,6%) tłumaczyć się może istnieniem w pobliżu, w odległości kilkuset metrów cmentarzyska tej kultury, gdzie mieszkańcy osady niejednokrotnie zapewne znajdowali całe naczynia i być może nawet wtórnie je użytkowali. Może tak wyjaśnić należałoby znalezione w jednej z jam obok ceramiki z okresu rzymskiego prawie całego łużyckiego talerza podpłomykowego.

Brak jest niestety ściślej datujących zabytków. Moneta ze względu na słaby stan zachowania nie może być dokładniej sklasyfikowana. Data jej powstania wahałaby się więc w granicach całego stulecia (Hadrian 117—138, Caracalla 211—219). Jeśli obliczać czas przypuszczalnej wędrowki i użytkowania monety do momentu jej zgubienia na około 50 lat, to należałoby wziąć pod uwagę okres od początku II w. do końca III w. n. e.

Nieliczne formy ceramiczne, które udało się zrekonstruować, reprezentują typy spotykane w młodszym okresie rzymskim, i to raczej w pierwszej jego połowie. Pozostały drobny materiał ceramiczny, posiada również cechy charakterystyczne dla młodszego etapu tego okresu: brzuśce o powierzchni chropowatej, czasem obmazywanej lub posypywanej piaskiem, glina o dość silnej domieszce, barwy szarej, brunatnej, czerwonawej, w przeważającej większości grube ściany, ubóstwo ornamentów ograniczających się do kombinacji płytkich bruzd, przy minimalnej ilości ceramiki czernionej (6 fragmentów) tak częściej w starszym okresie rzymskim i braku typowych dla tego okresu ostro profilowanych form. To wszystko skłania do datowania osady na pierwszą połowę młodszego okresu rzymskiego.

Na podstawie posiadanego materiału trudno ustalić czas trwania osady. Charakter warstwy kulturowej, jej mała intensywność i grubość nasuwają przypuszczenie, że raczej nie był on długi. Dane dotyczące charakteru i lokalizacji zabudowań mieszkalnych są niezwykle skąpe. W wykopie pierwszym być może natrafiono na jakiś dom mieszkalny. Świadczyłaby o tym duża ilość polepy wyglądającej na resztki rozwleczonego paleniska oraz większa miąższość warstwy kulturowej w tym miejscu. Mała jednak powierzchnia wykopu, brak wyraźnych śladów budynku, zarysu ścian czy słupów nie pozwala stwierdzić nic pewnego. Na całym przebadanym obszarze spotykano pewną ilość polepy często z odciskami słomy, przypuszczalnie resztki toków glinianych. Znalazł się również jeden kawałek z wyraźnie odcisniętą plecionką (Tabl. XLII, 10) z grubszych patyków. Używano więc być może budynków plecionkowych. Wydaje się, że dwie odkryte poza osadą względnie na jej skraju płytkie jamy można interpretować jako ogniska otwarte, analogiczne do tych, jakie publikuje K. Dąbrowski z Piwonice pod Kaliszem²¹. Próby łączenia ich z przypuszczalnym pobliskim cmentarzyskiem muszą upaść ze względu na brak w nich spalonych kości ludzkich i jakiegokolwiek wyposażenia grobowego. Zastanawiające jest, że w tym miejscu stwierdzono zanikanie warstwy kulturowej, podczas gdy badania powierzchniowe wykazują, że stanowisko 5 ciągnie się jeszcze ponad 200 m w kierunku wschodnim. W ogóle stanowisko to jest bardzo duże, zajmuje obszar około 500 m (w kierunku ze wschodu na zachód) i 250 m (z północy na południe). Niewykluczone jest również, że część stanowiska zajmuje cmentarzysko rzymskie (o czym mogłyby świadczyć przepalone kości) lub może nawet inna osada nieco wcześniejsza lub późniejsza od omawianej. Być może w ten sposób należałoby tłumaczyć znalezienie w czasie badań powierzchniowych przeprowadzonych przez prof. J. Kostrzewskiego, w zachodniej części stanowiska, brzegu naczynia o krawędzi faceto-

¹⁷ S. Jasnosz: op. cit., str. 222, rys. 340/10.

¹⁸ J. Kostrzewski: Wielkopolska w pradziejach, wyd. III, Warszawa — Wrocław 1955, str. 83, rys. 175.

¹⁹ L. J. Łuka: Cmentarzysko kultury łużyckiej w Czarnkowie z IV—V okresu epoki brązu, „Fontes Praehistorici” t. I (1950), str. 140.

²⁰ H. Schumann, A. Mieck: Das Gräberfeld bei Oberberg-Bralitz, Prentzlau 1901, tabl. 22/162.

²¹ K. Dąbrowski: Badania archeologiczne we wsi Piwonice w pow. kaliskim, w r. 1954, „Sprawozdania Archeologiczne” t. I (1955), str. 53, 54.

wanej, formy, która nawiązuje do okresu lateńskiego²². Wspomniany zespół zawiera również fragment cienkościenne, czernionego naczynia i część ciężarka tkackiego (Tabl. XLII, 6; XLIII, 1). Analogie do tego ostatniego znajdujemy w Poznaniu przy ulicy Krańcowej²³ i w Piwonicach²⁴. Ma on podobnie jak ciężarki z obu wspomnianych stanowisk kształt ostrosłupa ściętego.

Ślady osadnictwa z okresu rzymskiego są w okolicy badanego obiektu bardzo częste. Około 600 m na zachód od naszej osady jest stanowisko 3. Znajduje się ono na południe od szosy i nasypu kolejowego, przy drodze wiejskiej odchodzącej od niej, na płaskiej równinie. Znalaziono na nim kilkanaście fragmentów ceramiki rzymskiej, wyłącznie z partii środkowych naczyń. Przypomina ona ceramikę ze stanowiska 5 szorstką, jasnobrunatną powierzchnią, dużą i gruboziarnistą domieszką, grubymi ściankami. Brak bardziej charakterystycznych fragmentów nie pozwala na bliższe, choćby prowizoryczne, datowanie.

W najbliższym sąsiedztwie osady ze stanowiska 5 odkryto w roku 1953 stanowisko 6. Znajduje się ono po drugiej stronie szosy na polach ciągnących się od pierwszego kanału przecinającego szosę wiodącą z Bonikowa do Sepna ku zabudowaniom wsi Bonikowo. Stanowisko to obejmuje pas długości około 1 km. Jest to więc znowu stanowisko bardzo duże. Obecnie znajdują się tu pola orne. Znalaziono tu 32 fragmenty ceramiki rzymskiej grubościennej z dużą domieszką przeważnie gruboziarnistą, z chropowatą powierzchnią, jaką znamy już ze stanowiska 5 i stanowiska 3. Wśród nich jest fragment cienkościenne, czernionego naczynia ostro profilowanego z niewielką domieszką przede wszystkim miki. Oprócz tego fragment naczynia (Tabl. XLIII, 5) z małym uchem. Podobny ułamek znaleziono na stropie warstwy starszej osady pod wałem grodu na stanowisku 1. Ucha takie są jednak powszechnie spotykane na stanowiskach rzymskich, między innymi w Słopanowie pow. Szamotuły²⁵.

Brak natomiast analogii do fragmentu grubościenne naczynia (Tabl. XLIII, 2) o wklęsłej krawędzi, która sugeruje bardzo niewielki, zaledwie kilkucentymetrowy otwór naczynia o silnie, lejkowato nachylonych ściankach. Silne wgłębienie brzegu naczynia sprawia, że interpretacja tego fragmentu jako części naczynia o nieregularnej, falistej krawędzi wydaje się mało prawdopodobna. Niewielkie jego rozmiary i brak wszelkich analogii uniemożliwiają rekonstrukcję. Inne fragmenty brzegów z tego stanowiska mają dość typowe dla młodszego okresu rzymskiego formy. Są one wygięte na zewnątrz, zaokrąglone (Tabl. XLIII, 6) lub proste o krawędzi spłaszczonej.

O ile można coś powiedzieć na podstawie tak skąpego materiału, wydaje się, że rozpiętość czasowa między tymi trzema obiektami z okresu rzymskiego (a przynajmniej między stanowiskiem 1 a stanowiskiem 6) nie musiała być wielka. Przypuszczalnie mieszczą się one w ramach młodszego okresu rzymskiego. Jednak tych kilka blisko siebie położonych stanowisk rzymskich, według wszelkiego prawdopodobieństwa pozostałości osad, skłania do przypuszczenia, że reprezentują one różne chronologicznie etapy osadnictwa.

Na młodszy nieco element osadniczy natrafiono prawdopodobnie na stanowisku 7. Położone jest ono na zachód od toru kolejowego w okolicy stacji kolejowej Bonikowo i od pierwszych zabudowań ciągnących się za stacją w stronę Kiełczewa. Najwięcej skorup znaleziono na wtórnym złożu na wale usypanym w czasie ostatniej wojny z piasku wybranego w tym miejscu. Zebrano 46 fragmentów ceramiki grubościennej z domieszką średnio- i gruboziarnistą, barwy czerwonożółtej lub szarozółtej. Powierzchnia zewnętrzna przeważnie szorstka, 7 fragmentów silnie chropowatych i o dużej domieszce tłuczonego kamienia pochodzi od dużych naczyń o bardzo grubych ścianach. Jedno z nich było obrzucone na powierzchnię szarą gliną. Powierzchnia wewnętrzna tych naczyń jest znacznie gładza, a u dziesięciu fragmentów starannie gładzona, nawet lśniąca, tłusta. Oprócz tego zachowały się fragmenty ceramiki cienkościennej. Ogółem występuje tu 18 fragmentów brzegów i 4 den. Brzegi przeważnie proste lub nieznacznie wychylone na zewnątrz, krawędzie lekko spłaszczone lub ścięte, kilka skorup ma krawędź nieregularną, wgniataną paznokciem lub palcami. Jeden brzeg ma krawędź zgrubiałą; jest to forma pochodna od lateńskiej. Znalaziono również ułamek brzegu miski nieznacznie zagięty do środka (miski takie znane są z Piwonic z I fazy osadniczej)²⁶. Jeden większy fragment pochodzi od naczynia o wyodrębnionej, zwężającej się ku górze szyjce i odgiętym na zewnątrz brzegu, gładkiej czernionej powierzchni zewnętrznej, siwym przełomie. Średnica otworu wynosiła 19 cm. Prawdopodobnie było to naczynie wazowate o zaokrąglonym załomie brzuśca (Tabl. XLIII, 3), raczej smukłe, podobne do popielnicy z Młodzikowa z grobu 74b datowanego grotami oszczepu na II w. n. e.²⁷ Naczynia tego typu znane są z I—II w. n. e.²⁸ Jeden fragment zdobiony jest trzema skośnymi pasmami nakłuc (Tabl. XLIII, 7), stykającymi się ze sobą w jednym miejscu. Naczynia zdobione nakłuciami są częste zwłaszcza w młodszym okresie rzymskim, z reguły jednak jest z nimi związany ściśle motyw linearny (najczęściej spotyka się trójkąty wypełnione nakłuciami). Najbardziej zbliżony układ występuje na ułamku naczynia z Młodzikowa²⁹. Trzy skorupy mają grube niezgrabne wałki wgniatane palcami, które występują na załomie brzuśca. Powyżej wałka skorupy były gładzone,

²² Najbliższa analogia w pracy K. Dąbrowskiego: Osadnictwo z okresu późnolateńskiego i rzymskiego na stanowisku 1 w Piwonicach pow. Kalisz, „Materiały Starożytne” t. IV (1958), tabl. IX, 6. Inne fragmenty brzegów z tych badań znajdują również analogie w ceramice I fazy tej osady str. 22, tabl. IV, 5.

²³ K. Chmielewski, K. Przewoźna, J. Żak: Osada z okresu rzymskiego w Poznaniu przy ulicy Krańcowej 77, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu”, 1958 z. I, rys. 6, 12, 23.

²⁴ K. Dąbrowski: op. cit., tabl. XVIII, 11 i 16.

²⁵ K. Przewoźna: Osada i cmentarzysko z okresu rzymskiego w Słopanowie pow. Szamotuły, „Fontes Archaeologici Posnanienses” t. V (1955), tabl. XVI, 3 oraz rys. 3 i 6.

²⁶ K. Dąbrowski: Osadnictwo z okresu późnolateńskiego i rzymskiego na stanowisku 1 w Piwonicach pow. Kalisz, „Materiały Starożytne” t. IV (1958), tabl. IV, 15, 16.

²⁷ A. Dymaczewski: Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Młodzikowie pow. Środa, „Fontes Archaeologici Posnaniensis” t. VIII — IX (1957), ryc. 131, 1.

²⁸ A. Dymaczewski: op. cit., str. 418.

²⁹ A. Dymaczewski: op. cit., ryc. 259, 1.

dołem silnie chropowate. Wydaje się, że stanowisko to reprezentuje wcześniejszą fazę osadniczą w stosunku do osady na stanowisku 5. Występuje tu kilka form charakterystycznych dla starszego okresu rzymskiego (naczynie wazowate ostro profilowane, miska, skorupa z ornamentem nakłuwanym), również glina wielu naczyń i częste wygładzanie powierzchni zbliża ją bardziej do ceramiki tego okresu.

Późniejsze stadia rozwoju osadnictwa reprezentuje odkryta w roku 1958 osada na stanowisku 2, położona w bliskim sąsiedztwie grodu, gdzie obok ceramiki z wczesnych stadiów okresu wczesnośredniowiecznego obserwujemy wyjątkowo silne nawiązania do okresu rzymskiego. Być może stanowi ona ogniwo wiążące osadnictwo rzymskie z wczesnośredniowiecznym grodem, przede wszystkim poprzez osadę odkrytą pod wałem tego grodu, datowaną przez mgr Z. Hołowińską na VI—VIII w. n. e.³⁰ Być może przebadanie pozostałych punktów pozwoliłoby uchwycić ciągłość osadniczą na tym terenie od wcześniejszych faz okresu rzymskiego do wczesnego średniowiecza.

К Р А Т К О Е С О Д Е Р Ж А Н И Е

В 1953 году археологическая экспедиция Польской Академии Наук произвела пробные исследования на стоянке 5 в м. Бониково. Это стоянка весьма обширная, она занимает пространство около 500 × 250 м. Здесь констатировано культурный слой толщиной в 25—50 см. из младшего римского периода. Слой заключал также некоторую примесь керамики других культур: долужицкой (1 фрагмент), лужицкой (6,6%), раннесредневековой и средневековой.

Керамика римского периода в значительном большинстве грубого изготовления, без орнаментов, исполнена вручную. Лишь один фрагмент происходит из сосуда, точёного на круге. Формы этих сосудов, глина, обжиг — являются характерными для младшего римского периода, и то скорее для первой его половины. Это датирование подтверждает находка римской монеты Адриана (117—138) или Каракаллы (211—219). Из других древностей здесь найдено несколько фрагментов ткацких грузил в виде усечённой пирамиды, большое количество обмазки (один фрагмент с оттиском плетёнки) и довольно много железного шлака.

Культурный слой является остатком поселения младшего римского периода. По всей вероятности уже на его крае наткнулись на две неглубокие ямы, это предположительно открытые очаги; в другом выкопе, быть может, на фрагмент хаты с большим количеством обмазки, которая могла представлять остаток разрушенной топки.

Поселенчество римского периода является в этом районе очень густым. В радиусе около 1500 м от стоянки 5 находится пять стоянок: от младшего римского периода к ранним фазисам раннесредневекового периода. Материал обеих раннесредневековых стоянок: старшего поселения на стоянке 1 и на стоянке 2 обнаруживает тесную связь с формами римского периода и, быть может, составляет звенья, соединявшие „римское” поселенчество с раннесредневековым „гродом” на стоянке 1.

S U M M A R Y

In 1953 an expedition of the Polish Academy of Sciences carried out preliminary excavations at Bonikowo (site 5). The site is vast, covering an area of about 500 × 250 metres. A culture-bearing layer, 25—50 centimetres thick and dating from the younger Roman period was discovered there. The layer also contained some pottery of other cultures: of the Pre-Lusatian culture (1 fragment), of the Lusatian (6.6 per cent), of the early mediaeval and the mediaeval ones.

Most pottery of the Roman period is of coarse workmanship, hand-made and without ornamentation. Only one fragment is a part of a wheel-made pot. Forms of pots, clay and the way of firing are characteristic of the younger Roman period, of its first half. This dating is confirmed by a Roman coin of Hadrian (117—138) or of Caracalla (211—219), found there. Several fragments of loom-weights in the shape of the truncated pyramid, a great deal of moulded clay (one piece with an impression of wattle-work) and many pieces of iron slag were discovered among other finds.

The culture-bearing layer is a remain of a settlement dating to the younger Roman period. Two shallow pits, probably open hearths, were revealed presumably on the outskirts of the settlement. While making another section, there was discovered a part of a hut with a great deal of moulded clay, which may have been a remain of a destroyed hearth.

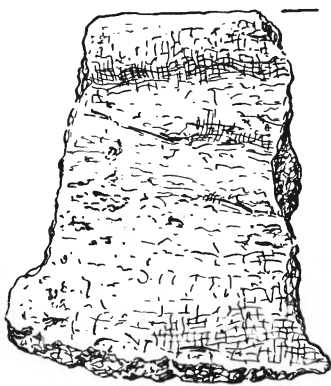
Settlements from the Roman period are densely distributed in that region. Five sites, dating from the younger Roman period to the early phases of the early mediaeval period, are in a distance of about 1,500 metres from site 5. Finds from both early mediaeval sites (the older settlement — archaeological site 1 and archaeological site 2) bear a strong resemblance to the forms of the pots of the Roman period, linking probably the settlement of the Roman period with the early mediaeval earthwork at site 1.

³⁰ Z. Hołowińska: Wczesnośredniowieczne grodzisko w Bonikowie w powiecie kościańskim, Poznań 1956, str. 77.

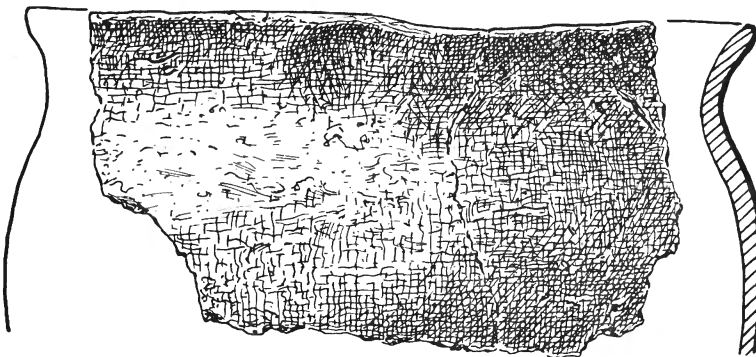
TABLICA XLII

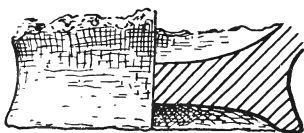
1

2

3

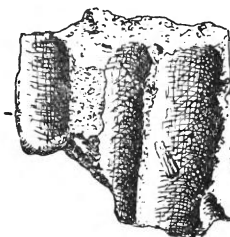
4

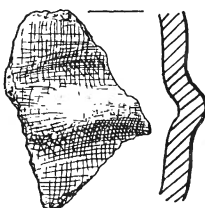
7

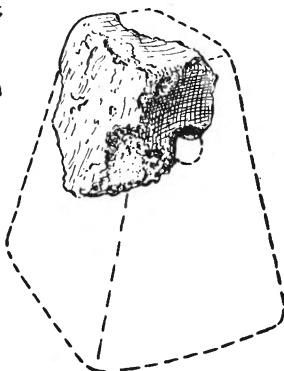
8

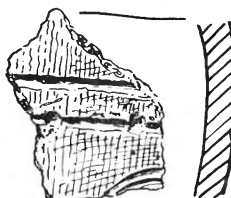
10

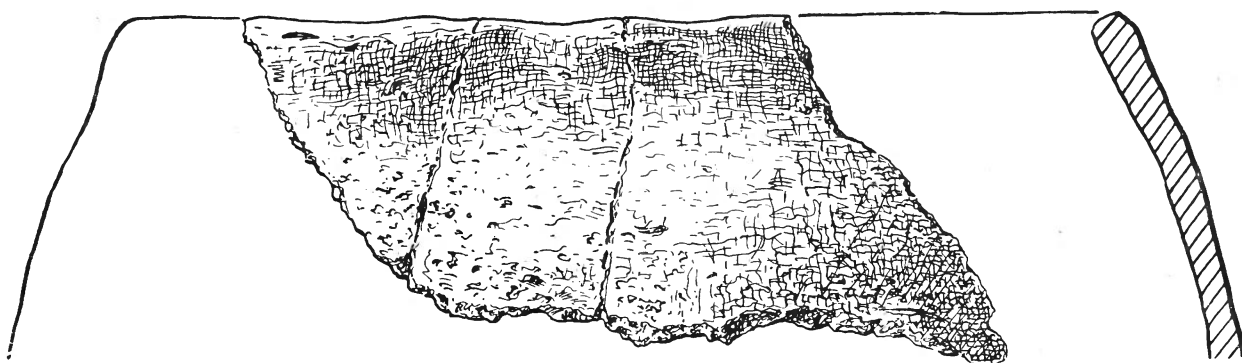
5

6

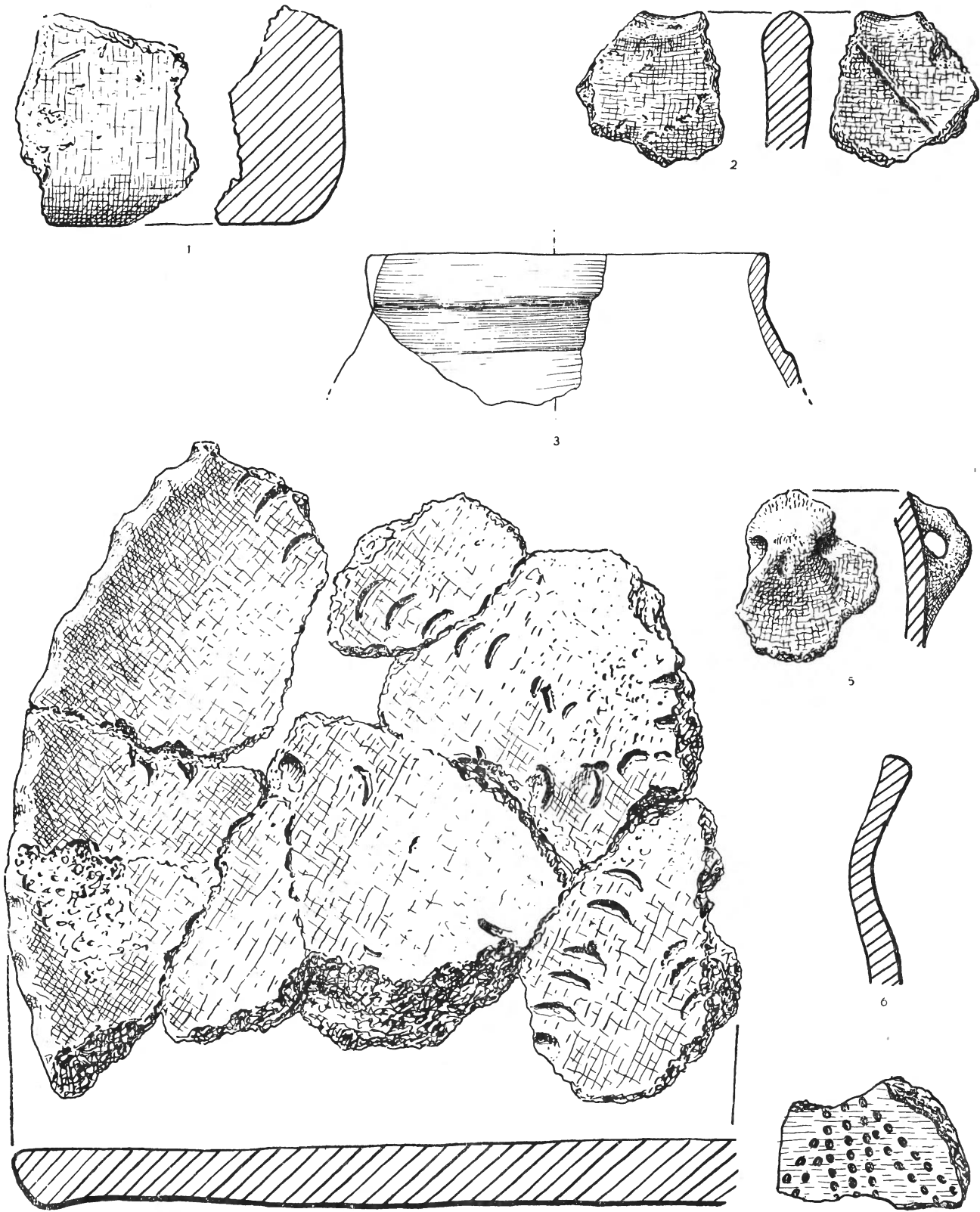
9

11

Bonikowo pow. Kościan. Stanowisko 5. Osada (1—11). Wszystkie przedmioty $\frac{1}{2}$ w.n.

TABLICA XLIII

4
Bonikowo pow. Kościan. Stanowisko 5. Osada (1,4). Stanowisko 6 (2,5—6). Stanowisko 7 (3,7). Nr $3\frac{2}{3}$ w.n.,
pozostałe $\frac{2}{3}$ w.n.

TERESA PIĘTKA-DĄBROWSKA

PRZYCZYNKI DO ZNAJOMOŚCI OKRESU OD I DO VI W.N.E.
Z MIĘDZYRZECZA DNIERU I BUGUК ВОПРОСУ О ИССЛЕДОВАНИЯХ МЕЖДУРЕЧЬЯ ДНЕПР-ЗАПАДНЫЙ БУГ, ОТНОСЯЩИХСЯ К ПЕРИОДУ ОТ 1-ГО
ДО 6-ГО ВЕКА Н.Э.CONTRIBUTIONS TO THE KNOWLEDGE OF THE 1ST-6TH CENT. PERIOD IN THE TERRITORY BETWEEN THE DNIER
AND THE BUG RIVERS

W pracy niniejszej opracowane zostały wszystkie dotychczas nie opublikowane materiały z tego terenu, znajdujące się w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. Ramy terytorialne pracy nie ograniczają się do żadnej z dotychczas wydzielonych grup kulturowych, ponieważ podyktowane były chęcią opublikowania całości materiałów.

Na żadnym wchodzącym w skład niniejszej pracy stanowisku nie prowadzono systematycznych prac badawczych. Były to głównie albo badania powierzchniowe (w tym wypadku bywa na ogół określony charakter stanowiska), albo też darowizny przygodnych znalazców lub kolekcjonerów. Największym zbiorem tego typu była kolekcja zabytków Franciszka Puławskiego, które pochodziły ze stanowiska w Werbycznej pow. Kamieniec Podolski i przekazane zostały w 1908 r. do zbiorów Muzeum Erazma Majewskiego w Warszawie. Bliższe dane archiwalne odnośnie do charakteru większości stanowisk są bardzo skąpe. Kilkakrotnie rodzaj stanowiska udało się określić na podstawie charakteru materiału zabytkowego i w tych wypadkach obok bliższego określenia rodzaju obiektu postawiony jest znak zapytania.

Dla umożliwienia ścisłej lokalizacji na mapach polskich i radzieckich wszystkie publikowane stanowiska w liczbie 19 opisane zostały w katalogu materiałowym w porządku alfabetycznym według nazewnictwa polskiego i obecnego ukraińskiego. W katalogu użyto następujących skrótów: gub. — gubernia, r-n. — rajon, obł. — obłast, LOK. — lokalizacja, CHAR. STAN. — Charakterystyka stanowiska, INW. — inwentarz, CHRON. — chronologia, LIT. — literatura, M. E. M. — Muzeum Erazma Majewskiego.

Materiały

BISÓWKA pow. Ostróg, gub. wołyńska (Bisiwka, r-n. Biłogiria, obł. Kamianec Podiłskij).

LOK.: Nieznana. CHAR. STAN.: Cmentarzysko (?), przypadkowe odkrycie dokonane w 1908 r. przy kopaniu fundamentów. Zabytki przekazane zostały do zbiorów M.E.M. przez Julię Jaworską. Miseczka leżała w dużym naczyniu i była odwrócona dnem do góry. INW.: 1. Duże, toczone na kole, dwuuche naczynie, barwy szarej, o lekko szorstkiej powierzchni. Domieszka drobnoziarnistego tłucznia. Wysokość 21 cm; średnica: wylewu 24 cm, dna 12,5 cm (Tabl. XLIV, 15). 2. Niewielka toczona na kole miseczka o szarej, silnie startej powierzchni. Domieszka drobnoziarnista. Zdobiona przy użyciu gładzika. Wysokość 7,5 cm; średnica: wylewu 11 cm, dna 5,5 cm (Tabl. XLIV, 17). CHRON.: Późny okres rzymski.

CZERNICHÓW pow. Włodzimierz Wołyński (Czornikiw, r-n. Wołodimir Wołyński, obł. Wołyńska).

LOK.: Znalezione na polu Ireny Kościuk w 1937 r. CHAR. STAN.: Osada. INW.: 1. Piętnaście ułamków naczyń toczonych na kole, barwa szara, domieszka drobnoziarnista, powierzchnie szorstkie. 2. Siedem niewielkich fragmentów płaskich den o średnicy od 10 do 14 cm, pochodzących z naczyń toczonych na kole. Barwa szara, domieszka drobnoziarnista, powierzchnie szorstkie. CHRON.: Późny okres rzymski.

KOŚCIANIEC pow. Dubno (Kostianec, r-n. Dubno, obł. Rowno).

LOK.: Nieznana. CHAR. STAN.: Osada. W 1938 r. M. Ostrowski odkrył tu osadę, zajmującą obszar około 2 ha. Oprócz materiału zabytkowego pochodzącego z okresu wpływów rzymskich znaleziono nieliczne ułamki ceramiki neolitycznej i wczesnośredniowiecznej. INW.: 1. Około trzystu fragmentów naczyń toczonych na kole, w tym: a) niewielki ułamek górnej części naczynia o średnicy 27 cm, barwa szara, powierzchnie gładzone, domieszka drobnoziarnista (Tabl. XLIV, 1). b) piętnaście ułamków zupełnie płaskich den o nie wygładzanej szorstkiej powierzchni, barwie szarej, domieszka drobnoziarnistego tłucznia i średnicy od 9 do 11 cm (Tabl. XLIV, 6).

c) Fragment górnej części naczynia o średnicy 23 cm, barwa szara, powierzchnie szorstkie, ornament wykonany przez wygładzenie na połysk, domieszka drobnziarnistego tłucznia (Tabl. XLIV, 5). d) sześć silnie wklęsłych den z wyodrębnionym pierścieniem o starannie wygładzonej powierzchni, barwie popielatej i szarej, wykonanych z bardzo dobrze szlamowanej gliny z prawie niewidoczną drobną domieszką. Średnice od 6 do 13 cm (Tabl. XLIV, 3). e) liczne ułamki pochodzące z brzuśców naczyń. 2. Około pięćdziesięciu fragmentów naczyń ręcznie lepionych o schropowanej powierzchni, barwie szarej i szarobrunatnej, domieszce średnio- i grubziarnistego tłucznia. 3. Dwanaście niewielkich brył polepy z wyraźnymi śladami odcisków drewna. CHRON.: Późny okres rzymski.

K R Z E C Z Ó W pow. Włodzimierz Wołyński (Krecziw, r-n. Iwanyczi, obł. Wołyńska).

LOK.: Nieznana. CHAR. STAN.: Osada(?). Zebrane z pola w 1935 r. INW.: 1. Piętnaście niewielkich ułamków pochodzących z brzuśców naczyń toczonych na kole. Barwa szara, domieszka średnioziarnistego tłucznia, powierzchnie szorstkie. 2. Dwa fragmenty kości zwierzęcych. 3. Trzy niewielkie bryłki polepy. CHRON.: Późny okres rzymski.

K R Z E M I E N I E C – okolica (Kremeniec, r-n., loco, obł. Wołyńska).

LOK.: Nieznana. CHAR. STAN.: Dar Franciszka Puławskiego dla zbiorów M.E.M. w Warszawie. INW.: 1. Szyjka toczona na kole amfory, wykonanej z dobrze szlamowanej gliny. Barwa rdzawa, powierzchnie wygładzone, domieszka bardzo drobnziarnista prawie niewidoczna. Średnica wylewu 4,5 cm. 2. Górna część dwuuchej, toczona na kole amfory, wykonanej z dobrze szlamowanej gliny. Barwa szara, powierzchnie wygładzone. Domieszka drobnziarnista. Średnica wylewu 6 cm (Tabl. XLIV, 7). 3. Niewielki fragment wylewu toczona na kole amfory z uchem, wykonanej z dobrze szlamowanej gliny, barwy rdzawej. Poniżej kołnierza okrągłe uchwyty długości 4 cm (Tabl. XLIV, 11). 4. Silnie zniszczony fragment ucha amfory. CHRON.: Okres rzymski.

M O K R E pow. Dubno (Mokre, r-n. Dubno, obł. Rowno).

LOK.: Nieznana. CHAR. STAN.: Znaleźisko luźne. Dar gimnazjum w Dubnie. INW.: 1. Żelazne ostrze włóczni o daszkowatym przekroju i okrągłej silnie zniszczonej tulejce. Długość 20 cm, długość tulejki 8 cm, szerokość ostrza 4,2 cm (Tabl. XLV, 8). 2. Fragment silnie zniszczonych uchwytów od nożyc żelaznych wykonanych ze sztabki o czworokątnym przekroju (Tabl. XLV, 9). 3. Silnie przedziewały żelazny nożyk z ułamanym trzpieniem. Długość 10 cm, szerokość 1,4 cm (Tabl. XLV, 10). CHRON.: Wczesny okres rzymski.

M S Z A N I E C pow. Berdyczów (Mszaneć, r-n. Komsomolskie, obł. Winnycja).

LOK.: O parę wiorst od czarnego szlaku, obok wsi Mszaniec. CHAR. STAN.: Cmentarzysko. Dar Józefa Stołyhwy. Znalezione przy kopaniu dołu na gnój w pokładzie żółtej gliny na głębokości ok. 2,1 m obok czaszki i małego garnuszka. INW.: 1. Cztery fragmenty trójplytowego, zdobionego rytymi kółkami kościanego grzebienia. CHRON.: Późny okres rzymski.

N A R A J Ó W pow. Dubno (Narajiwka, r-n. Dubno, obł. Rowno).

LOK. i CHAR. STAN.: Nieznane. INW.: 1. Niewielkie toczone naczynie barwy szarej, o lekko szorstkiej powierzchni, zdobione ornamentem pasmowym, wykonanym przy pomocy wygładzania. Wysokość 13,5 cm; średnica: wylewu 18 cm, dna 7,5 cm (Tabl. XLV, 11). 2. Trzy drobne ułamki górnych części toczonych na kole naczyń, o szorstkich powierzchniach, domieszce drobnziarnistego tłucznia i barwie szarej. Średnice wylewów około 20 cm. 3. Cztery fragmenty toczonych na kole den naczyń, barwa szara, domieszka drobnziarnista, powierzchnie szorstkie. Średnice nie przekraczające 15 cm. CHRON.: Późny okres rzymski.

N O W O S I Ó Ł K I pow. Równe (Nowosiłki, r-n. Dubno, obł. Rowno).

LOK. i CHAR. STAN.: Nieznane. INW.: 1. Dwuczęściowa, brązowa fibula z trapezowatym zdobionym kabłąkiem i nakładanymi pierścieniami. Kapturek na sprężynkę i rurka na cięciwę wykonane z jednego kawałka metalu. Sprężyna jednoczęściowa przechodząca w szpile przytwierdzona jest nitami do spodniej części kabłąka. Długość 6,2 cm, długość sprężynki 3,4 cm (Tabl. XLVI, 10). 2. Fragment silnie zniszczonej brązowej sprężynki od fibuli. CHRON.: II wiek n. e.

R O M A S Z K I Ukraina (Romaszki, r-n. Rżysziw lub r-n. Rokitne, obł. Kyjiw).

LOK.: Bliżej nie znana. Dar H. F. Bielaszewskiego, dyrektora Muzeum Starożytności i Sztuki w Kijowie, dla zbiorów M.E.M. w Warszawie.

CHAR. STAN.: Cmentarzysko (?). Zabytki znajdujące się w zbiorach muzeum, być może, ze znanego w literaturze cmentarzyska badanego przez W. W. Chwojkę w 1899 r. Zestaw publikowanych przez W. W. Chwojkę materiałów z Romaszek nie obejmuje naczyń ani metali obecnie publikowanych. INW.: 1. Naczynie z małym uchem ręcznie lepione o starannie wygładzonej powierzchni. Barwa czarnobrunatna. Wysokość 9 cm; średnica: wylewu 13 cm, dna 5,5 cm (Tabl. XLV, 3). W naczyniu tym znaleziono: a) brązową, dwuczęściową fibulę z podwiniętą nóżką, facetowanym, zdobionym ryciami kabłąkiem i dolną cięciwą. Końce drutu sprężynki zaopatrzone są w nakładane kaptureki. Długość 4,6 cm, długość sprężynki 2,4 cm (Tabl. XLV, 7). b) dwa pierścionki z brązowego drutu z nakładanymi, silnie skręconymi spiralami. Średnice 2,2 i 2,3 cm, średnica drutu 0,2 cm (Tabl. XLV, 6). 2. Toczona na kole naczynie o starannie wygładzonej powierzchni. Barwa szara, domieszka drobna, prawie niedostrzeżalna. Wysokość 7,7 cm; średnica: wylewu 10 cm, dna 5 cm (Tabl. XLV, 2). 3. Toczona na kole wysokie naczynie misowate. Powierzchnia zewnętrzna wyświecana, wewnętrzna starannie wygładzona. Barwa szara. Domieszka drobnziarnistego tłucznia. Naczynie zdobione ukośnymi gładzeniami. Wysokość 15,7 cm; średnica: wylewu 24 cm, dna 9,5 cm (Tabl. XLV, 1). 4. Dzbany toczony na kole o lekko wygładzonej powierzchni, barwa szara. Wysokość 19,7 cm; średnica: wylewu 10,5 cm, dna 7 cm (Tabl. XLV, 4). 5. Miniaturowe, ręcznie lepione naczynie z ośmioma kołkami, o niezbyt starannie wygładzonej powierzchni. Barwa brunatnoszara, domieszka średnioziarnista, Wysokość 2,2 cm; średnica: wylewu 2,4 cm (Tabl. XLV, 5). LIT.: W. W. C h w o j k o : Pola pogrzebieni w średnim podnieprowju, „Zapiski Imperatorskiego Russkiego Archeologicznego Obszczestwa, Trudy Oddielienija Sławianskoj i Russkoj Archeologii”, t. XII (1901), str. 181–182, tabl. XIX; A. A. S p i c y n : Polia pogrebalnych urn, „Sowietskaja Archeologija”, t. X (1948), str. 56. CHRON.: III – IV w.n.e.

S A P O Ż Y N pow. Równe (Sapożin, r-n. Hoszcza, obł. Rowno).

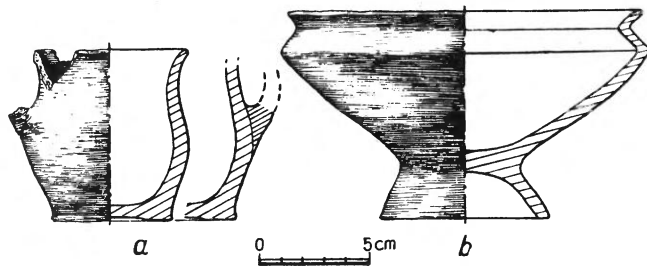
LOK. i CHAR. STAN.: Nieznane. Dar dla zbiorów Muzeum dokonany w 1936 r. INW.: 1. Ręcznie lepiona misa na wysokiej pustej nóżce o czernionych starannie wygładzonych powierzchniach. Domieszka średnio- i drobnziarnistego tłucznia. Średnica: wylewu 16,5 cm, dna 8 cm; wysokość 9,5 cm (Ryc. 1b). 2. Ręcznie lepiony kubek z odtraconym uchem o wygładzonych powierzchniach. Barwa szaroczarciawa. Domieszka średnio- i drobnziarnistego tłucznia. Średnica: wylewu 7 cm, dna 5 cm; wysokość 8 cm (Ryc. 1a). CHRON.: Wczesny okres rzymski.

S K I P C Z E Podole (Skipcza, r-n. Smotrycz, obł. Kamianec Podil'skij).

LOK.: Nieznana. **CHAR. STAN.:** Dar Franciszka Puławskiego dla M.E.M. w Warszawie. **INW.:** 1. Zniszczone żelazne ostrze oszczepu o daszkowatym przekroju i wielobocznej tulejce. Długość 24 cm; średnica tulejki 1,8 cm (Tabl. XLIV, 9). 2. Grzebień kościany, czteropłytkowy, łączony ośmioma brązowymi nitami. Długość 9 cm; szerokość 6 cm (Tabl. XLIV, 16). 3. Toczony na kole mały dzbanuszek o wygładzanej powierzchni. Barwa szara. Wysokość 7,5 cm; średnica: wylewu 6 cm, dna 3,1 cm (Tabl. XLIV, 14). 4. Toczona misa, barwy szarej, o szorstkich powierzchniach. Wysokość 5,7 cm; średnica: wylewu 19 cm, dna 7,4 cm (Tabl. XLIV, 13). 5. Toczona na kole misa, barwy szarej, o wygładzanej powierzchni, zdobiona owalnymi wgłębieniami. Wysokość 10 cm; średnica: wylewu 22,7 cm, dna 8,5 cm (Tabl. XLIV, 12). 6. Ponadto pierwotnie w zbiorach znajdowały się: garnuszek i naczynie wąskotworowe z dużym uchem (dzban?) oraz dwa żelazne groty. Zabytki te zaginęły. **CHRON.:** Późny okres rzymski.

S Z E P I E T Ó W K A Wołyń (Szepetiwka, r-n. loco, obł. Kamianec Podil'skij).

LOK.: W części miasteczka zwanej Brzeźniakami przy budowie domu. **CHAR. STAN.:** Kurhan. **INW.:** 1. Żelazny grot oszczepu o żeberkowanym ostrzu i okrągłej tulejce. Długość 25 cm; średnica tulejki 1,5 cm (Tabl. XLVI, 1). 2. Żelazne ostrze grotu o daszkowatym ostrzu i okrągłej tulejce. Długość 33 cm; średnica 1,8 cm (Tabl. XLVI, 8). **CHRON.:** Późny okres rzymski.

Ryc. 1. Sapożyn pow. Równe. Ręcznie lepiony kubek (a), misa (b).

S Z U M S K pow. Krzemieniec (Szumskie, r-n. loco, obł. Ternop'ł).

LOK.: Teren cegielni Ludwika Mrozowskiego. **CHAR. STAN.** Cmentarzysko (?). Odkryte w lipcu 1935 r. **INW.:** 1. Toczone na kole naczynie o wygładzanych powierzchniach i barwie czarnoszarej. Wysokość 9,5 cm; średnica: wylewu 13 cm, dna 5 cm (Tabl. XLVI, 7). 2. Toczona misa, barwy szaroczarniawej o wygładzanych powierzchniach i domieszce drobnziarnistego tłucznia. Wysokość 6 cm; średnica: wylewu 19 cm, dna 6,5 cm (Tabl. XLVI, 5). 3. Toczony dzban, barwy szarej, zdobiony wypukłym wałkiem. Powierzchnie szorstkie. Wysokość 13,3 cm; średnica: wylewu 10,5 cm, dna 5,5 cm (Tabl. XLVI, 4). 4. Mały toczone dzbanuszek barwy szarobrunatnej, zdobiony wypukłymi wałkami. Powierzchnie starannie wygładzane, zewnętrzna wyświecana. Wysokość 7,5 cm; średnica: wylewu 5,5 cm, dna 3,5 cm (Tabl. XLVI, 2). 5. Ręcznie lepione okrągłego kształtu naczynie o powierzchni górną i wewnątrz naczynia wygładzanej, dołem chropowatej. Barwa brunatna, domieszka średnioziarnista. Wysokość 10 cm; średnica: wylewu 9,5 cm, dna 5,5 cm (Tabl. XLVI, 6b). 6. Płytko, ręcznie lepiona misa, o starannie wygładzonej powierzchni, barwy czarnobrunatnej i domieszce średnioziarnistej. Wysokość 3 cm; średnica: wylewu 11 cm, dna 6 cm. Misą tą przykryte było naczynie nr 5 (Tabl. XLVI, 6a). 7. Nie wielka spirala z brązowego drutu. Długość 0,7 cm. 8. Gliniany przęślik zdobiony nakłuciami i wklęsłymi rowkami. Wysokość 2,1 cm; średnica 3,1 cm (Tabl. XLVI, 3). 9. Dwa fragmenty kościanego grzebienia łączonego brązowymi nitami zdobionego rytą poziomą linią. Wymiary 3,6×4,5 cm (Tabl. XLVI, 9). 10. Sześć niewielkich bryłek bursztynu. 11. Pięć ułamków ceramiki, pochodzących z brzuśców naczyń toczonych na kole. **CHRON.:** Późny okres rzymski. **LIT.:** J. Kucharenko: Wołyńskaja grupa poliwi pogrebienij, „Sowiet'skaja Archieologija”, t. XX (1958), z. 4, str. 219–226, ryc. 6/6.

T R O Ś C I A N I E C pow. Żydaczów (Trostianec, r-n. Mikołajiw, obł. Drohobycz).

LOK.: Na polu Mateckiego za gościńcem, obok zakładu. **CHAR. STAN.:** Osada (?). Dar Nowakowskiego do zbiorów muzeum w 1929–30 r. **INW.:** 1. Górna część lepionego ręcznie naczynia o lekko chropowatej powierzchni. Barwa brunatna. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 16 cm (Tabl. XLIV, 2). 2. Górna część toczzonego naczynia o starannie wygładzonych powierzchniach, zdobionego ornamentem stempelkowym. Barwa czarniawa, domieszka bardzo drobna, prawie niewidoczna. Średnica wylewu 13 cm (Tabl. XLIV, 4). 3. Górna część toczzonego naczynia, barwy szarej, powierzchnie szorstkie, domieszka drobnziarnista, średnica wylewu 16 cm; 4. Około trzydziestu ułamków naczyń toczonych na kole pochodzących z brzuśców. **CHRON.:** Późny okres rzymski.

U R L A pow. Krzemieniec (Zabołotnyj, r-n. Kremeneć, obł. Ternopil).

LOK. i CHAR. STAN.: Nieznane. **INW.:** 1. Cztery fragmenty silnie zniszczonej przepalanej brązowej fibuli z grzebykiem na główce. 2. Okucie żelazne z dwoma nitami o wymiarach 2,6×2,1 cm. 3. Dwa niewielkie fragmenty żelaznego drutu o średnicy 0,2 cm. 4. Zakończenie brązowego okucia, długości 7,9 cm. 5. Dwa fragmenty ręcznie lepionego naczynia, zdobionego liniami rytymi i wyciskanymi kółkami. Powierzchnie wygładzane, barwa czarniawa. Domieszka drobnziarnista. **CHRON.:** II w.n.e.

W E R B Y C Z N A pow. Kamieniec Podolski (Werbyczka, r-n. Smotryćkij, obł. Kamianec Podil'skij).

LOK.: Bliższe warunki znalezienia nie znane. **CHAR. STAN.:** Cmentarzysko (?). Część kolekcji Franciszka Puławskiego darowana do zbiorów M.E.M. w Warszawie w 1908 r. Opisane poniżej zabytki pierwotnie zapisane były w katalogu M.E.M. pod dwoma miejscowościami – Werbyczna i Motryńhorod pow. Kamieniec Podolski. W kilku wypadkach oznaczone one były wspólną nazwą zbiorczą Werbyczna, uroczysko Motryńhorod. Na tej podstawie zarówno w pracach poprzednich¹, jak i w niniejszym opracowaniu przyjęto, że materiał zabytkowy pochodzi z tego samego obiektu. Franciszek Puławski wszedł w posiadanie omawianej kolekcji zabytków między rokiem 1901² a 1908, kiedy to zbiór jego został przekazany do muzeum. Kolekcja ta obejmowała zabytki z okresu rzymskiego, wczesnośredniowiecznego oraz nieliczne przedmioty scytyjskie. Brak napisów na poszczególnych zabytkach, szczególnie zaś metalach, oraz niedokładne zapisy w księdze inwentarzowej nie pozwalają na ścisłe zidentyfikowanie przedmiotów oraz na dokładne określenie stopnia zdekompletowania zbioru. Wydaje się jednak, że nie jest on duży. **INW.:** F i b u l e. Ogółem w zbiorach znajduje się 107, niekiedy dość silnie zniszczonych lub zachowanych fragmentarycznie fibul. W 23 wypadkach stopień zniszczenia nie pozwala na określenie ich typu. Przeważają okazy wykonane z brązu, tylko pięć jest wykonanych z żelaza. 1. Fibule o taśmowatym kabłąku i górnej cięciwie (1 egzemplarz): a) brązowa, jednoczęściowa fibula o taśmowatym kabłąku, zdobionym nakłuciami, z krótką czterozwojową sprężynką i górną

¹ L. R a u h u t: Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie, „Materiały Wczesnośredniowieczne” t. V (1960), str. 253.

² F. P u ł a w s k i: Mogiły o nasypie kamiennym w powiecie kamienieckim, „Światowit” t. IV (1902), ryc. 1. Na sporządzonej tam mapie autor daje dokładną lokalizację stanowisk i uroczysk w najbliższej okolicy Werbycznej. Nazwa uroczyska Motryńhorod nie jest wymieniona.

cięciwą. Wąska nóżka zakończona jest guzkiem. Długość 4,1 cm, długość sprężynki 1 cm (Tabl. XLVII, 1). 2. Fibule silnie profilowane (6 egzemplarzy): a) trzy brązowe jednoczęściowe fibule z płytką do podparcia sprężynki i haczykiem na górną cięciwą. Kabłąk profilowany, nóżka wąska zakończona guzkiem. Podpórka pełna (Tabl. XLVII, 3), lub z dwoma otworami (Tabl. XLVII, 2) względnie wgłębieniami. Długość: 7,2; 4,5; 4 cm, długość sprężynki 1,6; —; — cm. b) trzy zachowane fragmentarycznie, brązowe, dwuczęściowe fibule z haczykiem na cięciwą. Kabłąk profilowany, zdobiony pierścieniami. Nóżka zakończona guzkiem. Długość: 4,3; 5,2; 6,5 cm (Tabl. XLVII, 4). 3. Fibule z grzebieniem na główce (1 egzemplarz): a) dwuczęściowa, brązowa fibula z trójkątną zakończoną guzkiem nóżką i grzebieniem na główce. Sprężynka wielozwojowa z górną cięciwą przytwierdzoną haczykiem. Grzebień zdobiony rytymi liniami. Długość 2,5 cm, długość sprężynki 1,7 cm (Tabl. XLVII, 5). 4. Fibule z podwiniętą nóżką (58 egzemplarzy): a) zachowana fragmentarycznie, brązowa, jednoczęściowa fibula z kabłąkiem owijanym drutem, czterozwojową sprężynką i górną cięciwą. Nóżka zniszczona, rozszerzająca się ku dołowi. Długość 5 cm, długość sprężynki 11 cm (Tabl. XLVIII, 1) b) czterdzieści pięć brązowych (Tabl. XVIII, 2–5,7–9, 11–12), w tym pięć żelaznych (Tabl. XLVIII, 6, 10), zachowanych fragmentarycznie, dwuczęściowych fibul o konstrukcji kuszowatej z wąską podwiniętą nóżką, okrągłym, prostym (12 egzemplarzy) oraz profilowanym, zdobionym nacięciami kabłąkiem (36 egzemplarzy). Osie sprężynek zakończone nakładanymi guzkami. Długość 4,1–6,8 cm, długość sprężynki 1,4–3,8 cm. c) dwie brązowe, dwuczęściowe fibule o konstrukcji kuszowatej i długiej martwej sprężynce. Kabłąki profilowane i zdobione liniami rytymi. Długość 3,8 i 4,2 cm, długość sprężynki 2,4 i 4,1 cm (Tabl. XLVIII, 13–14) d) brązowa, kuszowata, dwuczęściowa fibula z płaskim taśmowatym, zdobionym nakłuciami kabłąkiem i krótką sprężynką. Długość 4,2 cm, długość sprężynki 1,5 cm (Tabl. XLVIII, 15). e) dziewięć brązowych, dwuczęściowych, zachowanych fragmentarycznie fibul o kuszowatej konstrukcji i trójkątnej podwiniętej nóżce. Nóżka często zdobiona liniami rytymi i nakłuciami. Kabłąki przeważnie lekko profilowane. Na końcach osi sprężynki nakładane guzki. Długość 3,8–5,2 cm, długość sprężynki 2,4–3,1 cm (Tabl. XLVIII, 16–18). 5. Fibule z wysoką podpórką (13 egzemplarzy). a) sześć zachowanych fragmentarycznie, brązowych, dwuczęściowych fibul z wysoką pochwęką, okrągłym kabłąkiem oraz nóżką zakończoną guzkiem lub głębokimi liniami rytymi. Pierścienie na granicy nóżki nakładane lub odlewane wraz z kabłąkiem. Długość 2,5–3,2 cm, wysokość podpórki 1–1,6 cm (Tabl. XLVII, 9–10). b) siedem zachowanych fragmentarycznie, brązowych, dwuczęściowych fibul z bardzo wysoką, w czterech wypadkach zdobioną liniami rytymi lub nakłuciami podpórką. Kabłąk okrągły lekko profilowany, nóżka wąska, zakończona guzkiem. Na końcu główki znajduje się okrągły guzek (6 okazów) lub płaski, romboidalny kolec (1 okaz). Kabłąk zdobiony rytymi głębokimi liniami, imitującymi pierścienie. Długość 3,5–5 cm, wysokość podpórki 1,3–2,7 cm (Tabl. XLVII, 8, 12, 14). 6. Tzw. „późne wojackie fibule” (1 egzemplarz). a) zachowana fragmentarycznie, brązowa, dwuczęściowa fibula z półokrągłym, trójkątnym w przekroju kabłąkiem, prostokątną główką zakończoną okrągłym guzkiem oraz płaską, prostokątną nóżką i pełną pochwęką. Nóżka i główka zdobiona rytymi liniami. Długość 5,5 cm (Tabl. XLVII, 13). 7. Fibule z romboidalną nóżką i guzkiem na końcu główki (1 egzemplarz). a) zachowana fragmentarycznie, dwuczęściowa brązowa fibula z półokrągłym kabłąkiem, romboidalną nóżką i okrągłym guzkiem na końcu główki. Pomiędzy guzkiem a początkiem kabłąka widoczne wcięcie na górną cięciwą. Długości 4,9 cm (Tabl. XLVII, 7). 8. Fibule z romboidalną nóżką i półokrągłą płaską główką (2 egzemplarze). a) zachowana fragmentarycznie, dwuczęściowa, brązowa fibula z półokrągłym kabłąkiem, romboidalną nóżką i półkieszycowatą, płaską główką. Podpórka pełna, prostokątna. Sprężynka pierwotnie jednozwojowa. Długość 3,9 cm (Tabl. XLVII, 6). b) zachowana fragmentarycznie, dwuczęściowa brązowa fibula z półokrągłym kabłąkiem, płaską półkolistą główką i romboidalną nóżką. Główka zdobiona ornamentem rytym. Fibula pierwotnie trójzwojowa, o czym świadczą okrągłe wgłębienia obok otworu na oś dla sprężynki. Długość 3,1 cm (Tabl. XLVII, 11). 9. Fibule z półokrągłą, obramowaną guzkami główką (1 egzemplarz). a) fragment zniszczonej, pierwotnie trójpalczastej, brązowej fibuli. Guzki i główka zdobione głębokimi nacięciami (Tabl. XLVII, 15). 10. Dwadzieścia trzy silnie zniszczone ułamki kabłąków, sprężynek i szpil pochodzących z brązowych fibul, w tym trzynaście fragmentów wtórnie przepalonych, stopionych w trzech wypadkach razem z kośćmi. Jeden z fragmentów pochodzi z fibuli wykonanej z żelaza. S p r z a c z k i. 1. Dwie zachowane fragmentarycznie żelazne, okrągłe sprzączki o średnicy 2,1 i 2,2 cm (Tabl. XLIX 2,8). 2. Trzy, częściowo zniszczone, żelazne, półokrągłe sprzączki o wymiarach: 4 × 3,5; 2,1 × 2,1; 1,7 × 1,2 cm. (Tabl. XLIX, 5). 3. Ovalna, brązowa sprzączka ze skuwką do pasa o wymiarach 2,1 × 1,2 cm (Tabl. XLIX, 3). 4. Niewielka, okrągła, żelazna sprzączka z długim zakrzywionym kolcem o wymiarach 1,3 × 1 cm i długości 4,3 cm (Tabl. XLIX, 4). S z y d ł a i d ł u t k a. 1. Szydło wykonane z żelaznej, prostokątnej w przekroju sztabki o długości 5,9 cm (Tabl. XLIX, 19). 2. Żelazne dłutko w środkowej części skręcane wokół osi z dwoma zadziorami o długości 7,7 cm (Tabl. XLIX, 20). S z c z y p c e. 1. Niewielkie szczypce wykonane z cienkiej rozklepanej żelaznej taśmy o długości 7,3 cm (Tabl. XLIX, 12). N o ż e. 1. Dwa fragmentarycznie zachowane żelazne noże z dwustronnie wyodrębnionymi trzpieniami o długości 7,3 i 5,8 cm (Tabl. XLIX, 9, 17). 2. Niewielkie ułamki czterech bardzo zniszczonych żelaznych noży. O k u c i a. 1. Prostokątne żelazne okucie z czterema nitami o wymiarach 3,8 × 3,6 cm (Tabl. XLIX, 22). 2. Niewielki fragment dwóch żelaznych spojonych nitami blaszek o wymiarach 3,3 × 0,8 cm. 3. Trzy zachowane fragmentarycznie blaszkowate, brązowe okucia z przewierconymi otworami (Tabl. XLIX, 15–16, 21). R ó ż n e p r z e d m i o t y m e t a l o w e. 1. Zachowany fragmentarycznie żelazny klucz do szkatułek o długości 8 cm (Tabl. XLIX, 14). 2. Niewielki fragment bardzo silnie zniszczonej żelaznej ostrogi (Tabl. XLIX, 1). 3. Trzy brązowe nity o średnicy główki 1,5–1,4 cm (Tabl. XLIX, 18). 4. Brązowe okucie o średnicy 1,7 cm (Tabl. XLIX, 13). 5. Fragment nieokreślonego przedmiotu żelaznego zakończonego małym kółkiem o średnicy 0,8 cm, długości 2,8 cm (Tabl. XLIX, 23). 6. Ułamki zakończonych zaczepami prostokątnymi płytek żelaznych o wymiarach 8,7 × 2,1 cm i 11 × 1,3 cm (Tabl. XLIX, 24). 7. Pięćdziesiąt dwa bardzo silnie zniszczone fragmenty przedmiotów wykonanych z żelaza i z brązu (w 23 wypadkach wtórnie przepalone). N a c z y n i a s z k l a n n e. 1. Szklana flaska z wysoką, częściowo zniszczoną szyjką zakończoną karbowanym, nakładanym kołnierzem. Szyjka wykonana oddzielnie od brzuśca, następnie łączona. Szkło grube, barwy niebieskofioletowej, powierzchnia lekko iryzująca. Wysokość 14 cm; średnica brzuśca 9 cm (Tabl. L, 18). 2. Górna część małego słoiczka, wykonanego z białozielonkawego szkła. Szkło czyste bez banieczek powietrza. Powierzchnia lekko iryzująca. Średnica wylotu 6,5 cm (Tabl. L, 16). 3. Ułamek szyjki flaszki wykonanej z jasnozielonkawego szkła z matymi banieczkami powietrza. Powierzchnia iryzująca (Tabl. L, 14). 4. Zachowane fragmentarycznie dwa ucha z podłużnymi plastycznymi listwami, zdobione u nasady wgniatanymi dołkami. Barwa jasnozielonkawa, powierzchnia silnie iryzująca. Wymiary: 5 × 3,5 cm i 3,5 × 3 cm. 5. Dziewiętnaście bardzo drobnych ułamek naczyń, wykonanych z jasnozielonego i zielonkawego szkła. K a m i e n i e d o g r y. 1. Dwanaście półkolistych kamieni do gry, wykonanych z czarnego nieprzezroczystego szkła. Średnica 1,3 cm; wysokość 0,6 cm (3 egzemplarze); średnica 1,4 cm; wysokość 0,7 cm (3 egzemplarze); średnica 1,6 cm; wysokość 0,7 cm (2 egzemplarze); średnica 1,9 cm, wysokość 0,7 cm (2 egzemplarze) oraz dwa kamienie o średnicy 2,3 cm i wysokości 0,7 i 0,9 cm (Tabl. LI, 21–26). 2. Półkule, wykonane z przezroczystego żółtego szkła kamień o średnicy 1,3 cm; wysokości 0,6 cm (Tabl. LI, 20). S z k l a n n e k u l e. 1. Wydmuchiwana, pusta w środku kula z brązowego przezroczystego szkła o średnicy 3,7 cm (Tabl. L, 20). 2. Wydmuchiwana pusta w środku kula z ciemnoniebieskiego przezroczystego

tego szkła o średnicy 3,9 cm (Tabl. L, 21). **Paciorki.** Ogółem w zbiorach znajduje się sześćdziesiąt dziewięć paciorków szklanych, w tym jeden bursztynowy. 1. Sześć melonowatych paciorków: cztery wykonane z jasnozielonego, prawie przezroczystego szkła, o średnicach 1,5–2,6 cm i wysokościach 1,3–1,7 cm (Tabl. LI, 1–2), oraz dwa ze szkła czarnego nieprzezroczystego o średnicy 0,7 i wysokości 0,4 cm (Tabl. LI, 6). 2. Trzydzieści jasnoniebieskich okrągłych paciorków z nieprzezroczystego szkła o średnicach 0,6–1,3 cm i wysokościach 0,7–1,1 cm (Tabl. LI, 9). 3. Osiem okrągłych ciemnoniebieskich paciorków z prawie przezroczystego szkła o średnicach 0,5–1,4 cm i wysokościach 0,4–0,9 cm (Tabl. LI, 10–11). 4. Sześć paciorków z wtapianymi pasmami i kropkami, w tym: a) dwa zachowane fragmentarycznie, przepalone i nadtopione długie paciorki z czarnego, nieprzezroczystego szkła z wtopionymi białymi pasmami. Długość 3,8 i 1,1 cm, średnice 0,9 i 1,3 cm (Tabl. LI, 14–15). b) okrągły, czarny, nieprzezroczysty paciorek z czerwonymi, żółtymi i szarymi pasmami. Średnica 2,3 cm, wysokość 1,3 cm (Tabl. LI, 5). c) okrągły nieprzezroczysty, ciemnozielony paciorek z czerwonymi i żółtymi pasmami. Średnica 1,7 cm, wysokość 1,3 cm (Tabl. LI, 13). d) czarny, nieprzezroczysty, okrągły paciorek z nieregularnie rozmieszczonymi żółtymi kropkami. Średnica 1,3 cm, wysokość 1 cm (Tabl. LI, 3). e) owalny, szary, nieprzezroczysty paciorek z żółtymi pasmami. Średnica 0,9 cm, długość 2 cm (Tabl. LI, 4). 5. Siedem paciorków zdobionych wypukłymi pasmami i oczkami, w tym: a) cztery okrągłe, czarne, nieprzezroczyste paciorki z wypukłymi, białymi, czarnymi na czubku guzkami o średnicach 1,1–0,9 cm i wysokościach 0,7–0,6 cm (Tabl. LI, 12). b) dwa ciemnobrunatne, nieprzezroczyste paciorki z białymi pasmami i niebieskawymi wypukłymi guzkami o średnicy 1 cm i wysokości 0,7 i 0,8 cm (Tabl. LI, 17). c) czarny, nieprzezroczysty, okrągły paciorek z białymi i czerwonymi pasmami, wypukłymi żółtymi guzkami o średnicy 1,4 cm i wysokości 0,9 cm (Tabl. LI, 7). d) ciemnozielony przezroczysty paciorek z czarnymi nieprzezroczystymi guzkami o średnicy 2,6 cm i wysokości 1,2 cm (Tabl. LI, 8). 6. Dwadzieścia siedem bardzo drobnych, stopionych razem ciemnoniebieskich, nieprzezroczystych paciorków o średnicach 0,4–0,6 cm i wysokości 0,2–0,5 cm (Tabl. LI, 16, 18–19). 7. Fragment niewielkiego bursztynowego paciorka o średnicy 2,3 cm i wysokości 0,8 cm. **Przęsliki.** Ogółem w zbiorach znajduje się 76 glinianych przęślików, w tym: 1. Sześćdziesiąt pięć dwustożkowatych z załomem przeważnie w połowie wysokości, niekiedy tylko poniżej (3 egzemplarze). Niektóre zdobione są nacięciami, nakłuciami i ornamentem rytym (16 egzemplarzy). Jeden z przęślików jest górą wklęsły. Barwa szara i szarobrunatna. Średnice od 2,5 do 4,8 cm, wysokość od 1,5 do 2,8 cm (Tabl. L, 1–2, 6, 10, 12, 17). 2. Cztery okrągłe przęśliki, w tym jeden zdobiony pionowymi nakłuciami. Barwa szarawa. Średnice od 3,3 do 4 cm, wysokość od 1,6 do 2,3 cm (Tabl. L, 3, 11). 3. Trzy prawie prostokątne w przekroju, obcinane po bokach (jeden ze skośnie ściętym brzegiem), szarobrunatne przęśliki o średnicach 2,4–4 cm i wysokościach 1,3–1,5 cm (Tabl. L, 4–5, 7). 4. Dwa górą stożkowate, a zaokrąglone dołem, niesymetryczne, szarobrunatne przęśliki o średnicach 4 i 4,1 cm, wysokościach 2,3 i 2,9 cm (Tabl. L, 8). 5. Niesymetryczny, szarobrunatny przęślik zdobiony ornamentem rytym o średnicy 3,9 cm i wysokości 3,3 cm (Tabl. L, 9). 6. Przęślik w kształcie ściętego stożka. Barwa brunatna. Średnice 1,8 i 4,7 cm, wysokość 2,6 cm (Tabl. L, 13). **Inne przedmioty.** 1. Fragment silnie zniszczonego glinianego ciężarka o długości 6,4 cm, szerokości 2,4 cm (Tabl. L, 19). 2. Okrągły o płaskiej podstawie, bardzo słabo wypalony gliniany ciężarek. Barwa rdzawa. Średnica podstawy 9,3 cm, wysokość 4,5 cm (Tabl. L, 15). 3. Miniaturowe, lekko zaokrąglone gliniane sitko o średnicy 2,9 cm, grubości ścianek 0,6 cm (Tabl. XLIX, 7). 4. Fragment miniaturowej, glinianej łyżeczki o długości 3,2 cm, grubości 0,6 cm (Tabl. XLIX, 6). 5. Kamienna osełka z przewierconym otworem o długości 3,6 cm, szerokości 1,7 cm, grubości 0,7 cm (Tabl. XLIX, 11). 6. Półwytwór zachowanej fragmentarycznie, podłużnej w przekroju, okrągłej, kamiennej osełki. Długość 2,2 cm, grubość 1,4 cm (Tabl. XLIX, 10). 7. Mały fragment silnie zniszczonego, bliżej nie określonego przedmiotu rogowego.

CHRON.: I – VI w. n.e. LIT.: Katalog treściowy zbioru przedhistorycznego ułożony porządkiem miejscowości, „Światowit”, t. IX (1911), str. 147–148. N. Åberg: Till Belysande ar det Gotiska Kulturinslaget i Mettenuropa och Skandinavien, „Forvänen”, 1936, str. 226.

ZAWADYŃCE – okolica (Zawadińcy, r-n. Smotrycz, obl. Kamianiec Podiłskij).

LOK. i CHAR. STAN.: Nieznane. INW.: 1. Brązowy nit z wysoką półkolistą główką o średnicy 1,5 cm. 2. Dwa brązowe guzki z półkolistymi główkami o średnicach 1,4 i 1,7 cm. CHRON.: Okres rzymski.

ŻYTYŃ WIELKI pow. Równe (Wielki Żytyń, r-n, Ołeksandrija, obl. Rowno).

LOK.: Pole za fabryką. CHAR. STAN.: Osada (?), INW.: 1. Górna część toczzonego na kole naczynia, o szorstkiej powierzchni i barwie brunatnej. Domieszka bardzo drobna, prawie niewidoczna. Średnica wylewu 34 cm (Tabl. XLIV, 8). 2. Fragment górnej części toczzonego na kole naczynia o szorstkich powierzchniach, domieszce drobno- i średnioziarnistego tłucznia. Barwa brunatna. Średnica 21 cm (Tabl. XLIV, 10). 3. Dwanaście ułamków ceramiki pochodzących z brzuśców naczyń toczonych na kole. Przeważa barwa szara. Domieszka drobnoziarnista, powierzchnie szorstkie, niezagładzane. CHRON.: Okres późnorzymski.

Analiza i datowanie materiałów

W materiale zabytkowym pochodzącym z wyżej opisanych stanowisk brak jest możliwości wydzielenia poszczególnych zespołów. W związku z tym datowanie musiało zostać ograniczone do podania ogólnej chronologii obiektów. W katalogu materiałów pominięte zostało całkowicie określenie przynależności kulturowej obiektów. Spowodowane to zostało brakiem dostatecznej ilości ceramiki, będącej w naszym wypadku, ze względu na charakter materiałów, jedynym jej wykładnikiem.

Ramy chronologiczne, w których mieszczą się poszczególne zabytki (głównie III–IV w. n. e.), oraz terytorium, z jakiego pochodzą, wskazują na przynależność ich do kręgu kultury czerniachowskiej (szczególnie nas interesująca grupa wołyńska datowana jest ogólnie na II–IV w. n. e.³, a grupa naddniestrzańska na III–IV/V w.⁴ a może nawet na początek VI w. n. e.⁵). Tylko nieliczne zabytki z Werbycznej datowane na I i II w. oraz dwa naczynia z Sapożyna łączyć można z wcześniejszymi zespołami kulturowymi.

Wszędzie tam, gdzie brak było wyznaczników chronologicznych, a mało charakterystyczny materiał ceramiczny nie pozwalał na dokładne datowanie, posługiwano się ogólnym sformułowaniem: okres rzymski. Technika toczenia naczyń, jakkolwiek typowa dla kultury czerniachowskiej (znana również z wczesnorzymskich zespołów lipickich oraz wczesnoczerniachowskich), nie mogła stać się podstawą uściślenia chronologii.

³ G. Kucharenko: Wołyńska grupa poliów pochowań, „Sowietskaja Archeologija”, z. 4 (1958), str. 225.

⁴ M. A. Tichanowa: O lokalnych wariantach czerniachowskiej kultury, „Sowietskaja Archeologija”, z. 4 (1957), str. 179–186, 190–193.

⁵ M. J. Šmizko: Ranniesławianskaja kultura Podniestrowia w swiecie nowych archeologicznych danych, „Kratkije Soobsczenija I.I.M.K.”, t. 44 (1952), str. 79.

W materiale zabytkowym znajduje się 109 fibul. Pochodzą one głównie z Werbycznej, a tylko trzy znalezione zostały na innych stanowiskach (Nowosiółka, Urla i Romaszki). Większość z nich jest zachowana fragmentarycznie, czternaście jest silnie przepalonych. Duży stopień zniszczenia tych ostatnich nie pozwala na ścisłe określenie ich typu. Tylko pięć fibul z podwiniętą nóżką wykonanych jest z żelaza, resztę stanowią wytwory z brązu. Ogólnie datować je można na okres od przełomu n.e. do V/VI w.

Do najwcześniejszych zaliczyć należy jednoczęściową brązową fibulę o taśmowatym zdobionym kabłąku, krótkiej czterozwojowej sprężynce i górnej cięciwie (Tabl. XLVII, 1). Fibule tego typu, datowane na przełom naszej ery, względnie na początek I w. znane są z wykopalisk w Olbii⁶. Konstrukcyjnie posiadają one silne nawiązania późnolateńskie. Bardzo zbliżone okazy z terenu Galii (zbiory Muzeum w Mandeure — Haute Saone) datowane są na okres późnolateński⁷.

Podobnie, bo na I w., datować można za O. Almgrenem silnie profilowane jednoczęściowe fibule z płytkową podpórką dla sprężynki zaliczone do 1 serii IV grupy (nr 73)⁸. Fibule te powstały na terenie Austrii i Węgier w okresie przejściowym pomiędzy późnolateńskim a wczesnorzymskim, trwają jednak do I, a nawet do II w.n.e. Najpóźniejsze z nich to dwuczęściowe okazy, bez płytki podpierającej sprężynkę (2 seria IV grupy Almgrena). Najbliższych terytorialnie analogii dostarcza cmentarzysko ciepłopalne z Lipicy Górnej pow. Rohatyn i Hryniowa pow. Bóbrka⁹. Większość okazów tam znalezionych jest według M. Śmiszki importowana bezpośrednio z terenu prowincji rzymskich, a tylko nieliczne, nieumiejtnie wykonane egzemplarze są miejscowego pochodzenia. Do najwcześniejszych datowanych na początek I w. należą okazy posiadające w pochewce dwa lub trzy otworki, lub też słabe podwójne względnie pojedyncze wgłębienia (Tabl. XLVII, 2–3). Na okres późniejszy (koniec I lub II w.) datować należy pozostałe fibule o konstrukcji dwuczęściowej (Tabl. XLVII, 4). Również na II w. datować można dwuczęściowe brązowe fibule z Werbycznej i Urli (Tabl. XLVII, 5), z grzebykiem na główce (8 seria V grupy, typ 128)¹⁰ oraz fibulę z kapturkiem i rurką na cięciwę z Nowosiółki (Tabl. XLVI, 10). Te ostatnie Almgren zalicza do wschodniej serii II grupy¹¹. Występują one głównie na terenie między Odrą a Wisłą oraz w Skandynawii, brak ich jest natomiast na terenie Europy Wschodniej. Okazy starsze, podobnie jak nasz egzemplarz, posiadają zdobione kapturki.

Osobną grupę stanowią fibule z podwiniętą nóżką. Są one typologicznie silnie zróżnicowane, datowanie ich nie jest również jednolite. Do najwcześniejszych i bardzo ciekawych form należy zachowana fragmentarycznie brązowa jednoczęściowa fibula z kabłąkiem owijanym drutem (Tabl. XLVIII, 1). Nieliczne znane mi analogie różnią się od omawianego okazu ilością i rodzajem zwojów na kabłąku. Fibule tego typu występują wyłącznie na terenach nadczarnomorskich. Datowane są na przełom naszej ery względnie na koniec okresu późnolateńskiego. Najbliższych analogii dostarczają fibule z Olbii¹², Kerczu i Krymu¹³. Dwie z nich posiadają kabłąk owijany równoległymi skrętami drutu, trzecia (Krym) zdobiona jest skrętami wężykowatymi, przedzielonymi równoległymi pasmami drutu. Kabłąk fibuli z Werbycznej, podobnie jak i jeden z okazów z Olbii, zdobiony jest obydwoma motywami. Analogiczne sposoby zdobienia kabłąka przez równoległe nawijanie zwojów drutu znane są również z okresu późnorzymskiego¹⁴. Fibule te różnią się jednak od wyżej omówionych kształtowaniem kabłąka i prostą, krótko uciętą, pełną nóżką. Drut, którym owijany jest kabłąk, ma znaczenie czysto dekoracyjne i nie jest konstrukcyjnie związany z całością fibuli. Zarówno wysoki kabłąk, jak i widocznie rozszerzająca się ku dołowi, pierwotnie podwinięta nóżka pozwala na datowanie fibuli z Werbycznej na okres około przełomu n.e. oraz podkreśla jej silne związki z terenami nadczarnomorskimi.

Znacznie później datować należy pozostałe fibule z podwiniętą nóżką. Wszystkie charakteryzują się dwuczęściową konstrukcją i dolną cięciwą. Kabłąki proste, okrągłe i niezdobione (Tabl. XLVIII, 2–6) lub też nieco rozplaszczony, profilowany i zdobiony liniami rytym i (Tabl. XLVIII, 7–12). Końce osi sprężynek zaopatrzone są nakładanymi guzkami. Ze względu na znaczną długotrwałość omawianego typu fibul dokładne datowanie napotyka na szereg trudności. Ogólnie przyjmuje się, że na terenie Europy środkowej fibule z podwiniętą nóżką występują od III w. n.e.¹⁵. Wcześniej, datowane na II w., proste niezdobione formy dwuczęściowych fibul z podwiniętą nóżką, znane są z terenów nadczarnomorskich¹⁶. Na obszarach zajętych przez kulturę czerniachowską omawiane fibule występują prawie na wszystkich stanowiskach, spotyka się je również sporadycznie we wczesnych zespołach posiadających bardzo silne powiązania z kulturą zarubieniecką¹⁷. Okazy o zdobionych, silnie profilowanych kabłąkach znane są z dobrze datowanych zespołów z IV w. (Rudka pow. Krzemieniec¹⁸). Z tego samego okresu pochodzić mogą fibule

⁶ A. I. Furmańska: Fibuły iz rozkopok Olbii, „Archeolohija”, t. VIII (1953), str. 80, tabl. II, 1–6.

⁷ L. Lerat: Les fibules gallo-romaine de Mandeure, „Annales Littéraires de l'Université de Besançon”, t. XVI, Paris 1957, pl. I, 10–12.

⁸ O. Almgren: Studien über nordeuropäische Fibelformen, Leipzig 1923, str. 35–37, 39–42, t. IV, 73.

⁹ M. Śmiszko: Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce wschodniej, Lwów 1932, tabl. XIII – XIV, str. 155–160.

¹⁰ O. Almgren: op. cit., str. 58–61.

¹¹ O. Almgren: op. cit., str. 17–19.

¹² A. I. Furmańska: op. cit., tabl. III, 10–13, str. 82–84.

¹³ A. Kalityński: O niektórych formach fibuły iz jużnoj Rossii, „Seminarium Kondakowianum”, Praga 1927, t. I, str. 200–201, 211, 213, tabl. XVI, 23 i 27.

¹⁴ B. Svoboda: Čechy a římské imperium, Praha 1948, str. 161, ryc. 30, 4.

¹⁵ J. Kostrzewski: Wielkopolska w czasach przedhistorycznych, Poznań 1923, str. 198.

¹⁶ A. I. Furmańska: op. cit., str. 84, tabl. IV, 8.

¹⁷ W. P. Pietrow: Zarubienieckij mogilnik, „Materiały i issledowanija po archieologii SSSR” t. 70, str. 56, ryc. 9, 2.

¹⁸ E. Petersen: Ein reicher gepidischer Grabfund aus Wolhynien, „Gothiskandza”, Blätter für Danziger Vorgeschichte, Gdańsk 1941, z. 3, ryc. 5, 2, str. 47.

(Tabl. XLVIII, 13–14) z długą martwą sprężynką¹⁹. Tak więc większość fibul tego typu, pochodzących z Werbycznej datować należy na III w., względnie koniec II w., przy czym do najwcześniejszych należą okazy o prostych, okrągłych kabłąkach. Fibule o silnie profilowanych, zdobionych liniami rytymi kabłąkach, podobne do okazu z Romaszek datowane być mogą na IV w. n.e. (Tabl. XLV, 7; XLVIII, 9). Pewną odmianę tej grupy stanowią dwuczęściowe fibule z podwiniętą trójkątną nożką (Tabl. XLVIII, 16–18). B. Svoboda datuje je na II–III w. n.e.²⁰ Na stanowiskach kultury czerniachowskiej z terenów naddniestrzańskich występują one razem z fibulami z prostą podwiniętą nożką²¹. Są one tam datowane, podobnie jak na terenie Mołdawii²², głównie na III i na IV w. n.e.

Osobną grupę stanowią dwuczęściowe, brązowe fibule z wysoką podpórką i guzkiem na końcu nóżki. W materiale z Werbycznej wyróżniamy ich dwie odmiany (Tabl. XLVII, 9–10 oraz XLVII, 8, 12, 14). Wszystkie zachowane są fragmentarycznie, nie zachowały się sprężynki i szpile. Według Almgrena²³ i Svobody²⁴ fibule tego typu powstały pod silnymi wpływami prowincji rzymskich. Ogólnie datowane są na III w., przy czym Svoboda skłania się nawet do ich wcześniejszego datowania na koniec II w. n.e. Typologicznie późniejsze, znane z pobliskich terenów (Horodnica nad Dniestrem²⁵, Gródek pow. Hrubieszów²⁶, Psary pow. Rohatyn²⁷) bogato zdobione, niekiedy zaopatrzone w podwójną sprężynkę okazy datowane są na IV w. n.e. Pewną lokalną odmianę tego typu fibul stanowią okazy z wysoką ukośną ściętą, niekiedy zdobioną podpórką i główką zakończoną okrągłym lub płaskim guzkiem. Znane są dotychczas wyłącznie z osady w Łuce Wróblewieckiej i z Werbycznej. Dzięki zaopatrzonej w guzek główce, bardzo długiej i ukośnej w stosunku do krótkiego kabłąka podpórce przypominają one ptaki w locie. Analogiczne okazy z Łuki Wróblewieckiej datowane są na IV/V w. n.e.²⁸, względnie VI w.²⁹ Prosty, stosunkowo mało zdobiony kabłąk różni znacznie omawiane okazy od bogato zdobionych fibul z Horodnicy i Psar. Ogólnym charakterem ukształtowania główki omawiane okazy przypominają znane z terenów Jugosławii i Bułgarii późne formy fibul z podwiniętą nożką datowane na VI w. n.e.³⁰ Podobieństwo to dotyczy wyłącznie ogólnego charakteru omawianych fibul, typologicznie należą one do zupełnie odrębnych grup. Ch. Pescheck przypuszcza, że na guzki, którymi zakończone są główki fibul nakładane były ozdobne pierścienie. Odnośnie do fibul z Werbycznej teza ta jest trudna do przyjęcia, ponieważ nie stwierdzamy żadnych śladów po nakładanych pierścieniach. Również prosty, słabo zdobiony kabłąk wyklucza raczej to przypuszczenie. Niewielka ilość znalezisk tego typu fibul, jak i brak dobrze datowanych zespołów, w których by występowały uniemożliwia dokładne ich datowanie. Cytowany przez Śmiszkę, dobrze datowany skarb z Fromborka³¹ ustala raczej górną granicę ich występowania. Analogie te nie są zresztą zbyt dokładne. Wydaje się więc, że omawiane fibule mogą pochodzić zarówno z VI, jak i V wieku, przyjmąwszy takie właśnie datowanie osady w Łuce Wróblewieckiej.

Ciekawy typ reprezentuje dwuczęściowa, zachowana fragmentarycznie tzw. późna wojacka fibula z półokrągłym kabłąkiem i guzkiem na prostokątnej główce (Tabl. XLVII, 13). Fibule tego typu powstały na terenach czeskich i połabskich w późnym okresie rzymskim³², z wcześniejszych typowych dla prowincji naddunajskich i nadreńskich fibul o konstrukcji zawiąskowej³³. Należą one do znalezisk rzadkich. Okazy znane z terenu Czech o dwuczęściowej, kuszowatej konstrukcji świadczą o silnych wpływach północnych. Zły stopień zachowania fibuli z Werbycznej pozwala jedynie stwierdzać, że posiadała ona konstrukcję dwuczęściową, rodzaj i charakter umocowania sprężyny nie jest nam znany. Ponadto fibula z Werbycznej różni się od publikowanych przez Svobodę egzemplarzy płaską, prawie czworokątną, zdobioną płytką na główce. Okazy z Czech są datowane na drugą połowę III i IV w. Nieco odmienne są fibule tego typu z osady w Rypniewie w okolicach Lwowa³⁴, datowane na koniec IV w. Ze względu na płytkowatą główkę, której brak jest we wszystkich omówionych powyżej analogiach, fibula z Werbycznej jest być może trochę późniejsza.

Osobną grupę stanowią fibule o krótkim kabłąku, romboidalnej nóżce i półokrągłej lub półksiężycowatej płaskiej główce (Tabl. XLVII, 6, 11). Z terenu zajętego przez kulturę czerniachowską dalekiej dostarcza cmentarzysko w Czerniachowie³⁵, oraz luźne znalezisko z Kijowa³⁶. Fibule z Czerniachowa są typologicznie bardziej roz-

¹⁹ I. Kovacs: A Marosszentannai népvándorlóskori temető, „Dolgozatok” t. III (1912), str. 310, ryc. 2 a, b.

²⁰ B. Svoboda: op. cit., str. 118–122, ryc. 21.

²¹ E. A. Simonowicz: O datowaniu posiedlenia pierwszych wieków n.e. w Łuce Wróblewieckiej, „Kratkije Soobsczenia I.I.M.K.” t. 47 (1955), str. 26, ryc. 8, 12, 14, 15.

²² E. A. Rikman: Mogilnik u siola Budeszty w Mołdawii, „Sowietskaja Archieologija” t. XX (1958), str. 199, ryc. 2, 4–5.

²³ O. Almgren: op. cit., str. 97–98, tabl. VII.

²⁴ B. Svoboda: op. cit., str. 81–86, ryc. 9, 2, 6, 11, 13.

²⁵ J. Kopernicki: Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem, „Zbiór Wiadomości do Archeologii Krajowej”, t. II, str. 55–59, tabl. III, C.

²⁶ T. Liana, T. Piętka: Osada z okresu wpływów rzymskich w Gródku Nadbużnym pow. Hrubieszów, „Wiadomości Archeologiczne” t. XXV (1958), str. 379, ryc. 7.

²⁷ K. Hadaček: Kultura dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego, „Materiały Antropologiczne, Archeologiczne i Etnograficzne” t. 12 (1912), str. 28–30, tabl. X.

²⁸ E. A. Simonowicz: op. cit., str. 28–29, ryc. 8, 16–18.

²⁹ M. J. Śmiszko: Ranniesławianskaja kultura Podniestrowia w świetle nowych archeologicznych danych, „Kratkije Soobsczenia I.I.M.K.” t. 44 (1952), str. 79–80.

³⁰ Ch. Pescheck: Zur Südausbreitung der Fibel mit umgeschlagenem Fusse, „Praehistorische Zeitschrift” t. XXXIV–XXXV (1953), str. 265, ryc. 3, 1–3; 4, 1, 4.

³¹ W. Gaerte: Urgeschichte Ostpreussens, Königsberg 1929, ryc. 249.

³² B. Svoboda: op. cit., str. 184–186, ryc. 36.

³³ B. Svoboda: op. cit., str. 164–168, ryc. 31.

³⁴ W. D. Baran: Rackopki na posiedlenii I tysiąclecia n.e. w s. Ripniew, lwowskiej oblasti w 1957, „Materiały i dostizenija z archeologii Prikarpatija i Wołyni” Kijew 1959, str. 110, tabl. I, 22, 23.

³⁵ W. W. Chwojko: Pola pogrebenij w srednim Pridnieprowie, „Zapiski Impieratorskogo Russkogo Obszczestwa, Trudy Oddielenia Sławianskoi i Ruskoj Archieologii” t. XII, Petersburg 1901, str. 174–181, tabl. XX, 18.

³⁶ M. K. Karger: K woprosu o drevniej istorii Kijewa, „Sowietskaja Archieologija” t. X (1948), str. 250, ryc. 6.

winięte, posiadają guzki na końcach i bokach główek, często również są kilkosprężynowe. Nieco bliższych analogii dostarczają materiały z cmentarzyska szkieletowego w Maroszentana (Siedmiogród)³⁷. Obok form bardziej rozwiniętych spotyka się tam również formy proste o lekko półkieszykowatej niezdobionej główce i krótkiej pełnej podpórcie. Ten typ fibul stanowi formę dominującą na cmentarzysku w Maroszentana, poszczególne egzemplarze datowane są na koniec III i IV w. Fibule tego typu występują ponadto sporadycznie na terenach pruskich³⁸ oraz znane są z Gotlandii³⁹, gdzie datowano je na okres wędrówek ludów. Wszystkie omówione powyżej materiały dostarczają dość dalekich analogii do okazów z Werbycznej. Mimo to ze względu na ich proste pozbawione guzków formy należy je datować na koniec III — IV w., względnie na okres bardzo doń zbliżony.

Nie udało się dotrzeć do ścisłych analogii dla fibuli o romboidalnej nóżce i długiej, wąskiej, zakończony guzkiem główce (Tabl. XLVII, 7). Analogicznie jak u wyżej opisanych fibul ukształtowana nóżka sugeruje, że wszystkie one mogłyby pochodzić z tego samego czasu.

Nieco później, bo na V w. n.e., może być datowany fragment główki zniszczonej, pierwotnie trójpalczastej, fibuli (Tabl. XLVII, 15). Z obszaru Ukrainy nie znam dokładnych analogii, mimo że typ ten jest charakterystyczny dla tych terenów⁴⁰. Różnice dotyczą głównie ornamentyki główki. Analogicznie zdobioną główkę posiada fibula ze stanowiska w Puszcza Bakod (Węgry)⁴¹, datowana na drugą połowę V w., oraz bliżej nie schronologizowana fibula z Krymu⁴². Bardzo zbliżoną do omawianego egzemplarza fibulę z Czech, Preidel datuje na okres około 450 r.n.e.⁴³.

Sprzączki

Reprezentowane są przez siedem egzemplarzy. Wszystkie pochodzą ze stanowiska w Werbycznej. Do typologicznie najwcześniejszych, datowanych na wczesny okres rzymski, należą dwie zachowane fragmentarycznie żelazne okrągłe okazy (Tabl. XLIX, 2, 8). Sprzączki tego typu występują sporadycznie w materiale z cmentarzysk kultury czerniachowskiej razem z późniejszymi od nich sprzączkami półkolistymi (Tabl. XLIX, 5) oraz sprzączkami z okuciem (Tabl. XLIX, 3). Szczególnie te ostatnie występują często w inwentarzach grobowych dużych cmentarzysk, jak Czerniachów czy Romaszki, datowanych na późny okres rzymski⁴⁴.

Bardzo ciekawą formę posiada żelazna sprzączka z długim uchwytem zakończonym kolcem, wykonana z jednego kawałka metalu. Dalekich analogii dostarczają srebrne niewielkie sprzączki z terenu Węgier, datowane na koniec II i pierwszą połowę III w.⁴⁵

Pierścionki

Reprezentowane są przez dwa okazy pochodzące z zespołu grobowego w Romaszkach. Wykonane są z brązowego drutu, na który nałożone są silnie skręcone brązowe spirale (Tabl. XLV, 6). Pierścionki podobnego typu występują na większości znanych mi stanowisk kultury czerniachowskiej, sporadycznie spotyka się je również w zespołach grobowych kultury przeworskiej⁴⁶. Wszystkie wykonane są z jednego skręconego wokół siebie kawałka drutu. Pierścionki z Romaszek różnią się od wyżej opisanych dwudzielną konstrukcją i większą ilością zwojów. Na podstawie znalezionej razem kuszowatej, bogato zdobionej fibuli mogą być datowane na III, względnie IV w.

Ostrza oszczepów

Pochodzą one ze stanowisk w Mokrem (1 egzemplarz), Skipczach (1 egzemplarz) i Szepietówce (2 egzemplarze).

Pierwszy typ grotów o daszkowatym ostrzu reprezentują trzy okazy (Tabl. XLIV, 9; XLV, 8; XLVI, 8). Ze względu na ukształtowanie ostrza winny być datowane na wczesny okres rzymski⁴⁷. Dwa z nich posiadają typową, rozszerzającą się ku dołowi okrągłą tulejkę, trzeci długą wielokątną, spotykaną raczej wśród okazów pochodzących z późnego okresu rzymskiego. Również wielkość ich przekracza znacznie normy przyjęte jako typowe dla okresu wczesnorzymskiego⁴⁸. Najbliższych terytorialnie analogii dostarczają materiały ze zniszczonych cmentarzysk w Dobrostanach pow. Gródek Jagielloński i Przewodów pow. Sokal⁴⁹.

Drugi typ grotów o żeberkowatym przekroju ostrza i okrągłej tulejce reprezentowany jest przez egzemplarz z Szepietówki (Tabl. XLVI, 1). Analogicznie ukształtowane groty z cmentarzyska w Przewodowie datowane są na początek III w. n.e.⁵⁰

³⁷ I. Kovacs: op. cit., str. 364–366, ryc. 52, 62, 66, 74.

³⁸ C. Engel, W. La Baume: Kulturen und Völker der Frühzeit im Preusslande, Königsberg 1937, str. 168, ryc. 35/d.

³⁹ O. Klind-Jensen: Bornholm i volkevandringstiden, København 1957, fig. 9.

⁴⁰ J. Kudlaček: Kultura pohrebných poli čierniachovského typu na Ukrainie a antska problematika, „Slovenska Archeologia” Bratislava 1957, t. V, z. 2, str. 373–377, 381.

⁴¹ J. Werner: Studien zu Grabfunden des V. Jahrhundert aus der Slovakei und der Karpatenukraine, „Slovenska Archeologia” Bratislava 1959, t. VII, z. 2, str. 428–429, ryc. 5, 4.

⁴² B. Salin: Die altgermanische Thierornamentik, Stockholm 1904, str. 20, ryc. 37.

⁴³ H. Preidel: Die germanischen Kulturen in Böhmen und ihre Träger, Kassel Wilhelmshöhe 1930, t. I, str. 62, ryc. 66.

⁴⁴ W. W. Chwojko: op. cit., tabl. XIX, XX.

⁴⁵ M. Parducz: A Szarmatakor emlekei Magyarországon II, „Archaologia Hungarica” t. XXVIII (1944), str. 60, 77, tabl. 51, 5–6, 7–8.

⁴⁶ B. Barankiewicz: Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Grodzisku Mazowieckim, „Materiały Starożytne” t. V (1959), tabl. III, 1–2.

⁴⁷ J. Kostrzewski: op. cit., str. 184.

⁴⁸ M. Jahn: Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit, „Mannus-Bibliothek” t. 16, Würzburg 1916, str. 80.

⁴⁹ M. Śmiszko: Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce wschodniej, Lwów 1932, tabl. II, 1, 3.

⁵⁰ M. Śmiszko: op. cit., tabl. IV, 4.

Datowanie ostrzy grotów wyłącznie na podstawie różnic typologicznych napotyka szereg trudności, co już było podkreślone w literaturze przedmiotu⁵¹. W wypadku znalezisk luźnych, przy braku możliwości operowania zespołami, określenie dokładnej chronologii staje się niejednokrotnie niemożliwe.

Naczynia szklane

Naczynia szklane reprezentowane są przez trzy okazy, wszystkie pochodzące ze stanowiska w Werbycznej. Mamy tu do czynienia z częściowo zachowaną flaszką, fragmentem drugiej oraz słoiczkiem.

Słoiczki o pierścieniowatym lub wywiniętym wylewie pojawiają się na terenie imperium rzymskiego w znaleziskach z drugiej połowy III wieku i z IV wieku⁵². Służyły one do przechowywania i przewożenia wonnych maści. Dobry gatunek szkła, z jakiego wykonany jest słoik, wskazuje na okres być może nieco wcześniejszy niż III wiek (Tabl. L, 16).

Osobną grupę stanowią flasze. Małe ich rozmiary świadczą o tym, że należą one do flaszek typu balsamariów. Ten typ naczyń znany jest zarówno z wczesnego, jak i późnego okresu rzymskiego. Wyroby wczesne, wykonane z czystego, często barwionego, cienkiego szkła, pochodzą prawie wyłącznie z ośrodków wschodnich. Flaszki z okresu od połowy III w. wyrabiane były także na terenie warsztatów zachodnich i wykonywane były ze znacznie gorszego szkła z widocznymi banieczkami powietrza⁵³. Ze względu na obecność tej właśnie cechy technicznej na ten ostatni okres może być datowany fragment szyjki flaszki pochodzącej z Werbycznej (Tabl. L, 14).

Wiele trudności przysparza dokładne datowanie drugiej, zachowanej prawie w całości, niewielkiej flaszeczki (Tabl. L, 18). W dostępnej mi literaturze przedmiotu brak jest zupełnie dokładnych analogii. Rozpatrując osobno poszczególne elementy kształtu, dekoracji oraz materiału stwierdza się pewne reminiscencje okresu rzymskiego. Jednak omawiana flaszka ogólnym charakterem przypomina wczesne wyroby islamskie. Typ szyjki zwężającej się równomiernie ku górze pojawia się w kulistych flaszkach w końcu III i w IV w.⁵⁴ Ta sama znacznie wydłużona forma jest bardzo charakterystyczna dla wczesnych szkieł islamskich⁵⁵. Przytopienie osobno wykonanej szyjki w analogiczny sposób, jak u flaszki z Werbycznej, znane jest nam sporadycznie z okresu rzymskiego⁵⁶, ale nie jest dla tego okresu charakterystyczne. Także silnie karbowana wstęga, zdobiąca szyjkę omawianego naczynia, znana jest co prawda z okresu rzymskiego jako forma zdobiąca brzegi czarek, lecz staje się bardzo częsta dopiero w okresie upadku cesarstwa, zwłaszcza na terenie Syrii. Intensywna niebieskofioletowa barwa, grubość i masywność szkła są charakterystyczne dla szkieł islamskich⁵⁷. Tak że dwustożkowy brzusiec o zaokrąglonym dnie, nie mający w materiale rzymskim analogii, jest formą charakterystyczną dla znalezisk V — VI w.⁵⁸ Tak więc omawianą flaszkę, importowaną niewątpliwie z Syrii lub Mezopotamii, mimo braku dokładnych analogii datować można na okres V — VI w. n.e.⁵⁹ To datowanie pozwala więc włączyć powyżej opisaną flaszkę do zespołu z Werbycznej, w którym najpóźniejsze fibule pochodzą z tego właśnie okresu.

Kamyki do gry

Wszystkie okazy kamyków do gry pochodzą ze stanowiska w Werbycznej (Tabl. LI, 20—26). Spotyka się je zazwyczaj w bardzo bogato wyposażonych (tzw. książęcych) grobach. Tylko w nielicznych wypadkach, jak np. w Opatowie⁶⁰, występują w zespołach grobowych w obrębie dużych cmentarzysk. Pochodzą głównie z zespołów datowanych na późny okres rzymski⁶¹. Znane są one jednak również z zespołów pochodzących z wczesnego okresu wpływów rzymskich⁶². Najbliższych terytorialnie analogii dostarcza bogaty grób z Rudki pow. Krzemieniec⁶³, datowany na IV w.

Szklane kule

Reprezentowane są przez dwa egzemplarze, pochodzące z Werbycznej (Tabl. L, 20—21). Podobne szklane kule znane z obszaru cesarstwa rzymskiego służyły do różnych gier oraz używane były przez damy rzymskie do chłodzenia dłoni. Dane te potwierdzają zarówno źródła pisane jak i ikonograficzne⁶⁴.

⁵¹ K. Godłowski: Materiały z cmentarzyska z późnego okresu wpływów rzymskich w Opatowie, pow. Kłobuck, „Materiały Archeologiczne” t. I (1959), str. 256—257.

⁵² B. Filarska: Szkła starożytne. Katalog naczyń Muzeum Narodowego w Warszawie, Warszawa 1952, str. 170—171, rys. XXXIX, 1.

⁵³ B. Filarska: op. cit., str. 109—110.

⁵⁴ C. Ising: Roman glass from dated finds, Groningen 1957, str. 121—122, forma 103.

⁵⁵ R. W. Smith: Glass from the Ancient World, Corning 1957, str. 270—271.

⁵⁶ B. Filarska: op. cit., str. 114, nr kat. 89.

⁵⁷ R. W. Smith: op. cit., nr kat. 452.

⁵⁸ R. Chambon: L'histoire de la verrerie en Belgique du II-me siècle a nos jours, Bruxelles 1955, str. 34 i następne, tabl. D.

⁵⁹ Ze względu na kompletny brak dokładnych analogii powyższe uwagi podane są na podstawie konsultacji z mgr B. Filarską, której na tym miejscu chciałabym złożyć serdeczne podziękowanie.

⁶⁰ K. Godłowski: Sprawozdanie z badań w Opatowie, pow. Kłobuck, „Sprawozdania Archeologiczne” t. I (1959), str. 67, rys. 4 a-d.

⁶¹ V. Ondrouch: Bohate hroby z doby římskej na Slovensku, Bratislava 1957, tabl. 51 oraz str. 164—165, gdzie dalsza literatura przedmiotu.

⁶² H. J. Eggers: Lübsow, ein germanischer Fürstensitz der älteren Kaiserzeit, „Praehistorische Zeitschrift” t. XXXIV — XXXV (1953), tabl. I, str. 100.

⁶³ E. Petersen: op. cit., str. 41 i 47, rys. 5/3, 4.

⁶⁴ A. Deville: Histoire de l'art de la verrerie dans l'antiquité, Paris 1873, str. 59—61, tabl. 69 i 106/B.

Ogółem w zbiorach znajduje się 68 paciorków szklanych, w tym jeden bursztynowy, wszystkie ze stanowiska w Wербuycznej. Typologicznie są one bardzo silnie zróżnicowane. Do najwcześniejszych, bo datowanych na drugą połowę II i III w.⁶⁵, należą tzw. paciorki melonowate (Tabl. LI, 1—2, 6). Paciorki z różnobarwnego szkliwa (Tabl. LI, 5, 13—15) charakterystyczne są raczej dla drugiej połowy III i IV w.⁶⁶ Paciorki wielobarwne, zdobione techniką wtapianych wypukłych nitek lub kropek (Tabl. LI, 7—8, 12, 17), datowane być mogą na okres późniejszy, nie wcześniej niż na V w. n.e.⁶⁷ W zbiorze zastanawia całkowity brak popularnych w późnym okresie wpływów rzymskich paciorków w kształcie graniastostupów, bardzo często spotykanych w zespołach kultury czerniachowskiej⁶⁸.

O paciorku bursztynowym ze względu na zły stan jego zachowania niestety nic bliższego powiedzieć nie można.

Ceramika

W materiale zabytkowym pochodzącym z wyżej opisanych obiektów znajduje się osiemnaście całych naczyń, sześć fragmentów części przykrawężnych oraz około czterystu mało charakterystycznych ułamków brzuśców. Są to zarówno naczynia toczone (stanowiące 80% całości materiału), jak i lepiące ręcznie. Taki właśnie procent ceramiki toczonej charakterystyczny jest dla osad kultury czerniachowskiej datowanych na III—IV w.⁶⁹ Dotyczy to jednak wyłącznie terenów Naddnieprza i niektórych osad z obszaru Podola (np. Łuka Wróblewiecka). Dla terenu Wołynia procent ten jest znacznie niższy, niezależnie od tego, czy rozpatrywane obiekty pochodzą z okresu wczesno czy późno rzymskiego (według J. Kucharenko na stanowiskach grupy wołyńskiej ceramika toczonej stanowi około 15% całości materiału ceramicznego⁷⁰).

Powyższe dane liczbowe ze względu na wyrwykowy charakter materiałów nie mogą stać się podstawą do dalszych uogólnień, dotyczących zróżnicowania kulturalnego obiektów. Wyciąganie jakichkolwiek wniosków z naszych bardzo przypadkowych danych wydaje się przedwczesne. Mimo to jeszcze raz podkreślić należy znaczną przewagę ceramiki toczonej, i to zarówno wśród materiałów z cmentarzysk (Szumska pow. Równe), jak i z osad (Czernichów, Krzeców, Kościaniec, Trościaniec). Charakterystyczny jest również fakt występowania w ceramice toczonej zarówno naczyń starannie wygładzanych, wykonanych z dobrze szlamowanej gliny, jak też naczyń charakteryzujących się szorstkimi powierzchniami i dużą ilością domieszki. Zjawisko to zostało zaobserwowane w materiale ceramicznym z osady w Wikninach Wielkich⁷¹, przy czym ceramika ta nie była datowana jednocześnie. Zagadnienie to wymagałoby dalszych opracowań i należytego udokumentowania, tym bardziej że ostatnio publikowane materiały z zespołów piecowych z Igołomi zawierają ceramikę zarówno pierwszego, jak i drugiego rodzaju⁷².

Naczynia lepiące ręcznie. Rozporządzamy tylko sześcioma naczyniami ręcznie lepionymi. Każde z nich reprezentuje inny typ. Do najwcześniejszych należą niewątpliwie dwa naczynia ze stanowiska w Sapożynie (Ryc. 1ab). Misa o wysokiej nóżce wyraźnie nawiązuje do ceramiki kultury zarubienieckiej datowanej na okres około przelomu n.e.⁷³ Najbliższych analogii dostarcza misa ze zniszczonego cmentarzyska w Kojłowie nad Dnieprem, która posiada równie wysoką, zwężoną górą nóżkę⁷⁴. Niestety nie wiadomo, czy nóżka omawianej misy jest pusta, czy też pełna, ponieważ zarówno opis, jak i rysunek jest bardzo niedokładny. Z cmentarzyska tego znane są ponadto niewielkie kubki z uszami zbliżone do naszego okazu. Są to jedyne tego typu naczynia znane dotychczas z obszaru Wołynia. Datować je należy chyba nie później niż na początek drugiej połowy II w. n.e. Do form ciekawych należy niewielka, dołem chropowata popielnica z Szumska (Tabl. XLVI, 6). Według większości badaczy naczynia tego typu są wynikiem oddziaływania kultury przeworskiej⁷⁵. Najbliższych terytorialnie analogii dostarczają materiały z cmentarzyska w Derewianym pow. Równe, gdzie podobne, różniące się tylko brakiem chropowacenia naczynie znalezione zostało w zespole grobowym łącznie z fibułą z podwiniętą nóżką⁷⁶. Wszystkie tego typu naczynia różnią się nieco od popielnicy z Szumska mniej kulistą formą brzuśca. Kulistą formę posiada omawiana popielnica, bardzo zbliżona do naczyń znanych z cmentarzyska w Lipicy Górnej⁷⁷. Są to naczynia podobnie niewielkich rozmiarów o przewadze szerokości nad wysokością, lepiące wyłącznie ręcznie i używane jako popielnice. Naczynie z Szumska znalezione z zespołem naczyń toczonej na kole winno być datowane na późny okres wpływów rzymskich, co jednak nie wyklucza możliwości wcześniejszych wpływów kultury lipickiej. Omawiana popielnica przykryta

⁶⁵ H. Preidel: op. cit., str. 316.

⁶⁶ H. Preidel: op. cit., str. 321.

⁶⁷ B. Filarska: Produkcja paciorków szklanych w starożytności i wczesnym średniowieczu, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie” t. III (1958), str. 162 i tabl. IV, 23 d-e.

⁶⁸ J. W. Kucharenko: Posielenie i mogilnik polej pogrebienij w s. Priwolnom, „Sowietskaja Archiologija” t. XVII (1955), tabl. II, 4—18 oraz tabl. III, 13, 14, 36—44.

⁶⁹ E. A. Simonowicz: Lepnaja posuda pamiatnikow czerniachowskoj kultury niznego Dniepra, „Kratkije Soobszczenija I.I.M.K.” t. 49 (1957), str. 14—19.

⁷⁰ J. W. Kucharenko: Wołyńska grupa poliow pochowań, „Sowietskaja Archiologija” z. 4 (1958), str. 221.

⁷¹ M. J. Śmiszko: Seliszcz dobi poliow pochowań w Wikninach Wielkich, „Archeoohija” t. I (1945), str. 119—120.

⁷² L. Gajewski: Z badań nad wyspecjalizowanym garncarstwem okresu późnolateńskiego i rzymskiego w dorzeczu górnej Wisły, „Sprawozdania Archeologiczne” t. V (1959), tabl. I i II.

⁷³ J. W. Kucharenko: Czaplinskij mogilnik, „Materiály i issledowania po archiologii SSSR” t. 70, str. 159—160, tabl. II, 10—14.

⁷⁴ W. P. Pietrow: op. cit., str. 59, ryc. 12.

⁷⁵ E. A. Simonowicz: Ob jedinstwie i rozlicziach pamiatnikow czerniachowskoj kultury, „Sowietskaja Archiologija” t. XXI (1959), str. 95—96, rys. 5, 5 i 6.

⁷⁶ J. W. Kucharenko: Wołyńska grupa poliow pochowań, „Sowietskaja Archiologija” z. 4 (1958), str. 220, rys. 5, 5.

⁷⁷ M. Śmiszko: Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce wschodniej, Lwów 1932, tabl. VIII, 8—9.

była płytką misą, do której nie znam dokładnych analogii. Dość często spotykany typ reprezentuje naczynie z Romaszek (Tabl. XLV, 3), datowane fibulą na III — IV w. n.e. Analogiczna forma znana jest z Derewanego pow. Równe⁷⁸.

Naczynia toczne. Reprezentowane są przez siedemnaście całych naczyń i pięć fragmentów wylewów, pozwalających na częściową rekonstrukcję. Są to głównie dzbany, płytkie misy oraz niskie naczynia o zaznaczonym załomie brzuśca i wychylonej krawędzi.

A. Dzbany. Pochodzą ze stanowisk w Szumsku, Skipczach i Romaszkach, reprezentowane są przez cztery okazy. Wszystkie należą do prostych, zdobionych wyłącznie plastycznymi listwami form. Trzy z nich mają szorstkie powierzchnie i wykonane są z gliny o widocznej domieszce tłucznia, tylko jeden posiada starannie gładzoną i wyświeconą powierzchnię. Ucha dzbanów sięgają od nisko umieszczonego załomu brzuśca do krawędzi (trzy wypadki) lub też do górnej części szyjki. Przeważają dna zupełnie płaskie, tylko w jednym wypadku mamy do czynienia z dnem lekko wklęsłym. Dzbany o bardzo różnicowanej formie są typowe dla większości zespołów kultury czerniachowskiej. Z uwagi na ich proste, niezdobione formy (okazy późne są zazwyczaj bogato zdobione ornamentem plastycznym oraz gładzonymi liniami⁷⁹) należy je datować raczej na koniec II i III w. (Tabl. XLIV, 14; XLVI, 2, 4), a tylko w wypadku Romaszek (o ile dzban pochodzi z tego samego zespołu grobowego co fibula) na III — IV w. (Tabl. XLV, 4).

B. Misy. Pochodzą ze stanowisk w Szumsku i Skipczach, reprezentowane są przez trzy okazy. Są to płytkie misy o lekko zazwyczaj wychylonej krawędzi, wklęsłym dnie i zaznaczonym załomie brzuśca. Posiadają przeważnie szorstkie powierzchnie (Tabl. XLIV, 13; XLVI, 5), tylko jedna misa jest starannie wygładzana (Tabl. XLIV, 12). Są one typowe dla znalezisk kultury czerniachowskiej zarówno dla wczesnych, jak i późnych zespołów. Jedna z mis (Skipcze) zdobiona jest na granicy załomu brzuśca owalnymi, wklęsłymi karbowaniami. Ten sposób zdobienia naczyń znany jest zarówno z cmentarzyska w Czerniachowie⁸⁰, jak i z okresu późniejszego z terenu Polesia⁸¹ oraz z podkarpackich kurhanów z IV — V w. n.e.⁸²

C. Naczynia dwustożkowe. Pochodzą ze stanowisk w Bisówce, Narajowie, Szumsku i Romaszkach (Tabl. XLV, 1, 11; XLVI, 7), reprezentowane są przez sześć egzemplarzy. Wszystkie charakteryzują się zaznaczonym załomem brzuśca i wychyloną krawędzią. Tylko jedno posiada krawędź prostą i nie wychyloną. Prawie wszystkie posiadają starannie wygładzane i wyświecane powierzchnie. Przeważa barwa szara i rdzawa, niekiedy czarna (Romaszki, Szumsk). Dwa naczynia z Romaszek i Bisówki (Tabl. XLIV, 17; XLV, 1) zdobione są powyżej załomu brzuśca ornamentem wykonanym przez zagładzanie na połysk. Zdobienia tego typu, szczególnie zaś gęsta, ukośna kratka typowa jest dla ceramiki tocznej późnego okresu wpływów rzymskich⁸³. Formy o łagodnym, nieco zaokrąglonym profilu (Tabl. XLIV, 8, 10) występując często w zespołach kultury czerniachowskiej na terenie Ukrainy i Mołdawii datowane są na III — IV w. n.e.⁸⁴

Inny charakter od omówionych powyżej posiada naczynie z Narajowa (Tabl. XLV, 11). Wykonane jest z gliny o dużej domieszce tłucznia, powierzchnie ma bardzo szerokie i zdobione jest poziomymi rytymi liniami. Ułamki podobnie wykonanych naczyń, znane z osady w Wikninach Wielkich, datowane są na koniec okresu wpływów rzymskich, względnie na początek okresu wędrówek ludów⁸⁵. Sposobem wykonania naczynie to przypomina siwą ceramikę igolomską.

Ponadto w zbiorach znajdują się trzy naczynia wymagające osobnego omówienia. Ciekawą formę reprezentuje dwuuche toczne naczynie z Bisówki (Tabl. XLIV, 15) o starannie wygładzanej powierzchni, które na podstawie analogii z terenu Rumunii może być datowane na III — IV w. n.e.⁸⁶ Na specjalną uwagę zasługuje również fragment naczynia zdobionego ornamentem stempelkowym (Tabl. XLIV, 4). Dalekich analogii dostarczają podobnie zdobione ułamki naczyń z Wiknin Wielkich, datowane na koniec okresu wpływów rzymskich, względnie początek wędrówek ludów⁸⁷. Podobnie ciekawą formą charakteryzuje się okrągłodenne naczynie miniaturowe z kolcami (Tabl. XLV, 5) z cmentarzyska w Romaszkach. Daleką analogię stanowić może pochodzące z terenu Warmii (miejscowość nieznaną — zbiory muzeum we Fromborku) prawie trzykrotnie większe naczynie, datowane na I — II w. n.e.⁸⁸

Ceramika importowana. Reprezentowana jest przez cztery niewielkie fragmenty części przykrawędznych amfor, tylko w dwóch wypadkach pozwalające na częściową rekonstrukcję (Tabl. XLIV, 7, 11). Wszystkie pochodzą z okolic Krzemieńca. Szczególnie charakterystyczną formą odznacza się ułamek amfory zaopatrzonej w dwa czterocentymetrowe uchwyty, który może być datowany na II/III w. n.e.⁸⁹

⁷⁸ J. W. Kucharenko: Wołyńska grupa poliów pochowań, „Sowietskaja Archeologija” z. 4 (1958), str. 222, rys. 5,2.

⁷⁹ E. A. Simonowicz: Pamiatniki czernichowskiej kultury Stepnego Podnieprowija, „Sowietskaja Archeologija” t. XVII (1955), str. 307.

⁸⁰ W. W. Chwojko: op. cit., tabl. XXI.

⁸¹ J. W. Kucharenko: Sławianskije driewnosti V — IX w. na teritorii Pripiackowo Polesia, „Kratkije Soobszczenija I.I.M.K.” t. 47 (1955), str. 33.

⁸² M. J. Śmieszko: Doba poliów pochowań w zachodnich obszarach U.R.S.R., „Archeolohija” t. II (1948), tabl. IV, 8.

⁸³ W. W. Chwojko: op. cit., tabl. XXII, ryc. 27—29.

⁸⁴ M. A. Tichanowa: Iz matieriałow Dubbosarskago otiada Mołdawskiej Ekspiedycji, „Kratkije Soobszczenija I.I.M.K.” t. 47 (1955), ryc. 34, 4, 5.

⁸⁵ M. J. Śmieszko: Sieliszcze dobi poliów pochowań w Wikninach Wielkich, „Archeolohija” t. I (1945), str. 119—121.

⁸⁶ R. Vulpe; Izvoare sapalurile din 1936—1948, București 1957, str. 289, ryc. 309, 1.

⁸⁷ M. J. Śmieszko: op. cit., str. 120, ryc. II, 3, 4, 7—9.

⁸⁸ W. Gaerte: op. cit., str. 169, ryc. 128 b.

⁸⁹ E. A. Simonowicz: K woprosu o rannieczerniachowskich posielienach kultury polej pogrebienij, „Sowietskaja Archeologija” t. XX (1958), str. 251.

Prześliki

Reprezentowane są przez siedemdziesiąt siedem okazów. Większość pochodzi ze stanowiska w Werbycznej, tylko jeden prześlik został znaleziony na cmentarzysku w Szumsku (Tabl. XLVI, 3). Do najczęściej spotykanych należą proste, niezdobione dwustożkowate formy, stanowiące około 80% całości materiału (Tabl. L, 1–2, 17). Tylko nieliczne egzemplarze zdobione są nakłuciami, liniami rytymi lub głębokimi nacięciami. Dość częste są również zdobione nakłuciami formy prawie kuliste (Tabl. L, 3, 11), nieraz lekko przyplaszczone od dołu i góry. Pozostałe prostokątne (Tabl. L, 4, 7), stożkowate (Tabl. L, 13) i inne (Tabl. L, 9) okazy należą do form występujących sporadycznie. Wszystkie wyżej omówione prześliki mogą być datowane na okres rzymski.

Grzebienie

Reprezentowane są przez trzy egzemplarze, pochodzące ze stanowisk w Mszańcu, Skipczach i Szumsku. Należą do późnych, kilkuczęściowych, łączonych nitami form (Tabl. XLIV, 16; XLVI, 9). Podobne okazy znane są z większości stanowisk kultury czerniachowskiej, datowanych na późny okres rzymski.

Pozostałe, występujące sporadycznie przedmioty, jak szydła, dłutka, noże, uchwyty od nożyc, okucia itd., nie wnoszą nic nowego do ogólnej chronologii i charakterystyki obiektów.

Zakończenie

Większość materiału zabytkowego pochodzi ze znalezisk luźnych, względnie z obiektów pozbawionych całkowicie dokumentacji. Tylko w niektórych wypadkach na podstawie rodzaju zabytków udało się określić charakter stanowiska. Jedynie odnośnie do czterech stanowisk dane te są poparte materiałami archiwalnymi (Czernichów, Kościaniec, Mszaniec i Szepietówka).

Ogółem rozporządzamy materiałami z dziewiętnastu stanowisk, w tym z pięciu osad, sześciu cmentarzysk, względnie zespołów grobowych (Szumsk, Romaszki), oraz z ośmiu znalezisk luźnych. Terytorialnie obiekty te zajmują głównie obszar Wołynia (12 stanowisk), Podola (6 stanowisk), a tylko jedno położone jest nad Dnieprem na Ukrainie. Wszystkie znajdują się na terenach kultury czerniachowskiej. Według podziału przyjętego przez M. A. Tichanową położone są one na obszarach zajętych przez grupy: nadniestrzańską, środkowodnieprzańską i wołyńską⁹⁰.

Największa ilość stanowisk wchodzących w skład niniejszej pracy pochodzi z terenu Wołynia i dlatego też od nich rozpoczynamy omówienie materiałów. Z obszaru Wołynia rozporządzamy ułamkowymi materiałami z dwóch cmentarzysk (Szumsk, Szepietówka), czterech osad (Czernichów, Kościaniec, Krzczów i Żytyń Wielki) oraz z sześciu znalezisk luźnych. Materiał zabytkowy pochodzi głównie z okresu od II do IV w. n.e. Dolną granicę chronologiczną wyznaczają dobrze datowane fibule stanowiska w Nowosiółce i Urli. Z tego lub nieco wcześniejszego okresu pochodzi również misa i kubek z Sapożyna. Na wieki III—IV można natomiast datować ostrze grotu o wielobocznej tulejce znalezione w Szepietówce. Z tego okresu pochodzi też prawdopodobnie większość toczonej ceramiki o silnie chropowatych powierzchniach, znanej z osad w Czernichowie, Kościancu, Krzczowie oraz ze stanowiska w Narajowie.

O wczesnych kontaktach łączących omawiany teren z obszarami zajętymi przez kulturę przeworską mówią znaleziska fibul z Urli i Nowosiółki. Najbliższych terytorialnie analogii dostarczają materiały z międzyrzecza Wisły i Bugu⁹¹. Są to wyraźnie zachodnie formy nie znane ze znalezisk kultury zarubienieckiej i czerniachowskiej. Kontakty południowo-wschodnie potwierdzone są ułamkami amfor znalezionymi w okolicach Krzemieńca, datowanymi na II/III w.

Bardzo ciekawym zagadnieniem pozostaje nadal kwestia przynależności kulturowej grupy wołyńskiej. Ostatnio J. W. Kucharenko, podkreślając jej silne powiązania z kulturą zarubieniecką i przeworską, kwestionuje jej przynależność do kręgu kultury czerniachowskiej⁹². Przewaga ceramiki lepionej nad toczoną, będąca wynikiem oddziaływania tych kultur, stanowi według autora jedną z podstaw wydzielenia grupy wołyńskiej. Materiały obecnie publikowane, mimo że powiększają o 50% liczbę znanych stanowisk z terenu Wołynia (Kucharenko powołuje się na dwadzieścia znanych mu z tego terenu stanowisk), nie pozwalają na bliższe określenie przynależności kulturowej tego obszaru. Wynika to z braku dostatecznej ilości materiału ceramicznego. Dodatkowych trudności przysparza brak dobrze datowanych zespołów, który uniemożliwia nam ustosunkowanie się do zagadnienia, czy ten sam stosunek procentowy obu rodzajów ceramiki utrzymuje się przez cały okres wpływów rzymskich.

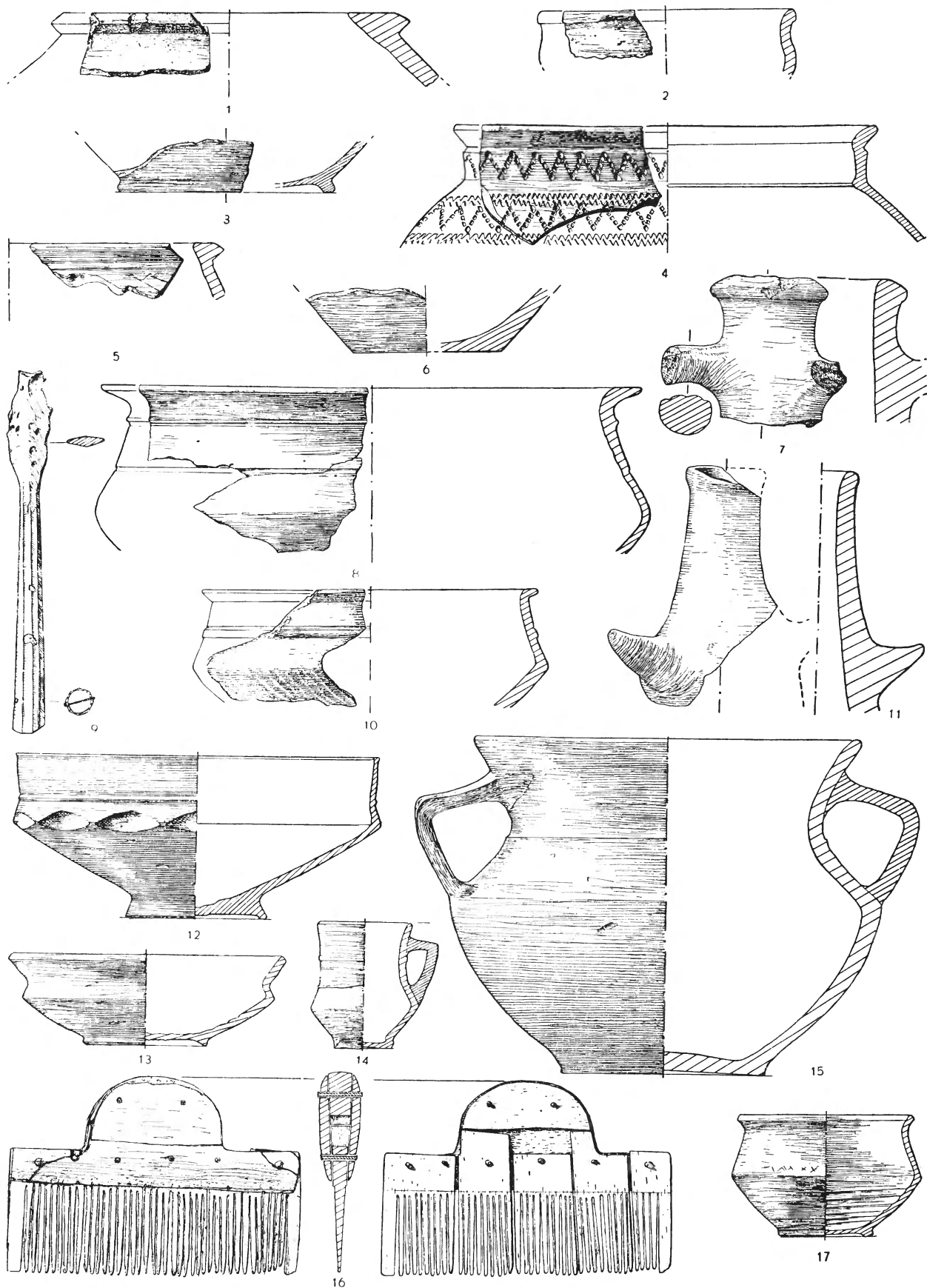
Materiał ceramiczny, którym rozporządzamy, ogranicza się do sześciu naczyń z cmentarzyska w Szumsku, dwóch naczyń z Sapożyna, oraz jednego naczynia z Narajowa i około 400 niewielkich ułamków naczyń, nie nadających się do rekonstrukcji. W materiale tym nie znajduje potwierdzenia teza o znacznej przewadze ceramiki lepionej. Zarówno w ceramice zebranej z powierzchni osad, jak i w materiale z cmentarzyska w Szumsku przeważa ceramika toczona (naczynia lepiące wyłącznie ręcznie pochodzą tylko ze stanowiska w Sapożynie). Naczynia lepiące stanowią 15—30% całości materiału ceramicznego, a w materiale z badań powierzchniowych z terenu dwóch osad (Czernichów, Krzczów) brak jest ich zupełnie. Powyższe dane, nie mogą stać się podstawą dalszych uogólnień, ponieważ nie wiadomo, czy nie są one przypadkowe. Należycie wyjaśnić to zagadnienie mogłyby dopiero systematyczne prace badawcze przeprowadzone na wymienionych stanowiskach. Pod względem formy ceramika toczona nawiązuje do naczyń kultury czerniachowskiej. Lepione naczynie z Sapożyna formą swą nawiązuje do ceramiki kultury zarubienieckiej. Dla

⁹⁰ M. A. Tichanowa: O lokalnych wariantach czerniachowskiej kultury, „Sowietskaja Archiologia” z. 4 (1957), str. 168—194.

⁹¹ S. Nosek: Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sekcja F, vol. VI, Lublin—Kraków 1951, tabl. XLII, 7.

⁹² J. W. Kucharenko: Wołyńska grupa poliw pochowań, „Sowietskaja Archiologia” z. 4 (1958), str. 219—226.

TABLICA XLIV

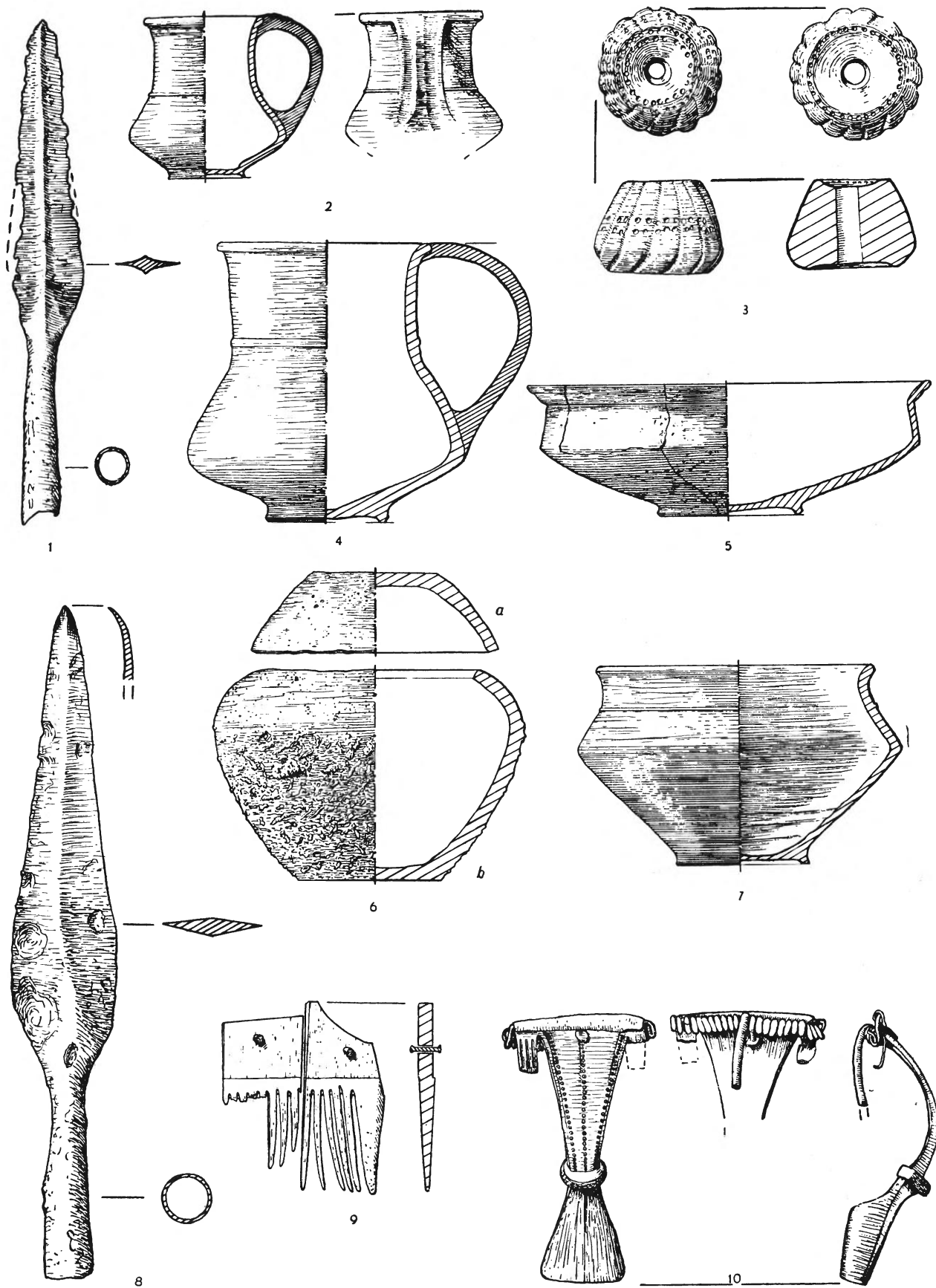
Kościaniec pow. Dubno. (1, 3, 5—6). Trościaniec pow. Żydaczów (2, 4) Krzemieniec—okolica (7, 11).
 Żytyń Wielki pow. Równe (8, 10). Skipcze pow. Kamieniec Podolski (9, 12—14, 16). Bisówka pow. Ostróg
 (15, 17). Nr. 4, 16¹/₂ w.n., pozostałe 1/4 w.n.

TABLICA XLV

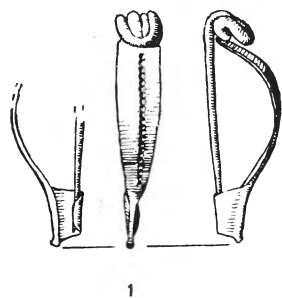
Romaszki, Ukraina (1—7). Mokre pow. Dubno (8—10). Narajów pow. Dubno (11). Nr 1—4, 8, 11¹/₃ w.n. pozostałe ²/₃ w.n.

TABLICA XLVI

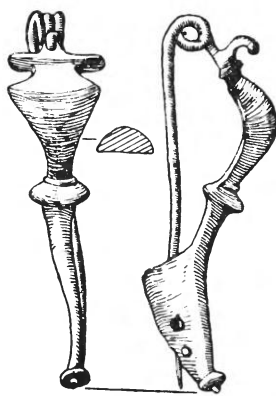

Szepietówka Wołyń (1, 8). Szumsk pow. Krzemieniec (2—7, 9). Nowosiółki pow. Równe (10). Nr 1—2, 4—8 $\frac{1}{3}$ w.n., pozostałe $\frac{2}{3}$ w.n.

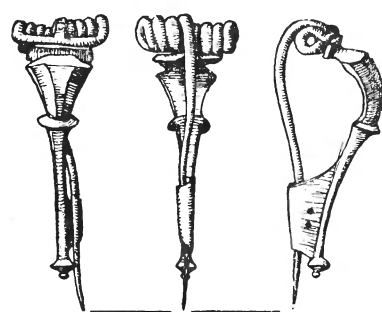
TABLICA XLVII

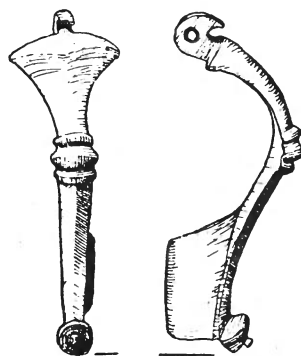
1

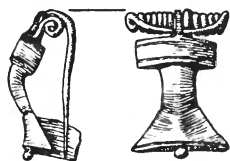
2

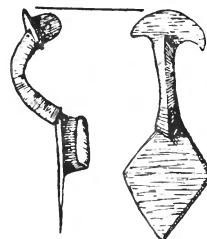
3

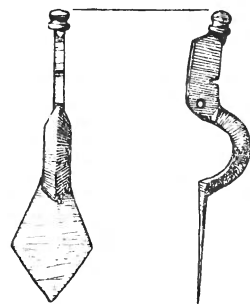
4

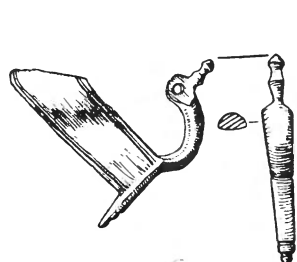
5

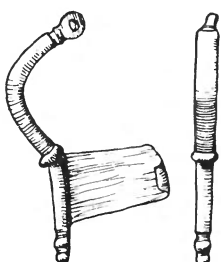
6

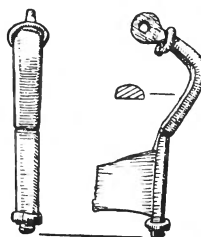
7

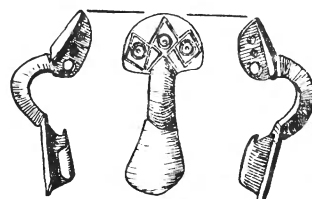
8

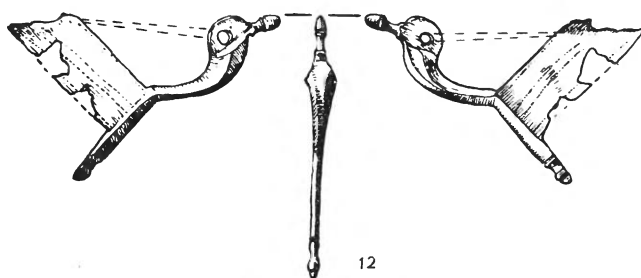
9

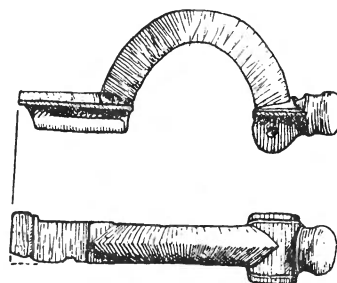
10

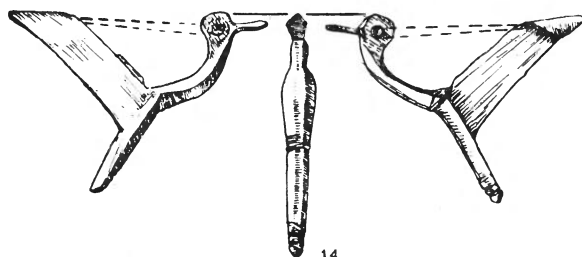
11

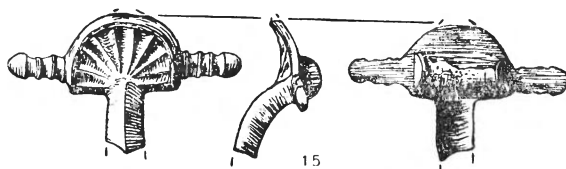
12

13

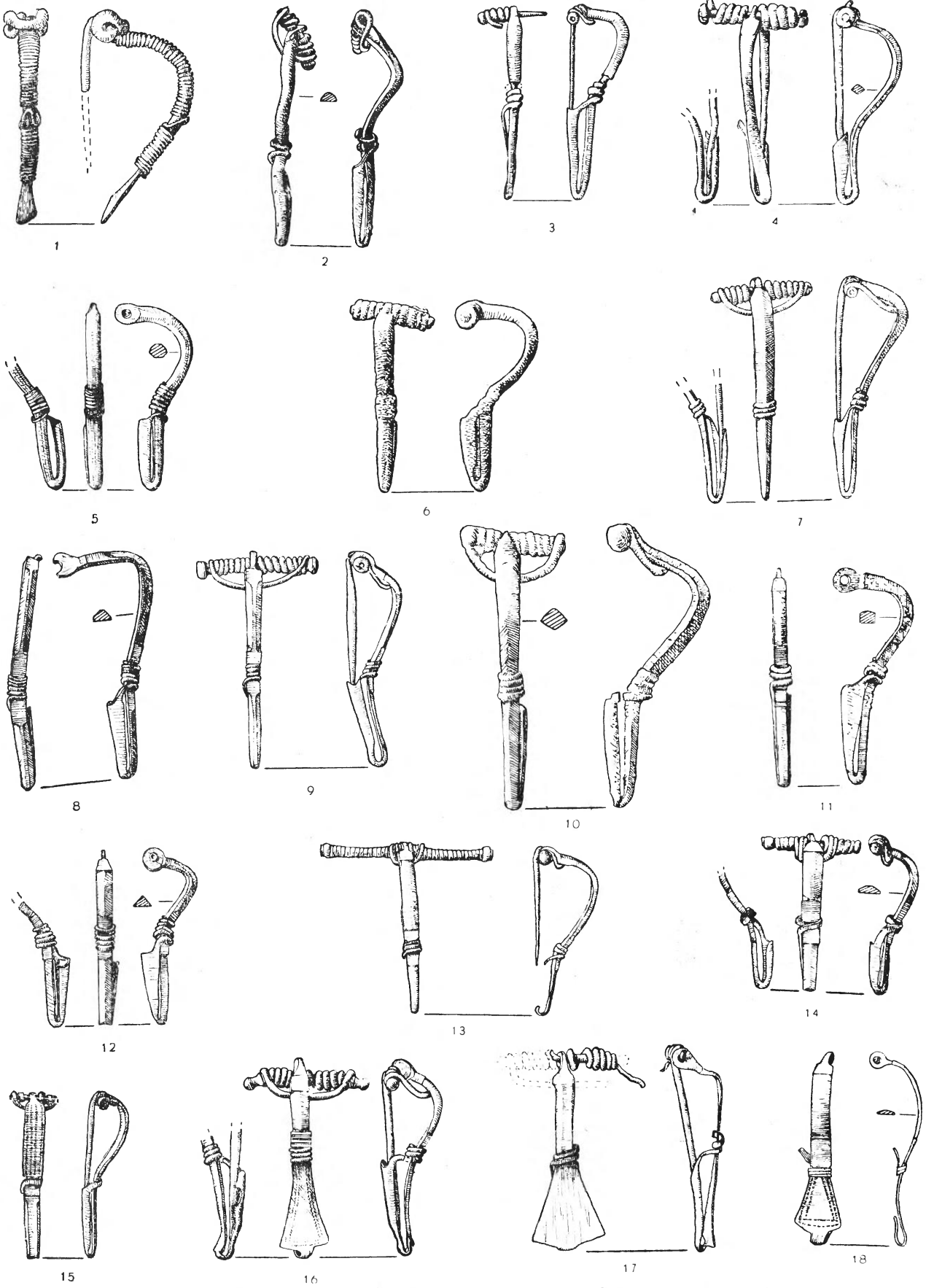
14

15

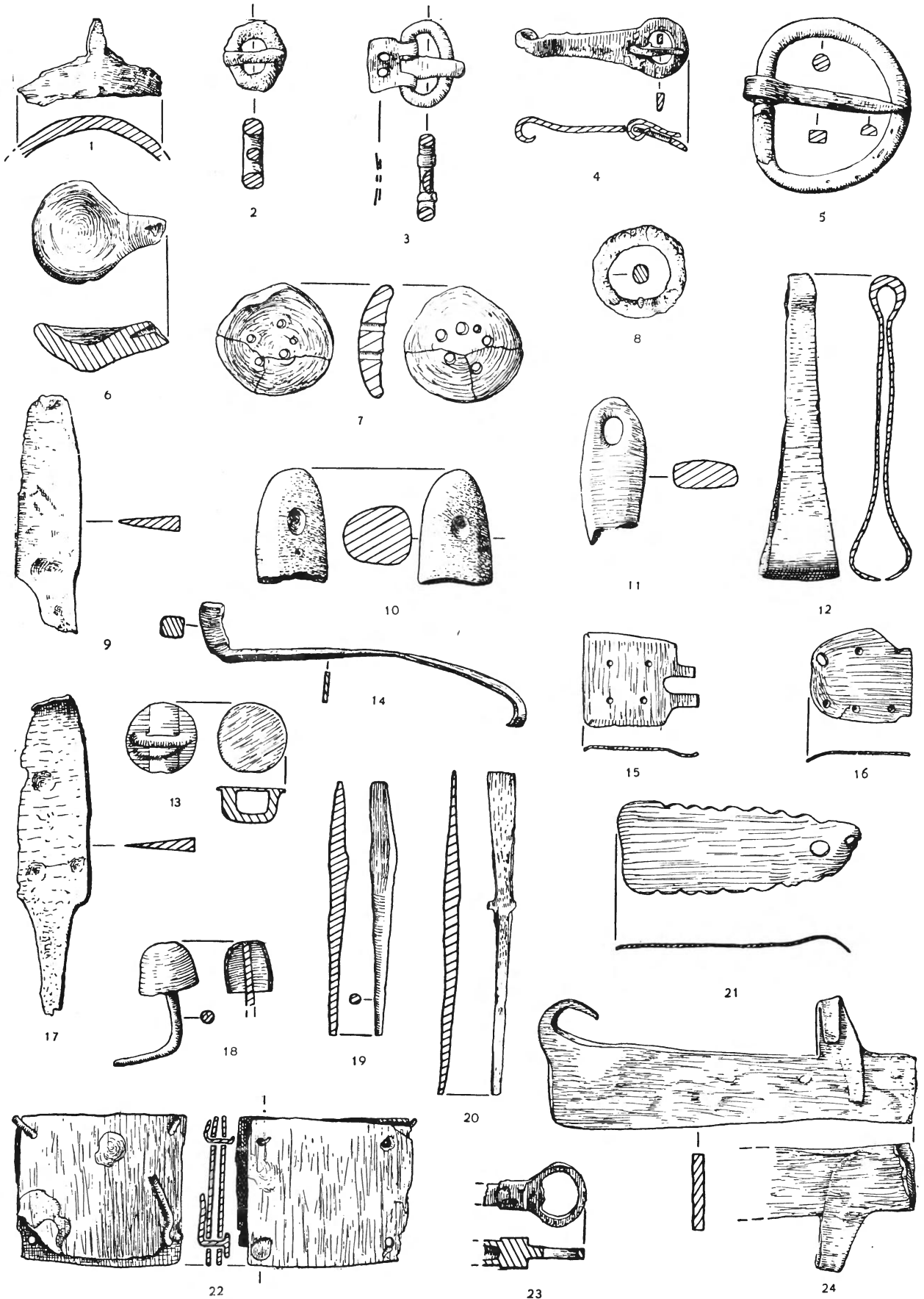
Werbyczna pow. Kamieniec Podolski (1—15). Wszystkie przedmioty $\frac{2}{3}$ w.n.

TABLICA XLVIII

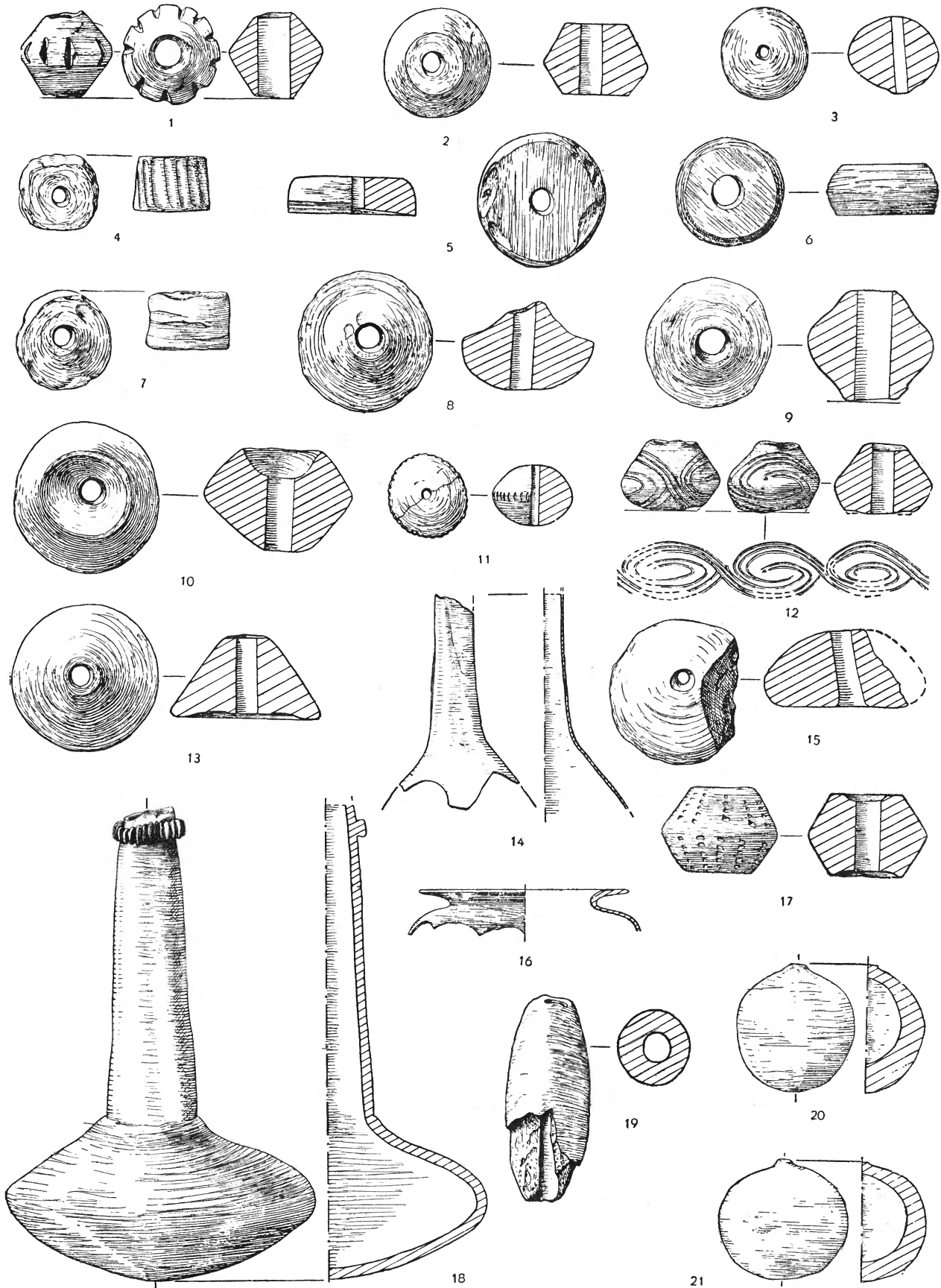
Werbyczna pow. Kamieniec Podolski (1—18). Wszystkie przedmioty $\frac{2}{3}$ w.n.

TABLICA XLIX

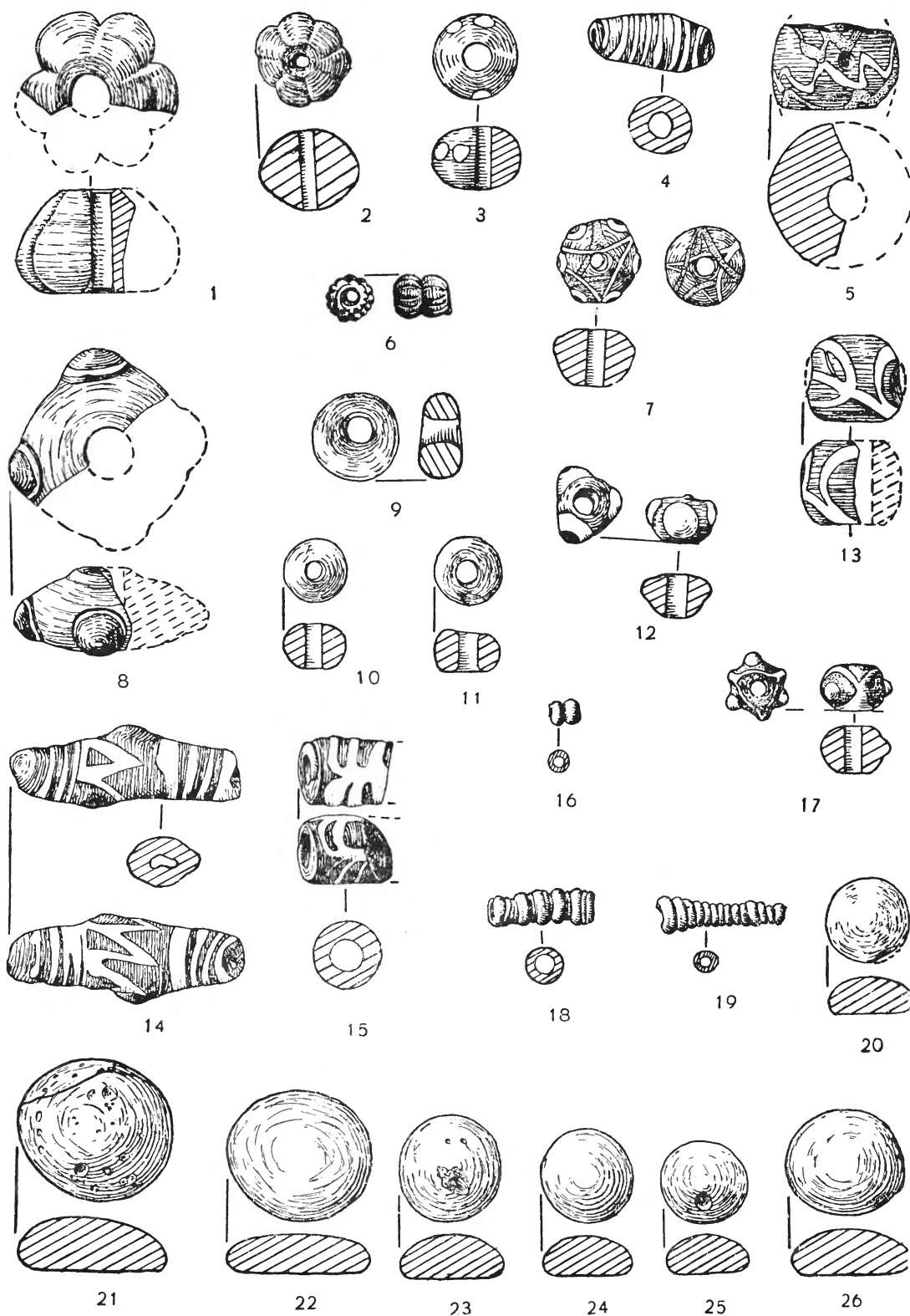
Werbyczna pow. Kamieniec Podolski (1—24). Wszystkie przedmioty $\frac{2}{3}$ w.n.

TABLICA L

Werbyczna pow. Kamieniec Podolski (1—21). Nr 15+ $\frac{1}{4}$ w.n., pozostałe $\frac{1}{2}$ w.n.

TABLICA LI

Werbyczna pow. Kamieniec Podolski (1—26). Wszystkie przedmioty w.n.

lepionej popielnicy z Szumska J. W. Kucharenko widzi silne powiązanie z kulturą przeworską. W poprzednim rozdziale zostało zasygnalizowane występowanie analogicznych form naczyń w zespołach kultury lipickiej z terenu górnego Dniestru. Powyższe materiały potwierdzają w dalszym ciągu znaczne zróżnicowanie kulturowe obszaru Wołynia, nie mogą jednak stać się podstawą do wysuwania bardziej skonkretyzowanych wniosków.

Osobnym zagadnieniem staje się problem zasięgu grupy wołyńskiej. W dotychczasowych opracowaniach przyjmowało się, że zachodnia jej granica pokrywa się z linią środkowego i górnego Bugu. Przeprowadzone ostatnio na terenie powiatu Hrubieszów prace badawcze w Gródku Nadbużnym (osada⁹³ i cmentarzysko⁹⁴) i w Werbkowicach⁹⁵ wskazują na silne związki tego terenu z obszarem Wołynia. Formy naczyń toczonych znane z tych stanowisk (szczególnie ceramika z grobu szkieletowego w Werbkowicach) bardzo silnie nawiązują do form ceramiki czerniachowskiej. Tereny południowo-wschodniej Lubelszczyzny i Wołynia są wyraźnie ze sobą powiązane. Sądząc po ilości znalezisk pewne centrum osadnicze stanowi teren wokół ujścia Huczwy, o czym mogą świadczyć stanowiska w Werbkowicach, Gródku Nadbużnym i Strzyżowie⁹⁶. W niewielkiej odległości od nich, po drugiej stronie Bugu, znajdują się dwie osady w Czernichowie i Krzeczowie, z których materiały publikowane są obecnie.

Znacznie więcej materiałów, głównie dzięki zabytkom z Werbycznej, posiadamy z terenu Podola. Na całość materiałów składają się zabytki z osady w Trościańcu, z cmentarzysk w Werbycznej, Bisówce i Mszańcu oraz dwa znaleziska luźne z Zawadyńiec i Skipczy. Cztery spośród nich (Bisówka, Skipcze, Zawadyńce i Werbyczna) położone są na terenach pomiędzy Zbruczem a Smotryczem, który stanowi najlepiej przebadaną część obszaru zajmowanego przez grupę naddniestrzańską kultury czerniachowskiej⁹⁷. Ogromna większość zabytków pochodzi z okresu od przełomu II/III w. do IV — V w. Tylko nieliczne zabytki ze stanowiska w Werbycznej mogą być datowane na I i VI w.

Kilka słów należy tutaj poświęcić stanowisku w Werbycznej, które dostarczyło przeważającej ilości materiałów. Charakter ich, duże ilości fibul oraz innych przedmiotów metalowych, jak również kamyki do gry wskazują, że pochodzą one ze zniszczonych zespołów grobowych. Większość materiału bez śladów działania ognia świadczy o tym, że pochodzi on z grobów szkieletowych, niewielka ilość zabytków wtórnie przepalonych wskazuje również na istnienie grobów ciałopalnych. Przeciwno łączeniu całości zabytków z jednym cmentarzyskiem, przemawia fakt dużej rozpiętości czasowej. Z terenów kultury czerniachowskiej brak jest dotychczas cmentarzysk, w obrębie których znajdowałyby się groby datowane na okres od I do VI w. Większość znanych obiektów datowana jest na III — IV w., a wyjątkowo II w. Z końca okresu późnolateńskiego i I w. n.e. znamy natomiast cmentarzyska kultury zarubienickiej i lipickiej. Należy więc przyjąć, że omawiane materiały pochodzą z kilku cmentarzysk, w przeciwnym bowiem wypadku byłoby to jedyne na tych terenach cmentarzysko o tak długim czasie użytkowania. Rodzaj niektórych zabytków, jak np. kamyki do gry, wskazuje na istnienie bogato wyposażonych grobów.

Brak ceramiki, którą można by datować na wczesny okres wpływów rzymskich, nie pozwala na określenie związków tego terenu z kulturą lipicką. W materiale zabytkowym widoczne są wpływy zarówno prowincjonalnorzymskie, jak i nadcarnomorskie. Nieliczne toczone naczynia pochodzące z późnego okresu wpływów rzymskich wskazują na powiązania zarówno z terenami Ukrainy, jak i Rumunii.

Wczesne kontakty z terenami nadcarnomorskimi udokumentowane są przez fibulę z kabłąkiem owijanym drutem (Tabl. XLVIII, 1), datowaną na przełom n.e. Wszystkie znane mi analogiczne egzemplarze pochodzą z terenów nadcarnomorskich. Werbyczna jest najdalej na zachód wysuniętym stanowiskiem, na którym udało się stwierdzić ich występowanie. Wspomnieć również należy o późnych kontaktach łączących omawiany teren z obszarami bliskiego Wschodu (Syria i Mezopotamia), których wyrazem jest szklana flaszka z Werbycznej, datowana na V — VI w. (Tabl. L, 18).

Jeszcze bardziej ożywione kontakty łączyły omawiany teren z obszarami zakarpaccimi. Pomiędzy fibulami z Werbycznej znajduje się aż sześć (Tabl. XLVII, 2—4) ostro profilowanych okazów typowych dla terenów południowych. Ponieważ fibule tego typu występują masowo w zespołach wczesnolipickich (Lipica Górna pow. Rohatyń), nie wiadomo, czy można tu mówić o kontaktach bezpośrednich, czy też pośrednich. Wykładnikiem kontynuacji tych związków w okresie III—IV w. jest fibula o półokrągłym kabłąku (Tabl. XLVII, 13), wzorowana na prowincjonalno-rzymskich zapinkach o konstrukcji zawiaskowej, oraz fibule z romboidalną nóżką i półksiężycowatą główką (Tabl. XLVII, 6, 11). Również rodzaj ornamentu zdobionej główki trójpalczastej fibuli (Tabl. XLVII, 15) zdaje się świadczyć o kontaktach z terenami Panonii. Typowa dla tego terenu lokalna odmiana fibul z wysoką podpórką (Tabl. XLVII, 8, 12, 14) ogólnym swym charakterem przypomina również niektóre fibule z terenu Bułgarii i Jugosławii datowane na VI w.⁹⁸

Stosunkowo najmniej cech wspólnych łączy omawiany teren z kręgiem kultury przeworskiej. Poza ogólnie znanymi z terenu całej Europy środkowej kuszowatymi fibulami z podwiniętą nóżką tylko jedna fibula z grzybkim na główce, datowana na II w., może być uznana za formę typową dla terenów zachodnich (Tabl. XLVII, 5).

Na podstawie posiadanych materiałów wydaje się, że z największym nasileniem osadniczym liczyć się należy na początku późnego okresu rzymskiego. Z tego okresu pochodzi również publikowany przez A. Kietlińską skarb monet rzymskich z Werbycznej⁹⁹.

⁹³ T. Liana, T. Piętka: op. cit., str. 373—382.

⁹⁴ K. Kierzkowski: Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Gródku Nadbużnym pow. Hrubieszów, „Sprawozdania Archeologiczne” t. II (1956), str. 61—64.

⁹⁵ Materiały w opracowaniu przez T. Dąbrowską i T. Lianę.

⁹⁶ Materiały w opracowaniu przez mgr B. Jankowską.

⁹⁷ M. A. Tichanowa: op. cit., str. 178—186.

⁹⁸ Ch. Pescheck: op. cit., ryc. 3,1—3; 4, 1, 4.

⁹⁹ A. Kietlińska: Monety starożytne w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, „Materiały Starożytne” t. II (1957), str. 286—288.

Zupełnie peryferyjne tereny w stosunku do omawianej grupy zajmują stanowiska w Mszańcu i Trościańcu. Dla terenów górnego Dniestru, a więc obszaru, na którym usytuowana jest osada w Trościańcu, podkreślane są w literaturze bardzo silne wpływy kultury przeworskiej¹⁰⁰. Posiadany przez nas materiał zabytkowy o znacznej przewadze ceramiki tocznej wskazuje raczej na kontakty tego terenu z obszarami południowo-wschodnimi.

Ogólnie stwierdzić należy znaczne zróżnicowanie materiału z obu omówionych obszarów oraz ich odrębność w stosunku do kultury przeworskiej. Teren Wołynia i południowo-wschodniej Lubelszczyzny stanowi w okresie późnorzymskim obszar silnej infiltracji kultury czerniachowskiej i przeworskiej, Podole jest nadal silnie związane z kręgiem zakarpackim.

Publikacja powyższych materiałów miała głównie na celu uzupełnienie mapy osadniczej Podola i Wołynia. Postulat ten wydaje się szczególnie istotny w odniesieniu do słabo dotychczas zbadanej grupy wołyńskiej. Jak wynika z poprzednich rozważań, materiał zabytkowy pozwolił na dokonanie drobnych korektur przyjętych dotychczas ujęć. Szczególnie istotny wydaje się tutaj fakt istnienia silnych związków pomiędzy Wołyniem a terenami południowo-wschodniej Lubelszczyzny. Zagadnienie to wymaga dalszych badań koniecznych dla właściwego postawienia problematyki okresu wpływów rzymskich Polski południowo-wschodniej.

К Р А Т К О Е С О Д Е Р Ж А Н И Е

В настроащем труде публикуются материалы из территории между реками Западный Буг и Днепр, датированные римским периодом или периодом великого переселения народов, находящиеся в коллекциях Государственного Археологического Музея в Варшаве. Ни на одной из стоянок не были произведены систематические раскопки, археологический материал является здесь результатом поверхностных исследований или представляет дары коллекционеров древностей. В связи с этим нет возможности выделить отдельные комплексы в пределах стоянок. Публикация этих древностей имеет главной целью пополнение карты поселенчества Подолии и Волинии.

В части, касающейся материалов, описан материал из 18 донные неопубликованных стоянок, в этом: из 5 поселений и из 6 могильников, а также из 7 различных находок. По отношению территории эти объекты занимают пространство Волинии (11 стоянок), Подолии (6 стоянок), и лишь одно расположено у Днепра в Украине. Стоянки из территории Подолии датированы к 1—6-му в. н.э., из территории Волинии к 2—4-му в. н.э., материалы из могильника в м. Ромашки в Украине к 3—4-му в. н.э.

Большинство опубликованных материалов Подолии происходят из стоянки в м. Вербичная. Характер найденного материала (большое количество металлов, бусов, сто семь фибул) указывает на то, что он происходит из одного или нескольких могильников, или же из отдельных комплексов погребений. Эти материалы указывают на тесную связь обсуждаемой территории с закарпатскими областями. Только одна фибула, из общего количества ста семи фибул (сверх общеизвестных из территории Центральной Европы фибул с поджатой ножкой), указывает на северозападные связи. Недостаток керамического материала не позволяет определить культурную принадлежность стоянки в м. Вербичная. Древности датированы к периоду от 1 до 6-го века н.э.

Гораздо меньше материала имеется из территории Волинии, несмотря на то, что он происходит из 11 стоянок. Здесь можно заметить численный перевес точёных сосудов, которые составляют около 65—80% всего керамического материала. Этот процент значительно превышает общепринятые численные данные (около 15—35%). Ныне опубликованные материалы впредь подтверждают значительную культурную дифференцию обсуждаемой территории, однако их отрывочный характер не может составить базы для более конкретизированных обобщений. На этих территориях встречаются так западные типы фибул, как и выразительная черниговская форма сосудов, точёных на круте. Особым вопросом является проблема западной границы воынской группы и её связей с пшеворской культурой. На основании последних исследований, произведенных на территории юговосточной Люблинщины (в повяте Грубешов), можно судить, что эту границу следует передвинуть, вопреки существовавшему до сих пор мнению, за нижнее течение реки Западный Буг. Этот вопрос требует дальнейшей точной разработки, необходимой для того, чтобы надлежащим образом ставить проблематику римского периода юговосточной Польши.

S U M M A R Y

Archaeological materials from the area between the Bug and the Dnieper rivers, dated to the Roman period and to the Great Migration period, are described in this article. They are collected in the State Archaeological Museum in Warsaw, being a result of surface investigations or gifts of various collectors of antiquities, as no excavations were carried out at these sites. Thus no complexes of finds can be distinguished among the finds from each site. This publication was undertaken with a view to give some contributions to the map of settlement of Podolia and Volhynia.

Finds from 18, so far unpublished archaeological sites (5 settlements, 6 cemeteries and 7 loose finds) are described in the first part of this work. Eleven sites are in Volhynia, 6 in Podolia and one lies on the Dnieper bank in Ukraine. The Podolian sites are dated to the 1st—6th cent. of our era, those of Volhynia to the 2nd—4th cent. and the Romaszki site in Ukraine to the 3rd—4th cent. of our era.

Most Podolian archaeological materials are from the site of Werbyczna. Their character (a great number of metal objects and of beads; 107 brooches) shows that they come from one or several cemeteries or single sets of graves. These finds give evidence of strong connections between the territory under discussion and those on the other side of the Carpathians. Only one brooch, besides those with their foot turned under well-known in Central Europe, shows some north-western connections. It is difficult to define, to which culture the Werbyczna site should be assigned, due to the lack of pottery. The finds are dated to the period from the 1st to the 6th cent. of our era.

¹⁰⁰ M. A. Tichanowa: op. cit., str. 179—180.

The archaeological materials from Volhynia come from 11 sites but they are scanty. The preponderance of wheel-made pots (65–80 per cent) can be observed there. The archaeological materials published in this work confirm a considerable cultural differentiation of the territory under discussion but, being incomplete, they cannot serve as a basis of more definitive conclusions. Both the western types of brooches and the distinct Chernyakov forms of wheel-made pots occur in this territory. The problem of the western border of the Volhynian group and the problem of connections between this group and the Przeworsk culture deserve special attention. On the basis of recent excavations carried out in the Hrubieszów district, we may state that this border-line ran outside the lower course of the Bug. This problem deserves further examinations necessary for the proper approach to the problems of the Roman period in South-Eastern Poland.

BARBARA ZAWADZKA

OSADA WCZESNOŚREDNIOWIECZNA W ŻERNIKACH DOLNYCH POW. BUSKO-ZDRÓJ

РАНЕСРЕДНЕВЕКОВОЕ ПОСЕЛЕНИЕ В М. ЖЕРНИКИ ДОЛЬНЕ ПОВЯТ БУСКО

AN EARLY MEDIAEVAL SETTLEMENT AT ŻERNIKI DOLNE IN THE BUSKO DISTRICT

Wstęp

W latach 1894 i 1896 Erazm Majewski przeprowadził badania archeologiczne na osadzie wczesnośredniowiecznej w Żernikach Dolnych. Ich wyniki opublikowane zostały w 1899 roku¹. Autor nie wykorzystał jednak w publikacji całego materiału zabytkowego, a tylko wybrane fragmenty ceramiki i przedmioty. Została pominięta przede wszystkim cała, dosyć duża, grupa ceramiki z początków wczesnego średniowiecza, zasygnalizowana tylko jednym całym naczyniem i kilkoma fragmentami. Ponadto rekonstrukcja naczyń w tekście jest niedokładna, ułamki przedstawione na tablicach pochodzą głównie z partii brzuśca i orientują tylko w ornamentyce, a nieliczne fragmenty krawędzi niewiele mówią o formie naczyń. Brak również dokładnej analizy materiału i chronologii. Materiał zabytkowy znajdujący się obecnie w zbiorach PMA w Warszawie postanowiono więc opracować ponownie. Uwzględniany niejednokrotnie w pracach dotyczących ceramiki wczesnośredniowiecznej², nie doczekał się on jak dotąd szerszej publikacji. Artykuł niniejszy ma więc na celu przede wszystkim możliwie pełne przedstawienie materiału oraz określenie ram chronologicznych osady.

Charakterystyka osady

Wieś Żerniki Dolne leży obecnie w powiecie Busko-Zdrój (dawniej Stopnica, w województwie kieleckim). Prace wykopaliskowe prowadzone w Żernikach przez E. Majewskiego nie miały charakteru badań systematycznych. Nie zachowała się żadna dokumentacja, z konieczności więc musimy się oprzeć na niezbyt ścisłej charakterystyce osady podanej przez autora³. „Na wschód od wsi, w widłach rzeki Schodniej i Sanicy ciągnie się pas podmokłych pastwisk i równoległy z nim pas wzgórków piaszczystych... Znaczny obszar bagnistego miejscami pastwiska zawiera pod warstwą darni czarną jak węgiel ziemię i liczne resztki, świadczące, że tu palono wiele ognisk. Żadnego przecież rozgraniczenia między resztkami nie można przeprowadzić, bo skorupy gliniane, już od dawna potłuczone, mieszają się z równie dawnymi kośćmi bydłocymi, pozostałymi po spożyciu mięsa, a nawet szpiku... Nieliczne narzędzia kościane, przeważnie szydła, trafiają się wśród resztek naczyń użytkowych, a także i popielnic. Szczątki przedmiotów żelaznych, choć bardzo nieliczne, dopełniają skąpej, a jednak pod względem chronologicznym urozmaiconej całości tej warstwy kulturowej”.

Zagadkowy jest w tym opisie termin „popielnice”, który nie wiadomo, czy należy traktować jako określenie naczyń w ogóle, czy też jako element cmentarzyska. Jeżeli tak, to powstałby problem, w jakim stosunku znajdowało się cmentarzysko do osady. Wydaje się jednak, że „popielnice” to po prostu określenie naczyń, ponieważ materiał zabytkowy, który się zachował z Żernik, wskazuje raczej na istnienie tu osady niż na cmentarzysko. Znalezione tu stosunkowo dużą ilość drobnych ułamków ceramiki, kości zwierzęce, 4 fragmenty prażnic, 5 szydeł kościanych, 3 przęśliki i 7 przedmiotów metalowych.

Ceramika

Wśród ceramiki z Żernik tylko jedno naczynie jest całe, reszta to ułamki krawędzi, brzuśców i den. Z większości fragmentów krawędzi udało się zrekonstruować rysunkowo formę naczyń. Ceramika jest różnorodna, jeżeli chodzi o charakter gliny, sposób wykonania, formy i ornamentykę. Można jednak wyróżnić trzy zasadnicze grupy: I. Grupę naczyń całkowicie lepionych ręcznie i góra słabo obtoczonych. II. Grupę naczyń lekko obtoczonych do połowy wysokości. III. Grupę naczyń dobrze obtoczonych na całej po-

¹ E. Majewski: Zabytki przeddziejowe w Żernikach Dolnych w pow. stopnickim, „Światowit” t. I (1899), str. 52–61, tabl. VI–IX.

² J. Machnik: Zagadnienie chronologii najstarszej wczesnośredniowiecznej ceramiki w Igołomi, „Sprawozdania Archeologiczne” t. III (1957), str. 319, przypis 19 i str. 322; K. Jażdżewski: Uwagi o chronologii ceramiki zachodniosłowiańskiej z wczesnego średniowiecza, „Przegląd Archeologiczny” t. X (1954–1956), str. 168, tabl. XIII, 49; M. Gajewska: Grodziśko z IX wieku w Chodliku, pow. Puławy, „Archeologia Polski” t. III (1959), str. 328; J. Kostrowski: Kultura prapolańska, Poznań 1949, str. 258; A. Nadolski: Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku, Łódź 1954, str. 174.

³ E. Majewski: op. cit., str. 52 i 55.

wierzchni. Różnicom w technologii odpowiadają w zasadzie różnice w surowcu, formach i ornamentyce. Charakterystyczne, że forma jest tutaj niekiedy elementem stałym, naczynia niewątpliwie lepiące całkowicie ręcznie mają analogiczną formę co obtoczone górą czy do połowy wysokości.

Grupa I. Analizę ceramiki rozpoczynam od naczyń całkowicie lepionych ręcznie i lepionych ręcznie z górą słabo obtoczoną. Grupa ta liczy 31 fragmentów⁴ krawędzi naczyń z częściowo zachowaną partią brzuśca oraz ułamki 7 den. Obliczono średnicę wszystkich den oraz u prawie wszystkich naczyń udało się obliczyć średnicę otworu. Spośród 31 naczyń 6 jest lepionych całkowicie ręcznie, pozostałe mają ślady słabego obtoczenia górnej partii. Wszystkie naczynia są lepiące z wałków, których spojenia widać w przełomach. Charakterystyczne ciągi poziome na naczyniach słabo obtoczonych są najlepiej widoczne na krawędzi, na wylewie oraz tuż pod krawędzią od strony zewnętrznej. Naczynia lepiące całkowicie ręcznie mają częstokroć nierówne ścianki, krawędź ma przebieg nieregularny. W naczyniach obtoczonych ścianka jest lepiej wyrównana, krawędź regularna. O ile powierzchnie zewnętrzne naczyń tej grupy są na ogół staranniej wykończone, o tyle powierzchnie wewnętrzne mają na sobie pionowe, skośne, poziome ślady zagładzania spojeń wałków i wyrównania powierzchni palcami i szmatą. Ślady te występują poniżej wylewu. Od strony zewnętrznej poziome ciągi od obtaczania nie przekraczają na ogół 3 cm od krawędzi. Na brzuścu poziome, pionowe i pionowo-skośne ślady zagładzania. Wszystkie naczynia są dosyć dobrze wypalone, dominuje barwa brązowa. Domieszka do gliny tłuczonego granitu średnio (o średnicy ziarna 1–1,5 mm) i gruboziarnista (o średnicy ziarna 1,5–2 mm). Przeważa domieszka średnioziarnista. Wszystkie naczynia tej grupy z wyjątkiem dwóch mają krawędzie zaokrąglone i są na ogół nieornamentowane.

Oparając się na różnicach w proporcjach, wychyleniu krawędzi i ukształtowaniu brzuśców, można wyróżnić w tej grupie naczyń szereg następujących typów:

Typ 1. Typ ten reprezentują cztery naczynia⁵ (Tabl. LII, 1, 2, 5). Trzy są lepiące całkowicie ręcznie, jedno słabo obtoczone w partii górnej, około 2,5 cm od krawędzi. Krawędź jednego jest skośnie ścięta. Profile naczyń lekko esowate, krawędzie słabo wychylone na zewnątrz, pod krawędzią przewężenie tworzące krótką (około 1,5 cm) szyjkę, która łagodnie przechodzi w słabo zaznaczony brzusiec. Średnice otworów 14–19 cm, brzuśca o 0,2–1,3 cm większa od średnicy otworu. Grubość ścianek 0,6–0,8 cm. Domieszka średnioziarnista. Barwa brązowa, szarobrązowa, brązowobrunatna i brązowa. Naczynia lepiące ręcznie są nieornamentowane, naczynie obtoczone jest dosyć bogato zdobione (Tabl. LII, 1).

Typ 2. Reprezentuje ten typ jedno całkowicie ręcznie lepiące naczynie (Tabl. LII, 3). Krawędź wygięta na zewnątrz, łagodne przejście dosyć długiej szyi w słabo wysklepiony brzusiec. Największa wydętość w połowie wysokości. Średnica: otworu 12 cm, brzuśca 13 cm. Domieszka gruboziarnista. Barwa brązowa. Grubość ścianek 0,7 cm.

Typ 3. Reprezentują go dwa naczynia⁶ lekko obtoczone w partii górnej. Krawędzie wychylone na zewnątrz dosyć silnie, brzusiec lekko baniasty. Jedno ornamentowane rytmami żłobkami dookołnymi i pasmem falistym wykonanym czterozębny grzebieniem (Tabl. LII, 10). Średnice: otworów 18 i 27 cm, brzuśców 19,2 i 27,8 cm. Grubość ścianek 0,7–1 cm. Domieszka średnio i gruboziarnista. Barwa szarobrunatna.

Typ 4. Reprezentowany jest przez 11 naczyń⁷ (Tabl. LII, 4, 6–9, 11, 14). Wszystkie są obtoczone w górnej partii, posiadają krawędź silnie wychyloną na zewnątrz i bardzo krótką szyjkę, która bezpośrednio przechodzi w baniasty brzusiec naczynia. Przejście szyi naczynia w brzusiec jest wyraźnie zaakcentowane. Średnice: otworów 13–18 cm, brzuśców 15–20,5 cm. Grubość ścianek 0,8–1,2 cm. Domieszka średnio i gruboziarnista. Jedno naczynie jest ornamentowane (Tabl. LII, 8). Barwa powierzchni jednolita, ciemnobrunatna, z wyjątkiem jednego naczynia o barwie brązowobrunatnej.

Typ 5. Typ ten reprezentują dwa naczynia⁸ (Tabl. LII, 16) o powierzchni lekko obtoczonej w partii górnej. Lekko zgrubiała krawędź wywinięta na zewnątrz, brzusiec baniasty. Średnice: otworów 16–22 cm, brzuśców 17–23,5 cm. Grubość ścianek 0,7–1 cm. Domieszka średnio i gruboziarnista. Barwa żółtobrunatna. Jedno naczynie jest ornamentowane.

Typ 6. Reprezentowany jest przez 6 naczyń⁹, z których jedno jest lepiące całkowicie ręcznie, pozostałe lekko obtoczone w partii górnej. Krawędzie naczyń silnie wygięte na zewnątrz, prawie załamane, wystają ponad cofnięty w stosunku do nich brzusiec, słabo wysklepiony. Średnice: otworów 13–26 cm, brzuśców 11,3–22,5 cm. Jedno naczynie posiada pod krawędzią otwór reperacyjny (Tabl. LII, 17). Grubość ścianek 0,6–1 cm, z przewagą grubości 0,8 cm. Dwa naczynia ornamentowane – jedno pasmem falistym (Tabl. LII, 13), drugie nakłuciami i pasmem falistym za pomocą trójzębny grzebienia. Barwa brązowa, jednego brązowa.

Typ 7. Reprezentowany jest przez jedno naczynie¹⁰ o powierzchni lekko obtoczonej w partii górnej. Krawędź odgięta na zewnątrz jest poziomo ścięta. Szyja lejkowata, brzusiec baniasty. Średnica: otworu 12 cm, brzuśca 13,8 cm. Barwa brązowa. Domieszka średnioziarnista. Grubość ścianki 0,7 cm. Ornament żłobków dookołnych i pasma falistego wykonany siedmiozębny grzebieniem oraz nakłuc grzebieniowych powyżej pierwszego pasa żłobków. O formie pozostałych fragmentów krawędzi naczyń nie można nic powiedzieć, ponieważ są to tylko małe ułamki.

Dna. W materiale wystąpiły ułamki 7 den z częściowo zachowaną partią ścianek¹¹. Nie udało się ich powiązać z fragmentami krawędzi. Wszystkie dna są płaskie, na trzech wystąpił wyraźny odcisk osi koła garncarskiego (Tabl. LII, 12, 15), na jednym podsypka piasku. Są one lepiące z jednego, dwóch, trzech kawałków gliny. Formowane osobno, względnie z zaczątkiem ścianek. Od wewnątrz widoczne są poziome, skośne i pionowe ślady wyrównywania powierzchni palcami. Od zewnątrz poziome i pionowe ślady zagładzania spojeń wałków. Dwa dna mają wymodelowaną krawędź (stopkę). Na jednym dnie od zewnątrz wyraźny ślad dolepienia do koła tylko po okręgu (szerokości około 2,5 cm). W środku widać częściowo zatarty odcisk osi koła i dookoła niego nieregularną przestrzeń nierównej gliny. Nie jest wykluczone, że naczynie spadło z koła i zdeformowało się albo też jest to ślad jakiejś nakładki na kole (może kawałek skóry?). Barwa gliny od żółtawej z odcieniem miejscami cegląstym, poprzez brązową, szarą i jasnobrunatną do ciem-

⁴ Fragmenty te są oznaczone numerami katalogu muzeum E. Majewskiego: 825, 865 cc, 865 i, 865 s, 865 t, 865 tt, 3820, 3821, 3855, 3879, 3880, 3882, 3884, 3897, 3901, 3903, 3907, 4027, 4030, 4032, 4035, 4037, 4041, 4082 k, 4087, 4088 i cztery bez numerów.

⁵ Numery katalogu muzeum E. Majewskiego: 3901, 4030, 4087 i bez numeru.

⁶ Numery katalogu muzeum E. Majewskiego: 3902, 3907.

⁷ Numery katalogu muzeum E. Majewskiego: 825, 865 i, 865 t, 3821, 3879, 3882, 3903, 4027, 4032, 4041, 4088.

⁸ Numery katalogu muzeum E. Majewskiego: 3855, 3897.

⁹ Numery katalogu muzeum E. Majewskiego: 865 cc, 2880, 3820, 3884, 4035 i bez numeru.

¹⁰ Numer katalogu muzeum E. Majewskiego: 4082 k.

¹¹ Numery katalogu muzeum E. Majewskiego: 853, 859.

nobrunatnej. Domieszka tłuczonego granitu średnio i gruboziarnistego. Grubość den 0,6–2,6 cm, z przewagą grubości ponad 1 i 2 cm. Grubość ścianki przy dnie 0,7–2 cm. Średnica den 9–12 cm. Charakter gliny i technika wykonania pozwalają zaliczyć dna do grupy I ceramicznej. Ponadto dodatkowym wskaźnikiem przemawiającym za zaliczeniem den do tej grupy są odciski osi koła, które występują często na ceramice wczesnej, słabo obtoczonej.

Grupa II. Do grupy tej, która jest dosyć zwartym zespołem i stanowi w zasadzie jeden typ naczyń, zaliczam 1 całe naczynie i 18 fragmentów krawędzi z częściowo zachowaną partią brzuśca¹² (Tabl. LIII, 2–13). Wszystkie naczynia są lepione z wałków na kole garncarskim i lekko obtaczane do połowy wysokości. Charakterystyczne ślady obtoczenia, ciągi poziome dosyć regularne, są najlepiej widoczne na krawędzi naczyń, na wylewie oraz tuż pod krawędzią od strony zewnętrznej. W pozostałej partii ciągi poziome są słabiej widoczne, niemniej jednak partia nieobtoczona dosyć wyraźnie oddziela się od obtoczonej. Na 8 fragmentach naczyń zaobserwowano na wylewie od strony wewnętrznej rodzaj facetowania powierzchni. Występuje ono w partii przejścia brzuśca naczynia w wychyloną krawędź. Pasemka facetowania mają szerokość przeciętnie 0,6 cm, i jak się zdaje, są niewątpliwym śladem wyrównywania powierzchni wewnętrznej narzędziem garncarskim. Na jednym naczyniu analogiczne ślady noża garncarskiego wystąpiły w układzie pionowym, po stronie wewnętrznej naczynia, w odległości 4 cm od krawędzi. Charakterystyczne jest wśród tej grupy naczyń słabe wykończenie naczynia pod krawędzią. Na 17 fragmentach widać wyraźne wgłębienia co 1–1,5 cm, są to ślady palców modelujących krawędź. Niekiedy ślady te są niedbale zagładzone. Obtoczenie powierzchni wewnętrznych naczyń sięgało do 4–6 cm od krawędzi, poniżej wyrównywano je pionowo lub pionowo-skośnie palcami lub szmatą. Charakterystyczne cechy tej grupy naczyń są następujące: krawędzie odgięte na zewnątrz lekko, silniej, względnie załamane, ścięte są pod kątem lub pionowo, niekiedy lekko pogrubione. Krawędzie były wyrównywane podczas obrotu koła już po ulepieniu i obtoczeniu naczynia. Podczas nacisku narzędzia garncarskiego na krawędź powstawała niekiedy nadwyżka gliny, która tworzy ostry kant wyniesiony nieco ponad wylew. Ostry kant powstawał również czasami u dołu krawędzi, która ma wtedy kształt trąbkowaty. Szerokość krawędzi 0,6–0,8 cm. Brzuśce naczyń są słabo wysklepione, średnica albo niewiele przewyższa średnicę otworu (około 1–1,5 cm), albo jest z nią równa, a nawet niekiedy nieco mniejsza. Dna są lekko wklęsłe, sądząc po jednym całym naczyniu reprezentującym ten typ ceramiki. Wszystkie naczynia są zdobione pasmami ornamentu falistego, który jest wykonany grzebieniem mającym 4 do 8 zębów. Pasma te występują w odległości 1,5–4 cm od krawędzi. Układ pasm różny: najczęściej występują dwa w odległości około 1 cm od siebie, nad załomem brzuśca (Tabl. LIII, 4), czasem jedno pasmo pod krawędzią i dwa na załomie brzuśca (Tabl. LIII, 12) i z rzadka trzy ułożone w pewnej odległości od siebie (Tabl. LIII, 8). Na jednym tylko fragmencie zachował się żłobek podkreślający pasmo faliste, trudno jednak stwierdzić, czy było to pasmo żłobków. Jest to o tyle ciekawe, że analogiczne naczynia z innych stanowisk mają z reguły motyw falisty, połączony z motywem żłobków dookołnych. Dwa fragmenty mają wywiercone w pobliżu krawędzi otworki, które są śladem reperacji naczynia po jego pęknięciu (Tabl. LIII, 6, 13). Średnice otworów 12,5–21 cm, wysokość całego naczynia 19,5 cm. Wydaje się, że maksymalna wysokość tej grupy naczyń nie przekraczała 25 cm. Średnica dna 7,6 cm. Grubość ścianek 0,7–1 cm. Gлина z domieszką najczęściej średnioziarnistą, dosyć dobrze wypalona. Barwa brązowobrunatna. Jedno naczynie odbiega od pozostałych formą oraz techniką (Tabl. LIII, 1). Jest ono całkowicie lepione ręcznie i krawędź ma silnie wychyloną na zewnątrz, która wystaje nad cofniętą w stosunku do niego słabo wysklepioną brzusiec. Za zaliczeniem go do tej grupy naczyń przemawia tylko surowiec, z którego zostało wykonane, oraz analogiczne ścięcie krawędzi i zbliżone nieco ukształtowanie brzuśca.

Grupa III. Do grupy tej zaliczono 26 fragmentów naczyń¹³. Nie jest ona zespołem zwartym. Można w niej wyróżnić dwie podgrupy różniące się od siebie charakterem gliny, nieco inną techniką wykonania i przede wszystkim ukształtowaniem krawędzi.

Podgrupa A (Tabl. LIV, 1–5,7). Wszystkie naczynia są dobrze obtoczone na całej powierzchni. Gлина z domieszką drobno, średnio i niekiedy gruboziarnistą. Wypał dobry. Barwa powierzchni czerwona, żółta, brązowa i brunatna. Jedno naczynie jest wykonane z białej glinki. Krawędzie tej grupy naczyń są różnie ukształtowane: zaokrąglone, skośnie względnie pionowo ścięte, niekiedy z rowkiem na krawędzi, niektóre lekko pogrubione, inne zakończone ostro. Zawsze dosyć silnie wychylone na zewnątrz, wygięte, względnie załamane. Brzuśce na ogół baniaste. Naczynia tej grupy są niezdobione albo ornamentowane pasmami falistymi, żłobkami dookołnymi i falą pojedynczą. Te rodzaje zdobienia występują albo samodzielnie na naczyniach, albo w połączeniach. Na jednym ciekawy motyw kraty wykonanej grzebieniem wielozębnym w połączeniu ze żłobkami dookołnymi (Tabl. LIV, 1). Powierzchnie zewnętrzne naczyń są starannie wykończone. Wyraźne, regularne ciągi poziome od obtaczania pokrywają całą ich powierzchnię. Od wewnątrz obtoczony jest najczęściej wylew oraz niekiedy partia tuż pod wylewem, na brzuścach widać ślady wyrównywania powierzchni palcami i i szmatą w różnych kierunkach. Średnice otworów 11–25 cm, grubość ścianek 0,6–1 cm. Dwa naczynia są przepalone, na trzech nacięcia na krawędzi. Średnice brzuśców na ogół przewyższają średnicę otworu o 1–2,5 cm. Największa wydętość brzuśca wypada najczęściej w połowie wysokości, niekiedy nieco powyżej. Kilka fragmentów ma średnicę brzuśca nieco mniejszą od średnicy otworu. Na jednym fragmencie widoczne są dwie płaszczyzny ścięcia krawędzi (Tabl. LIV, 4).

Podgrupa B (Tabl. LIV, 6, 8–11). Reprezentuje ją 5 naczyń, wykonanych z gliny o bardzo drobnej domieszce. Powierzchnie zewnętrzne i wewnętrzne są silnie obtoczone. Naczynia te są dobrze wypalone. Barwa gliny brązowa i brunatna ze śladami pobiałki na stronie zewnętrznej i wewnętrznej. Krawędzie ścięte poziomo, względnie zaokrąglone, u dwóch lekko pogrubione, profilowane (Tabl. LIV, 9, 11). Brzuśce baniaste o znacznej wydętości. Średnice otworów 13–18–20 cm, zachowanych partii brzuśca o 2,5–4 cm większe od średnicy otworu. Grubość ścianek 0,5–0,6 cm. Przełomy szare.

Prażnice. W materiale wystąpiły cztery ułamki żarznicy (Tabl. LV, 14–15). Wykonane są z gliny z dodatkiem domieszki organicznej. Krawędzie zaokrąglone, barwa gliny żółta, w przełomie niekiedy brunatna. Ścianki o grubości 1,5–3 cm.

Prześliki. Zachowały się trzy prześliki, z których dwa są z wapienia, jeden z gliny: 1. Mały, dwustożkowy prześlik o średnicy i wysokości 1,9 cm, średnicy otworu 0,8 cm (Tabl. LV, 10). 2. Prześlik dwustożkowy o zaokrąglonym profilu, nieco uszkodzony. Średnica 3 cm, wysokość 1,5 cm, otwór o średnicy 1 cm (Tabl. LV, 9). 3. Połowa płaskiego glinianego prześlika, lepionego ręcznie. Średnica 4,5 cm, średnica otworu 0,6 cm (Tabl. LV, 11).

¹² Numery katalogu muzeum E. Majewskiego: 836, 3835, 3848, 3849, 3856, 3877, 4024, 4031, 4040, 4069, 4078, 4080, 4084, 4091, 8659 i trzy bez numeru.

¹³ Numery katalogu muzeum E. Majewskiego: 827, 3805, 3822, 3850, 3885, 4028, 4033, 4036, 4038, 4039, 4042, 4043, 4075–4077, 4083, 4085, 4086 i trzy bez numeru; podgrupa A, numery: 3843, 4034, 4074, 4081 i jeden bez numeru, podgrupa B.

Zabytki kościane

Szydła (Tabl. LV, 1–4). Zachowało się 5 egzemplarzy, jedno ma ułamane ostrze. Trzy zrobione są z kości pustej w środku. Końce ich są ścięte pod kątem. Ostrza we wszystkich wypadkach wypolerowane skutkiem używania. Dwa następne wykonane są z kości pełnej o części pracującej okrągłej. Długość szydeł 9,5–13,5 cm. Szydła te służyły na pewno do robienia otworów w skórze. Szydła te należą do typu pospolitego we wczesnym średniowieczu i występują od VII – XIII wieku¹⁴. Poza tym wystąpił w materiale kawałek kości pustej w środku, o jednym boku prosto ściętym, wypolerowanym. Kość ta służyła może jako gładzik (Tabl. LV, 5).

Przedmioty żelazne

Ilość zabytków żelaznych jest znikoma, są to: grot, dwa noże, ułamek siekiery i trzy przedmioty nieokreślone. 1. Grot żelazny (Tabl. LV, 8) z tulejką i dwoma zadziornami, z których jeden jest ułamany, drugi zakończony ostro. Tulejka częściowo uszkodzona. Długość grotu 6 cm, średnica tulejki 0,8 cm, największa szerokość liścia 2 cm. 2. Nóż żelazny (Tabl. LV, 7) z ułamanym ostrzem i trzonkiem na końcu zawiniętym. Długość noża 9,3 cm, szerokość ostrza 1,6 cm, grubość noża 0,3 cm. 3. Nożyk żelazny (Tabl. LV, 13) z trzonkiem częściowo odłamanym. Długość 9,5 cm, grubość 0,2 cm. 4. Fragment siekiery¹⁵ o ostrzu lekko zaokrąglonym (Tabl. LV, 6), krawędzi górnej prostej, w pobliżu ostrza odchylonej ku górze, krawędzi dolnej lekko wklęsłej, łukowatej. Szerokość ostrza 4,8 cm, długość siekiery 6,5 cm, grubość 1,7 cm. 5. Przedmiot żelazny z tulejką (Tabl. LV, 12), część pracująca o przekroju nieregularnego prostokąta. Długość 13 cm. Zabytki żelazne wymienione wyżej nie stanowią zabytków specjalnie charakterystycznych. Groty żelazne analogiczne do opisanego występują dosyć często już od VII w. i trwają co najmniej do XII w.¹⁶ Noże żelazne z trzpieniem wyodrębnionym dwustronnie od ostrza są formą pospolitą, występującą od XI w.¹⁷ Ciekawy jest nożyk z zawiniętym trzpieniem, do którego pewną analogię może stanowić nóż z Gniezna¹⁸.

Chronologia osady

Ustalenie chronologii osady wczesnośredniowiecznej w Żernikach jest o tyle utrudnione, że nie była ona badana systematycznie. Jest rzeczą niemożliwą stwierdzenie związku stratygraficznego grup ceramicznych. Brak jakiegos dobrze datującego zabytku zmusza do oparcia się wyłącznie na ceramice przy datowaniu obiektu. Chronologia ustalona na podstawie tylko ceramiki musi być niestety dość względna, gdyż, jak wiadomo, nie jest ona zbyt pewnym elementem datującym. Naczynia zbliżone do typów naczyń grupy I wystąpiły na szeregu stanowisk na ogół dosyć dobrze datowanych na początek wczesnego średniowiecza. Analogie występują w surowcu, technice wykonania, formach, różnice niekiedy w ornamentyce. Na osadzie otwartej w Syryni¹⁹ pow. Rybnik, datowanej ażurową sprzączką awarską na VII w. n. e., wystąpiły formy naczyń górą obtoczonych, zbliżone do typów 3 i 6 oraz do typu 7 z tym, że różni się on ornamentyką i posiada zaokrąglony brzeg. Na grodzisku w Chodliku pow. Opole Lubelskie²⁰ wystąpiły formy ceramiki lepionej ręcznie analogiczne do typu 1, 2 i 5 w warstwach datowanych na koniec VI–VII w. ostrogą z zaczepami zagiętymi do środka. Na osadzie w Choruli pow. Krapkowice²¹ datowanej awarską ozdobą do pasa na koniec VI–VII w. znaleziono naczynia lepiące zarówno całkowicie ręcznie, jak i górą obtoczone, bardzo podobne do typu 2, 5 i 6. Różnią się one jedynie nieco sposobem ornamentacji. Na osadzie w Bolesławcu²², datowanej na podstawie brązowego, pozłacanego okucia „kesztelskiego” i ostrogi z zaczepami zagiętymi do środka na VII–IX w. (rozkwit na schyłek VII i połowę IX w.), oraz na osadzie w Żytowiecku pow. Gostyń²³ datowane ostrogą na drugą połowę VI w. występują formy naczyń ręcznie lepionych, górą obtoczone, analogiczne do grupy I. Poza tymi dobrze datowanymi stanowiskami ceramika analogiczna do grupy I wystąpiła na szeregu stanowisk, których chronologia jest słabiej udokumentowana. W Igołomi pow. Proszowice²⁴ wystąpiły formy podobne do typów 3 i 7, ręcznie lepiące i słabo obtoczone. Nie wiadomo tylko, czy naczynie zbliżone do typu 3 jest lepiące ręcznie, czy obtoczone, gdyż podpis pod rysunkiem nie zgadza się z opisem w tekście. Ceramika ta jest datowana na VII–IX w., z uściśleniem chronologii od VII–VIII w. Na osadzie w Borkach pow. Kielce²⁵, datowanej na VI–

¹⁴ I. I. L a p u s z k i n: Grodziszcze Novotroickoje, „Materiály i issledovanija po Archieologii SSSR”, nr 74, Moskwa 1958, ryc. 54 nr. 6–9, ryc. 67 nr. 3, ryc. 80 nr. 5, ryc. 41 nr. 5; W. H e n s e l: Gród wczesnodziejowy w Kłecku w pow. gnieźnieńskim, „Wiadomości Archeologiczne” t. XVI (1939–1948), tabl. LV, 1; J. A n t o n i e w i c z: Wyniki prac wykopaliskowych na grodzisku i podgrodziu w Jeziorku, pow. Giżycko, w 1950 r., „Materiály Wczesnośredniowieczne” t. II (1950), ryc. 14a, str. 251.

¹⁵ Siekiera ta została uwzględniona w pracy A. N a d o l s k i e g o: op. cit., str. 174. Autor oparł się na opisie E. Majewskiego i zaliczył ten stosunkowo bardzo fragmentaryczny zabytek do V typu toporów. Wydaje się jednak, że należy go zaliczyć do IV typu, przy czym określenie „topór” czy „siekiera” jest bardzo problematyczne.

¹⁶ K. J a ż d z e w s k i: Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomięrsku pod Łodzią w świetle badań 1949 r., „Materiály Wczesnośredniowieczne” t. I (1949), str. 104, ryc. 25 i opis str. 117–118; J. G a s s o w s k i: Cmentarzysko w Końskich na tle zagadnienia południowej granicy Mazowsza we wczesnym średniowieczu, „Materiály Wczesnośredniowieczne” t. II (1950), tabl. VII, 10; VIII, 9.

¹⁷ K. J a ż d z e w s k i: op. cit., str. 136 ryc. 70 i uwagi na str. 148; J. G a s s o w s k i: Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Złotej pow. Sandomierz, „Wiadomości Archeologiczne” t. XIX (1953), tabl. XXI, 9.

¹⁸ Gniezno w zarianiu dziejów, Poznań 1939, tabl. XLVI, 11, 12.

¹⁹ J. K o s t r z e w s k i: Sprawozdanie z badań prehistorycznych na Śląsku w roku 1937, „Badania prehistoryczne w województwie śląskim w latach 1937–1938”, Kraków 1939, ryc. 24 nr. 10; ryc. 32 nr. 3.

²⁰ A. G a r d a w s k i: Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Chodliku, st. 1, pow. Opole Lubelskie. Referat powielany na konferencję sprawozdawczą w Krakowie w 1959 r., ryc. 6, 10, 12, 14.

²¹ J. S z y d ł o w s k i: Sprawozdanie z badań w osadzie z VI – VII wieku w miejscowości Chorula, pow. Krapkowice, „Wiadomości Archeologiczne” t. XXIV (1957), tabl. VIII, 11; IX, 2; X, 2; XI, 3.

²² E. P e t e r s e n: Der ostelbische Raum als germanisches Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6–8. Jahrhunderts, Leipzig 1939, ryc. 185; J. Ż a k: Najstarsze ostrogi zachodniosłowiańskie, Warszawa-Wrocław 1959, str. 76

²³ J. Ż a k: op. cit., ryc. 34 a, b, h, i, j; ryc. 35a.

²⁴ L. G a j e w s k i: Sprawozdanie z prac badawczych, prowadzonych w r. 1957 w Igołomi, pow. Proszowice; i okolicy, „Sprawozdania Archeologiczne” t. VIII (1959), ryc. 1 a, b, str. 18.

²⁵ K. B i e l e n i n: Badania archeologiczne na wydmy „Borki” należącej do gromady Brzegi, pow. Kielce, „Sprawozdania Archeologiczne” t. IV (1957), str. 101, ryc. 1; str. 103, ryc. 3 b, d, f.

—VII w., wystąpiły naczynia zbliżone formą do typu 4. Różnią się one jednak ornamentyką. Ceramika z osady wczesnośredniowiecznej w Miliczu²⁶, datowana na IX—X w., jest analogiczna do naczyń typów 1, 2, 3 i 4. Podobne formy wystąpiły również w Łęczycy²⁷. Są one lepiące ręcznie oraz górą obtoczone. Naczynia te zbliżone są do typu 1 i 3, a datowane na VII—VIII wiek oraz IX i połowę X wieku. Ceramika typu 4 nawiązuje również do niektórych form ręcznie lepionych, względnie górą obtoczonych ceramiki ze Strzyżowa pow. Hrubieszów²⁸, datowanej od VII do połowy X wieku. Ceramika grupy I nawiązuje również do niektórych form ręcznie lepionych naczyń ceramiki nadcisańskiej i obtoczonej ceramiki nadcisańskiej na Słowacji. Formy podobne wystąpiły na osadzie w Somotorskiej Horze (VI—VII w.), na cmentarzysku w Żytawskiej Toni (VIII w.) i Devinskiej Novej Wsi (625—800 r. n. e.)²⁹.

Najbliższą analogię do ceramiki grupy II stanowią naczynia znalezione na osadzie w Kurdwanowie koło Krakowa³⁰, datowane ostrogą na VII w. Naczynia te są górą obtoczone, posiadają krawędź nieco skośnie ściętą, wylew rozchylony i smukły, lekko wydęty brzusiec. Różnią się zaś nieco ornamentyką, ponieważ ornament dwu pasm falistych przedzielony jest pasmem żłobków dookólnych. W Syrynii pow. Rybnik³¹ wystąpiły naczynia podobne w kształcie, lecz o nieco bardziej wydętym brzuscu, różniące się ornamentyką. Naczynia analogiczne wystąpiły ponadto: na osadzie w Bolesławcu³², w Igołomi pow. Proszowice³³ (datowane na podstawie analogii na VII—IX w.), w Złotej pow. Sandomierz³⁴, Stradowie pow. Kazimierza Wielka³⁵ (VII — początek X w.), w Gostyniu (datowane pewnie na VII w.) oraz w miejscowości Łąki pow. Milicz³⁶. W Choruli pow. Krapkowice³⁷ jedno naczynie jest nieco zbliżone formą, ale różni się ornamentem i zdobieniami na krawędzi, co nie występuje na ceramice grupy II. W Chodliku pow. Opole Lubelskie³⁸ niektóre formy ceramiczne są pod względem składu gliny i techniki wykonania analogiczne do naczyń z osady w Żernikach pow. Busko-Zdrój. Również kształt naczyń jest w ogólnych zarysach podobny. Różnią się one ornamentyką (ornament falisty albo ujęty w pasma żłobków dookólnych, albo nałożony na nie) i ukształtowaniem krawędzi. Są one nieco bardziej rozwinięte od krawędzi naczyń z Żernik. Naczynia z Chodlika ogólnie biorąc stanowią więc typologicznie formę nieco bardziej zaawansowaną od naczyń z Żernik. Datowanie ceramiki z Chodlika jest w świetle dotychczasowych publikacji kwestią otwartą. Według najnowszych badań ceramikę tego typu należy zaliczyć do VI—VII wieku.

Jak wynika z przeglądu analogii, formy ceramiczne bardzo zbliżone do naczyń grupy I i II występują albo w tych samych zespołach chronologicznych, albo też w zespołach odrębnych, ale datowanych podobnie. Wydaje się więc, że obie grupy są sobie chronologicznie współczesne. Opierając się przede wszystkim na stanowiskach dobrze datowanych można ustalić chronologię pierwszych dwu grup ceramicznych na VII—VIII w. (ewentualnie nawet koniec VI w.). Wśród ceramiki grupy III niektóre naczynia stanowią jakby bezpośrednie następstwo grupy II. Pewne nawiązania w charakterze gliny, domieszce, potraktowaniu wnętrza naczyń, charakterystyczne ścięcie krawędzi sugeruje tego rodzaju twierdzenie. Różnice są natomiast wyraźne w technice produkcji. Formy te stanowią jakby następny stopień tej ceramiki, doskonalej wykonany i wypalony. Ceramika grupy III nawiązuje do niektórych naczyń z Igołomi pow. Proszowice³⁹, Zawady Lanckorońskiej pow. Brzesko⁴⁰, Strzyżowa pow. Hrubieszów⁴¹ i Piekar pow. Kraków⁴², datowanych od IX do XIII w. Motyw kraty wykonanej grzebieniem wystąpił na najstarszej ceramice w Jedwabnie pow. Toruń oraz na szeregu stanowisk w Wielkopolsce, datowanych na IX—X w.⁴³ Ceramika z pobiąką jest elementem późniejszym wśród ceramiki z Żernik. Nawiązuje ona do ceramiki z Wrocieryża pow. Jędrze-

²⁶ A. Gałuszka, M. Młynarska: Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Miliczu, „Wiadomości Archeologiczne” t. XXIV (1957), tabl. X, 1—5. Datowanie tej ceramiki w świetle materiału z Żernik wydaje się być nieco za późne.

²⁷ A. Nadolski, A. Abramowicz, T. Poklewski, A. Kęsinowski: Łęczyckie opactwo Panny Marii, Łódź 1960, ryc. 89 nr 1, 3, 4; ryc. 90 nr 1; ryc. 91 nr 4; ryc. 93 nr 4—6.

²⁸ L. Rauhut: Osadnictwo wczesnośredniowieczne w Strzyżowie, pow. Hrubieszów, „Wiadomości Archeologiczne” t. XXIV (1957), tabl. XV, 8; XVI, 6.

²⁹ J. Pastor: Siedliskovy vyskun na Somotorskiej Hoře r. 1955, „Slovenska Archeologia” t. VI (1958), tabl. VIII — IX, XII, 1—7; V. Budínsky-Krička: Pohrebisko z neskoréj doby avarskej v Zitavskej Toni na Slovensku, „Slovenska Archeologia” t. IV (1956), tabl. XXI, 13; XXXV, 8; XXXVI, 1, 3; XXXVIII, 11—12; J. Eisner: Devinska Nova Ves, Bratislava 1952, tabl. 4 nr. 4; tabl. 23 nr 1; tabl. 25 nr 9; tabl. 36 nr 3; tabl. 39 nr 5; tabl. 64 nr 4.

³⁰ A. Krauss: Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Kurdwanowie koło Krakowa w latach 1954—1955, „Sprawozdania Archeologiczne” t. IV (1957), str. 96, ryc. 7.

³¹ J. Kostrzewski: op. cit., ryc. 23 nr 2, 3.

³² E. Petersen: op. cit., ryc. 186.

³³ J. Machnik: op. cit., str. 317, ryc. 2; L. Gajewski: Sprawozdanie z badań w Igołomi za rok 1956, „Sprawozdania Archeologiczne” t. V (1959), tabl. II, 4.

³⁴ J. Marciniak: Przyczynki do zagadnienia ciągłości osadnictwa na ziemiach polskich w świetle badań wykopaliskowych w Złotej, pow. Sandomierz, „Wiadomości Archeologiczne” t. XVI (1948), tabl. XXXIX, 8, 34.

³⁵ E. Dąbrowska, J. Gromnicki: Grodzisko wczesnośredniowieczne w miejscowości Stradow, pow. Kazimierza Wielka, „Wiadomości Archeologiczne” t. XXV (1958), str. 369, ryc. 3, 9, 14, 15.

³⁶ „Altschlesien” t. VII (1937—1938), str. 79, ryc. 1, 2, i str. 85, ryc. 4, 2.

³⁷ J. Szydłowski: op. cit., tabl. VIII, 7a.

³⁸ A. Gardawski: op. cit., ryc. 12, 13; M. Majewska: op. cit., ryc. 21d, 22d; A. Gardawski: Wyniki występnych badań na grodzisku wczesnośredniowiecznym we wsi Chodlik, pow. Puławy, „Wiadomości Archeologiczne” t. XX (1954), ryciny na str. 88.

³⁹ L. Gajewski: Sprawozdanie z prac badawczych prowadzonych w Igołomi, pow. Proszowice, i okolicy, „Sprawozdania Archeologiczne” t. VIII (1959), str. 35, tabl. II, 6, 7.

⁴⁰ G. Leńczyk: Prasowiański gród nad Dunajcem w Zawadzie Lanckorońskiej, Kraków 1950, str. 55 ryc. 29ad, tabl. XIII, 2, 4, 6; tabl. XVI 2—9.

⁴¹ L. Rauhut: op. cit., tabl. XIV, 11, 13; tabl. XVI, 4.

⁴² R. Janką, G. Leńczyk, K. Dobrowolski: Badania wykopaliskowe w Piekarach w powiecie krakowskim, Kraków 1939, tabl. XXI, 3, 4.

⁴³ J. Kostrzewski: Grodzisko w Jedwabnie w pow. toruńskim, „Slavia Occidentalis” t. X (1931), ryc. 3, 1—3 str. 249 i ryc. 22,4 str. 267; W. Hensel: Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej, t. I. Poznań 1930, ryc. 48, 15—16; 59, 5, 10; 96, 4; 98, 2; 107, 2; 146, 8.

jów⁴⁴, datowanej na koniec XII w. Na Ukrainie naczynia z pobiątką są charakterystyczne w XII—XIII w.⁴⁵ Ewentualnym elementem datującym mogą być również przęśliki z wapienia podobne do znalezionych w Opolu, we Wrocławiu, w Czermnie pow. Tomaszów Lubelski w warstwach z XI—XIII wieku⁴⁶.

Ogólne więc ramy chronologiczne trzeciej grupy ceramicznej można wyznaczyć na IX—XIII wiek. Reasumując powyższe można z dużą dozą prawdopodobieństwa wyznaczyć osadzie w Żernikach Dolnych szerokie ramy chronologiczne od VII do XIII wieku.

Z a k o ń c z e n i e

Osada wczesnośredniowieczna w Żernikach Dolnych jest jednym z ciekawszych obiektów tego typu w Małopolsce. Wprawdzie przypadkowy charakter badań obniża znacznie wartość źródłową materiałów zabytkowych, to jednak w świetle danych, którymi dysponujemy, możemy stwierdzić, że osada w Żernikach powstała w początkach wczesnego średniowiecza (koniec VI początek VII w.) i trwała do XIII wieku. Względnie pewne są granice chronologiczne górna i dolna. Trudno jednak definitywnie stwierdzić, czy istniała tu ciągłość osadnicza w wyznaczonych wyżej ramach chronologicznych. Niewykluczone bowiem jest, że istniały dłuższe lub krótsze przerwy w osadnictwie. W opisanym wyżej materiale brak przedmiotów, które można by pewnie datować na IX—X w. Możliwe, że spowodowane to jest wrywkowym charakterem przedstawionego materiału.

Mimo że na osadzie brak zabytków ściśle datujących, to jednak ze względu na ciekawe, typologicznie wczesne formy ceramiki z Żernik była często uwzględniana w pracach poświęconych ceramice wczesnośredniowiecznej. Warto tu podkreślić, że odkrycia na innych dobrze datowanych obiektach w pełni potwierdzają słuszność wczesnego datowania naszej ceramiki. Niesłuszne natomiast wydają się w świetle analizy materiału sugestie niektórych autorów na temat związku ceramiki z Żernik z typem błuczyńskim (co zresztą słusznie podniósł J. Machnik⁴⁷).

Brak śladów umocnień, a w każdym razie nieodkrycie ich przez E. Majewskiego oraz ubogi inwentarz zabytkowy zdają się wskazywać, że była to osada otwarta typu wiejskiego. Brak jednak dostatecznych podstaw do bliższego scharakteryzowania zajęć ludności. Osada w Żernikach ma dosyć późną metrykę. Pojawia się w źródłach pisanych dopiero w XV w.⁴⁸ Nazwa „Żerniki”, wywodząca się od „Żyrdniki”, jest jednak pochodzenia wczesnośredniowiecznego, wiążąc się z nazewnictwem tzw. osad służebnych. Żyrdnicy byli zobowiązani do posług na rzecz dworu książęcego. Zajmowali się oni rozbijaniem namiotów książęcych podczas podróży panującego po kraju⁴⁹. Osada w Żernikach Dolnych wchodziła prawdopodobnie w skład osad służebnych kasztelanii wiślickiej⁵⁰. Wskazywałoby to, że osada nasza została objęta w okresie krystalizowania się na tym terenie władzy feudalnej nowym systemem organizacji społeczno-gospodarczej. Interesującą rzeczą byłoby stwierdzenie, w jaki sposób przeobrażenia te znalazły odzwierciedlenie w formach osadnictwa. Osada w Żernikach jest zatem obiektem interesującym ze względu zarówno na swoją chronologię, jak też ewentualną funkcję w okresie powstawania władzy feudalnej. Z tego też względu zasługiwałaby na bardziej systematyczne zbadanie.

К Р А Т К О Е С О Д Е Р Ж А Н И Е

Раннесредневековое поселение в м. Жерники Дольне было исследовано и частично опубликовано Эразмом Маевским в конце XIX века.

Самым любопытным элементом в найденном материале является керамика, которую можно разделить на три основные группы, отличающиеся между собой способом изготовления, характером глины, формами сосудов и орнаментацией.

К первой группе принадлежат сосуды, всецело лепленные вручную и слабо обточенные в верхней части. Они изготовлены из глины с крупнозернистой и среднезернистой примесью дроблёного гранита. Края сосудов, как правило, округленные, выдвинутые наружу, одни незначительным образом, другие почти загнутые. Форма выпуклости различная, от слабо отмеченной до куполообразной. В общем в сосудах этой группы не имеется орнаментов.

Ко второй группе принадлежат сосуды, изготовленные из глины с среднезернистой примесью, слабо обточенные до половины высоты. Они характеризуются косым срезом края, который незначительно выдвинут наружу; выпуклость их легко сводчатая. Они орнаментированы волнистыми полосами, исполненными с помощью гребня.

К третьей группе, которая является неоднородным комплексом, принадлежат сосуды, хорошо обточенные на всей поверхности, изготовленные из глины с мелкозернистой и среднезернистой примесью. На некоторых сосудах появляется побелка. Формы края разнообразные, от округленных, срезанных косо или вертикально до профилированных. Выпуклости куполообразные, менее или более выдутые. Орнаменты: желобки вокруг сосуда, волнистые полосы и отдельные волны.

⁴⁴ A. Gardawski: Wczesnohistoryczna osada z okresu piastowskiego we Wrocieryżu, pow. Jędrzejów, „Sprawozdania P.M.A.” t. III (1950), str. 171, ryc. 9 i opis na str. 169.

⁴⁵ L. Rauhut: Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie, „Materiały Wczesnośredniowieczne” t. V (1960), str. 232—233.

⁴⁶ Wł. Hołubowicz: Z badań na Ostrówku w Opolu w 1957 r., „Sprawozdania Archeologiczne” t. IX (1960), str. 60, ryc. 6, 7; E. Ostrowska: Odkrycia archeologiczne na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu w 1957 r., „Sprawozdania Archeologiczne” t. IX (1960), str. 48; R. Jank: Szczegółowe sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Opolu za okres 1948—1949 r., „Materiały Wczesnośredniowieczne” t. I (1949), ryc. 44c str. 38; A. Zbierski: Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z Czeramna nad Huczwą, „Archeologia Polski” t. IV (1960), tabl. VI, 13—14.

⁴⁷ J. Machnik: op. cit., str. 319, przypis 19.

⁴⁸ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. XIV, Warszawa 1895, str. 784.

⁴⁹ K. Buczek: Kto to byli żyrdnicy (żerdnicy), „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” t. V (1957), str. 454—462.

⁵⁰ K. Tymieniecki: Majętność książęca w Zagościu i pierwotne uposażenie klasztorów joannitów na tle osadnictwa dorzecza dolnej Nidy, „Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności” t. XL, Kraków 1912, mapa II.

Датирование поселения затруднительно ввиду недостатка древностей, точно датирующих. Таким образом единственным датирующим элементом является керамика. Формы, аналогичные с керамикой, обнаружены в м. Жерники Дольне в ряде стоянок, которых часть хорошо датирована аварскими древностями и шпорами. На основании аналогии из этих стоянок можно датировать группы: первую и вторую к VII — VIII в. (предположительно даже к концу VI в.). Керамику третьей группы тоже по аналогии можно датировать к IX — XIII в. Следовательно поселение в м. Жерники Дольне имеет широкие хронологические рамки от VII до XIII в.

Деревня Жерники Дольне упоминается в источниках только с XV столетия. Однако наименование Жерники происхождения раннесредневекового и оно связано с номенклатурой так называемых „служебных” поселений. „Жирдники” в феодальном строе занимались разбивкой княжеских шатров во время путешествия владыки по стране. Поселение в м. Жерники Дольне по всей вероятности входило в состав „служебных” поселений Вислицкой „кастелянии”.

S U M M A R Y

An early mediaeval settlement at Žerniki Dolne was examined and partly published by Erazm Majewski at the end of the 19th century.

Among finds there, pottery was most interesting. It can be divided into three chief groups varying in workmanship, in clay, in forms of pots and ornamentation. Entirely wheel-made pots and those slightly wheel-made in their upper portions belong to group I. The pots of group I are made of clay with a medium-and-coarse grained admixture of granite. Their rims are rounded as a rule, and everted to a greater or less degree (slightly everted and even incurved, forming almost the right angle). Their bellies vary in shape: pots with the slightly marked junction-shoulder and big-bellied ones occur. The pots of this group are mostly unornamented.

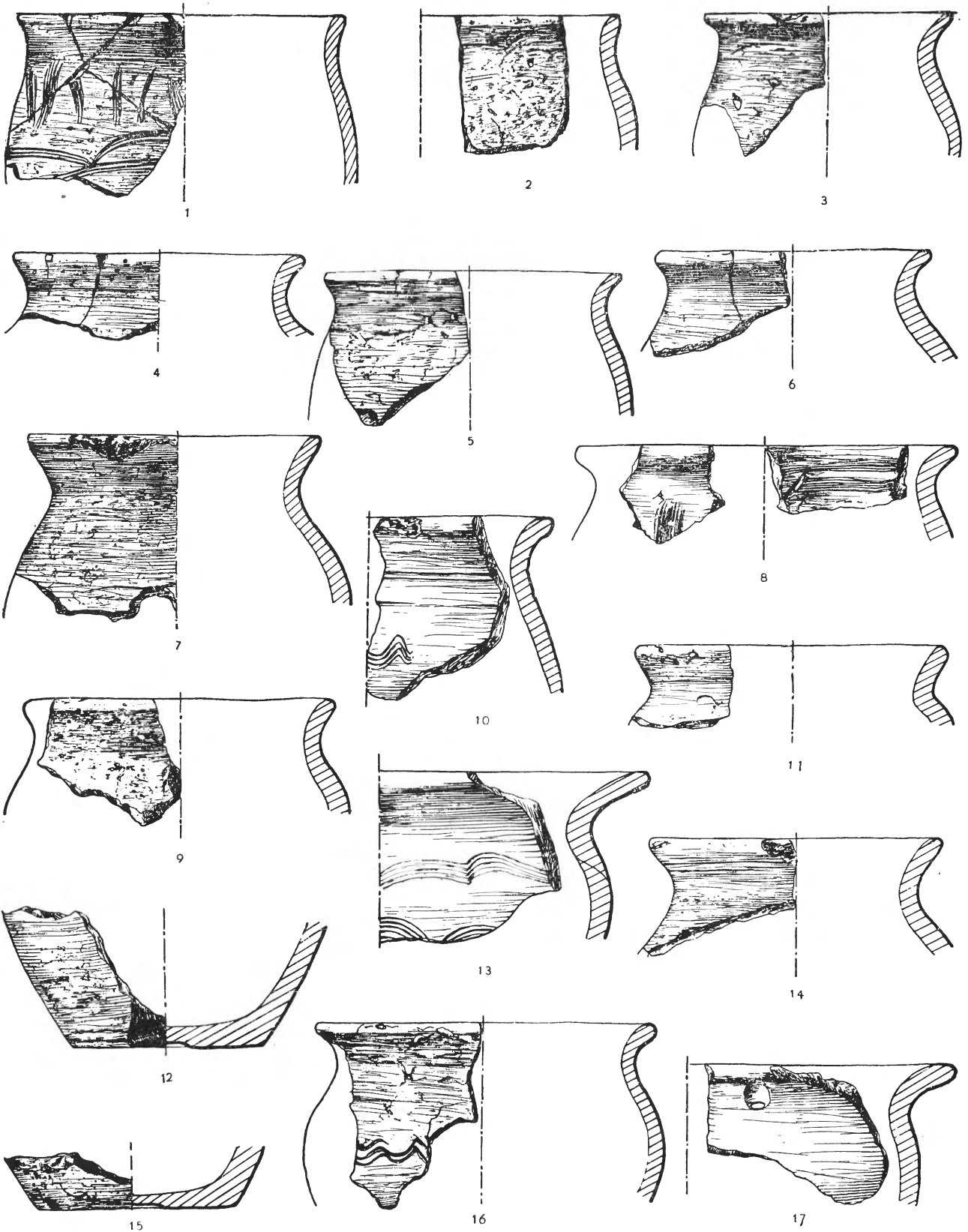
Pots made of clay with a medium-grained admixture and slightly wheel-made to one half of their height belong to group II. Their rims are obliquely cut and slightly everted; their junction-shoulder is slightly marked. They are ornamented with stripes of waving lines made with a comb.

Pots wheel-made on their whole surface and made of clay with a well-and-medium grained admixture belong to group III which is not uniform. Some of them are whitened. Their rims vary in shape (rounded, obliquely and vertically cut etc.). These pots are bigbellied on various degrees. The ornament consists of horizontal grooves around the pots, stripes of waving lines and of single waving lines.

The determination of the date of the said settlement is difficult, due to the lack of good dating indicators, the pottery being the only one. Parallels to the Žerniki pottery occurred at several archaeological sites, part of which is well-dated by Avarian finds and spurs. On the basis of these parallels we may date the pottery of groups I and II to the 7th—8th cent. (eventually even to the end of the 6th century) and the pottery of group III to the 9th—13th cent. Thus the chronological frames of the Žerniki settlement reached from the 7th to the 13th cent.

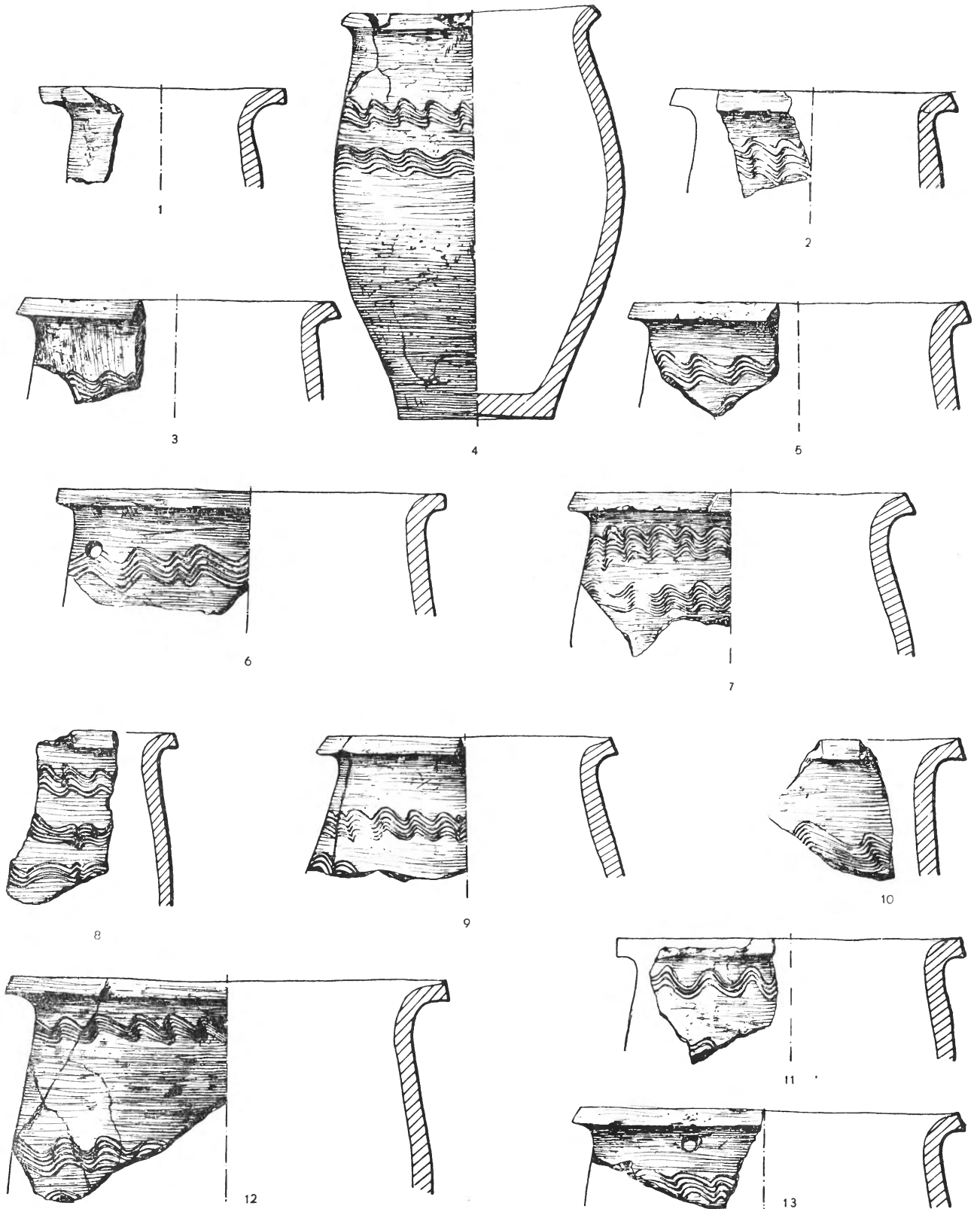
The village of Žerniki Dolne is mentioned for the first time in the 15th cent. written sources but its name is of early mediaeval origin and should be linked with the villages, the inhabitants of which rendered special services to the prince. „Žyrdnicy” were putting up ducal tents during prince’s travel over his country. The Žerniki settlement was one of those special ones belonging to the Wiślica castellan seat.

TABLICA LII

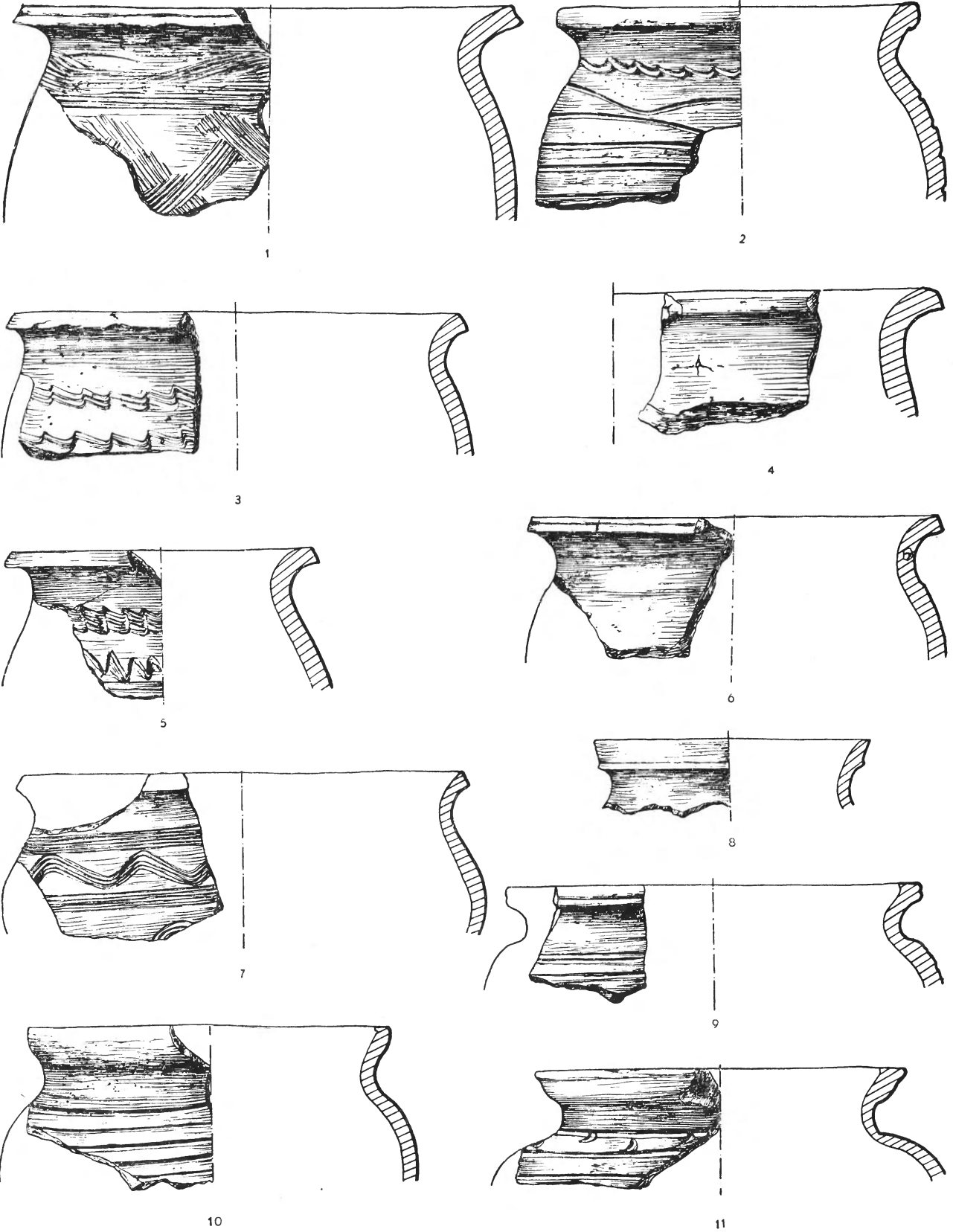
Żerniki Dolne pow. Busko-Zdrój. Ceramika grupy I. Nr $13\frac{2}{3}$ w.n., pozostałe $\frac{1}{3}$ w.n.

TABLICA LIII

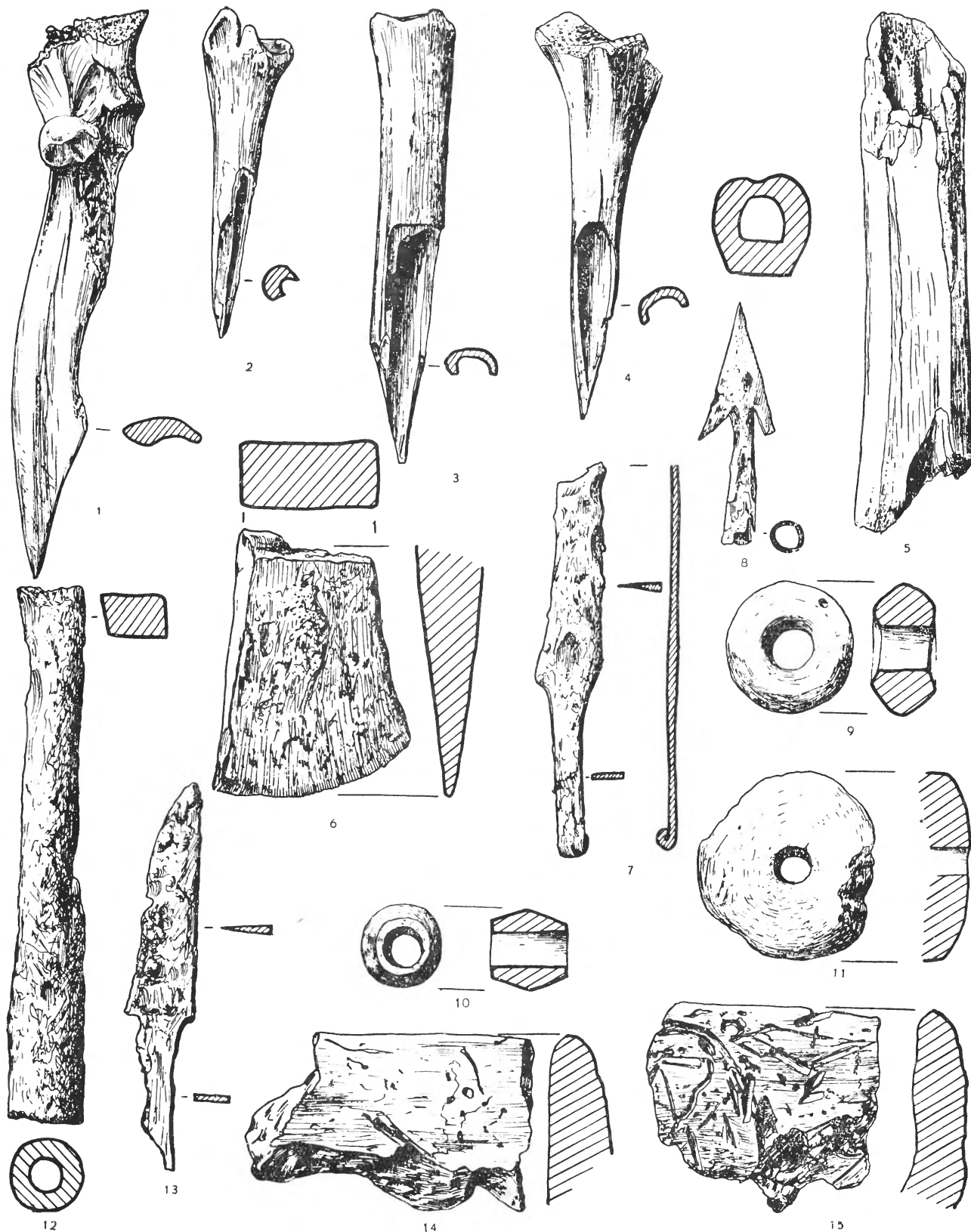
Żerniki Dolne pow. Busko- Zdrój. Ceramika grupy II. Wszystkie przedmioty $\frac{1}{3}$ w.n.

TABLICA LIV

Żerniki Dolne pow. Busko-Zdrój. Ceramika grupy III. Wszystkie przedmioty $\frac{1}{3}$ w.n.

TABLICA LV

Żerniki Dolne pow. Busko-Zdrój. Zabytki kościane (1—5). Przedmioty żelazne (6—8, 12—13). Prześliki (9—11).
Prażnice (14—15). Nr 14—15 $\frac{1}{3}$ w.n., pozostałe $\frac{2}{3}$ w.n.

R Ó Ź A M I K Ł A S Z E W S K A

CMENTARZYSKO HALSZTACKO-LATEŃSKIE W MIEJSCOWOŚCI
GOLE POW. GRODZISK MAZOWIECKI

ГАЛЬШТАТСКО-ЛАТЕНСКИЙ МОГИЛЬНИК В МЕСТНОСТИ ГОЛЕ ПОВЯТ ГРОДЗИСК МАЗОВЕЦКИ

A HALLSTATT AND LA TÈNE CEMETERY AT GOLE, IN THE GRODZISK MAZOWIECKI DISTRICT

W kwietniu 1949 r. na skutek zawiadomienia PMA przez kierownika szkoły podstawowej w Golach pow. Grodzisk Mazowiecki o przypadkowym odkryciu grobu skrzynkowego mgr A. Kietlińska wyjechała na teren zagrożonego cmentarzyska i przeprowadziła tam badania w dniach od 22 kwietnia do 7 maja 1949 r. Cmentarzysko znajduje się na niewielkim piaszczystym wzniesieniu (Ryc. 1), na którym została zbudowana szkoła. Teren był wielokrotnie przekopywany i niwelowany, dlatego odkryte groby były bardzo zniszczone. Zostało przekopanych około 450 m², na których znaleziono 7 grobów. Grób numer 8 znajdował się w sadzie, kilkanaście metrów dalej na północ od badanego terenu (Ryc. 2). Materiał ze wszystkich grobów, jak również cała dokumentacja w postaci 10 planów grobów, dwóch profili oraz planu ogólnego cmentarzyska, jak również notatnika polowego i sprawozdania z badań została mi przekazana przez mgr Alinę Kietlińską. Spośród ośmiu przebadanych grobów cztery należą do skrzynkowych, zbiorowych, cztery natomiast do kloszowych, przypuszczalnie jednostkowych. Te ostatnie groby były bardzo zniszczone i nie wiadomo dokładnie, czy dochował się z nich cały materiał.

Gr ó b 1

Prostokątny grób skrzynkowy (Ryc. 3) odkryty na głębokości 15 cm posiadał wymiary: długość 140 cm, szerokość 110, cm głębokość 75 cm. Ściany grobu tworzyły cztery duże kamienie oraz cztery małe, umieszczone na rogach grobu. Na dnie grobu znajdowało się jedenaście kamieni. W północnej części dno było pokryte gliną. Grób zawierał pięć popielnic i dwie przystawki. Jeden z kamieni stanowi fundament ściany szkoły.

Popielnica 1. Dwustożkowa z wysoką szyjką, przykryta czapkową pokrywą (Tabl. LVI, 2). Uzupełniona gipsem. Powierzchnia zewnętrzna barwy żółtobrunatnej, z szarymi plamami, gładka. Powierzchnia wewnętrzna barwy ciemnoszarej. Domieszka średnioziarnista. Ornament w postaci dużych prostokątów, zrobionych za pomocą linii rytych i klutych, otacza całe naczynie, jak również pokrywę. Średnica wylewu 10,5 cm, brzuśca 30,5 cm, dna 11,5 cm; wysokość 38 cm. Popielnica 2. Bardzo zniszczona, udało się wykleić jedynie środkową część brzuśca (Tabl. LVI, 4). Powierzchnia czerniona, gładzona. Ornament jodełkowy. Domieszka średnioziarnista i drobnoziarnista. Średnica brzuśca 28 cm. Przypuszczalna średnica dna 10 cm. Popielnica 3. Dwustożkowa, bardzo zniszczona. Zachowało się jedynie kilkadziesiąt drobnych fragmentów. Powierzchnia zewnętrzna brunatnoczerwona, gładka, powierzchnia wewnętrzna czarna. Domieszka średnioziarnista. Popielnica 4. Becułkowata, zachowana jedynie fragmentarycznie (Tabl. LVI, 3). Powierzchnia zewnętrzna barwy brunatnej, szorstka, powierzchnia wewnętrzna ciemnoszara. Domieszka średnioziarnista. Średnica: brzuśca 28 cm, dna 12,5 cm. Popielnica 5. Bardzo zniszczona, zachowało się tylko 11 ułamków (Tabl. LVI, 1). Przypuszczalnie miała kształt baniasty. Powierzchnia gładka, żółtoszara, od wewnątrz czarna. Domieszka średnioziarnista. Średnica: brzuśca 21 cm, dna 11 cm. Poza kośćmi zawartymi w popielnicach znaleziono w grobie 1 rozrzucone kości, a wśród tych ostatnich natrafiono na „fragmenty brązu i paciorek kościany”. Niestety wiemy o tym tylko na podstawie notatek polowych, bowiem z grobu 1 zachowała się wyłącznie ceramika. Obok popielnicy 1 znaleziono dwie przystawki. Kubek (Tabl. LVI, 5). Powierzchnia czarna, gładka. Domieszka drobnoziarnista. Naczynie uzupełniono gipsem. Średnica: wylewu 11,5 cm, brzuśca 13,5 cm, dna 5,5 cm; wysokość 10,5 cm. Głęboka miska, uzupełniona gipsem (Tabl. LVI, 6). Powierzchnia czarna, gładka, domieszka drobnoziarnista. Średnica: wylewu 11,5 cm, dna 5 cm; wysokość 4 cm.

Gr ó b 2

Grób skrzynkowy, zniszczony (Ryc. 4), odkryty na głębokości 25 cm. Długość grobu wynosi 155 cm, szerokość 125 cm, głębokość 65 cm. Ściany grobu tworzyły dwa rzędy kamieni. Na głębokości 65 cm, w piasku przemieszanym z węgielkami stały trzy popielnice. W zachodniej części grobu występuje zaciemnienie wypełnione intensywnie węglami drzewnymi, oddzielające się niezbyt wyraźnie od jamy grobu. Jest to późniejszy wkop, zawierający ułamki ceramiki wczesnośredniowiecznej.

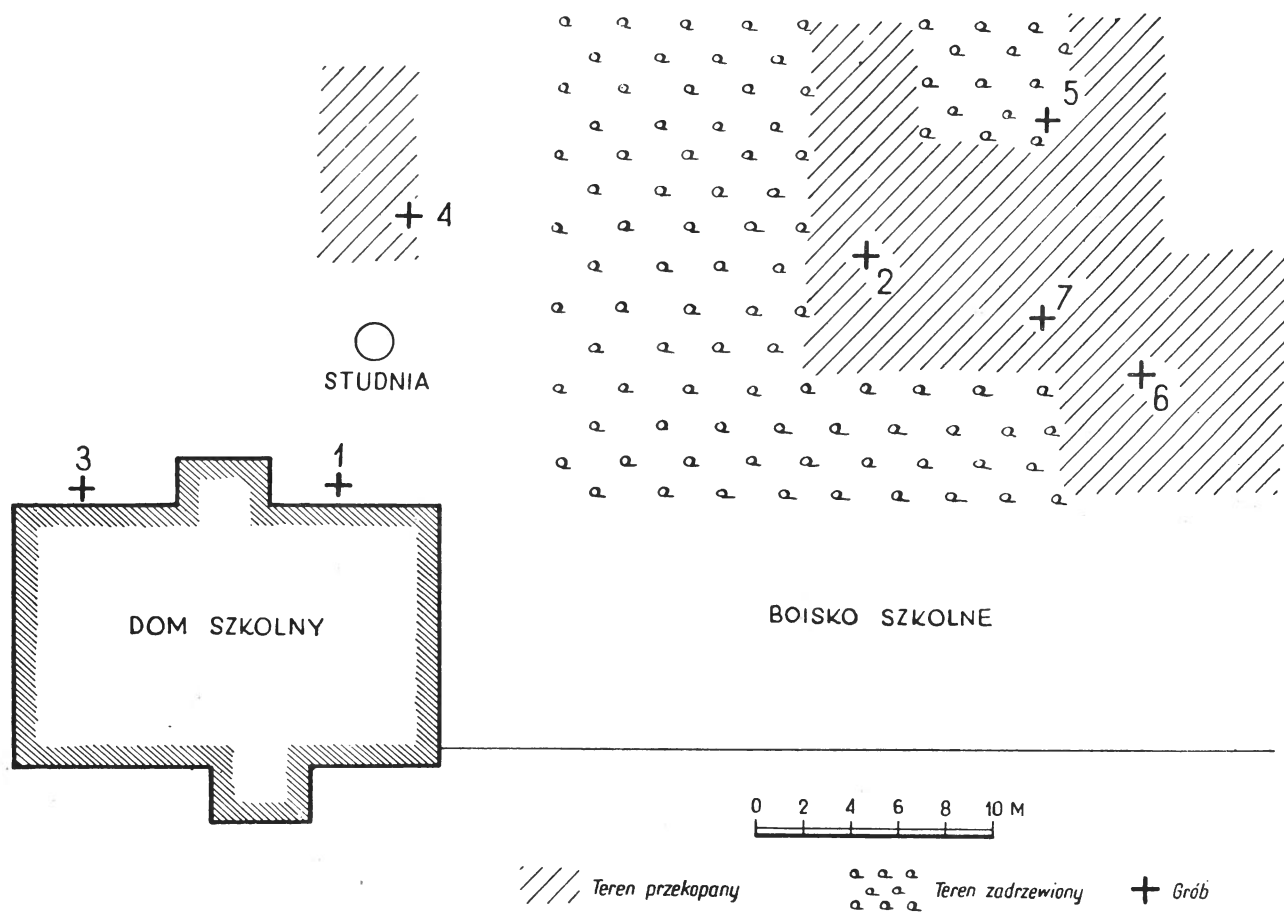
Popielnica 1. Baniasta, z krótką szyjką (Tabl. LVI, 9). Powierzchnia gładka, brązowa, wewnątrz ciemnoszara. Ornament w postaci rzędów nakłuć. Uzupełniana gipsem. Domieszka średnioziarnista. Średnica: wylewu 16 cm, brzuśca 29 cm, dna 12,5 cm; wysokość 25 cm.

Ryc. 1. Gole pow. Grodzisk Mazowiecki. Położenie cmentarzyska.

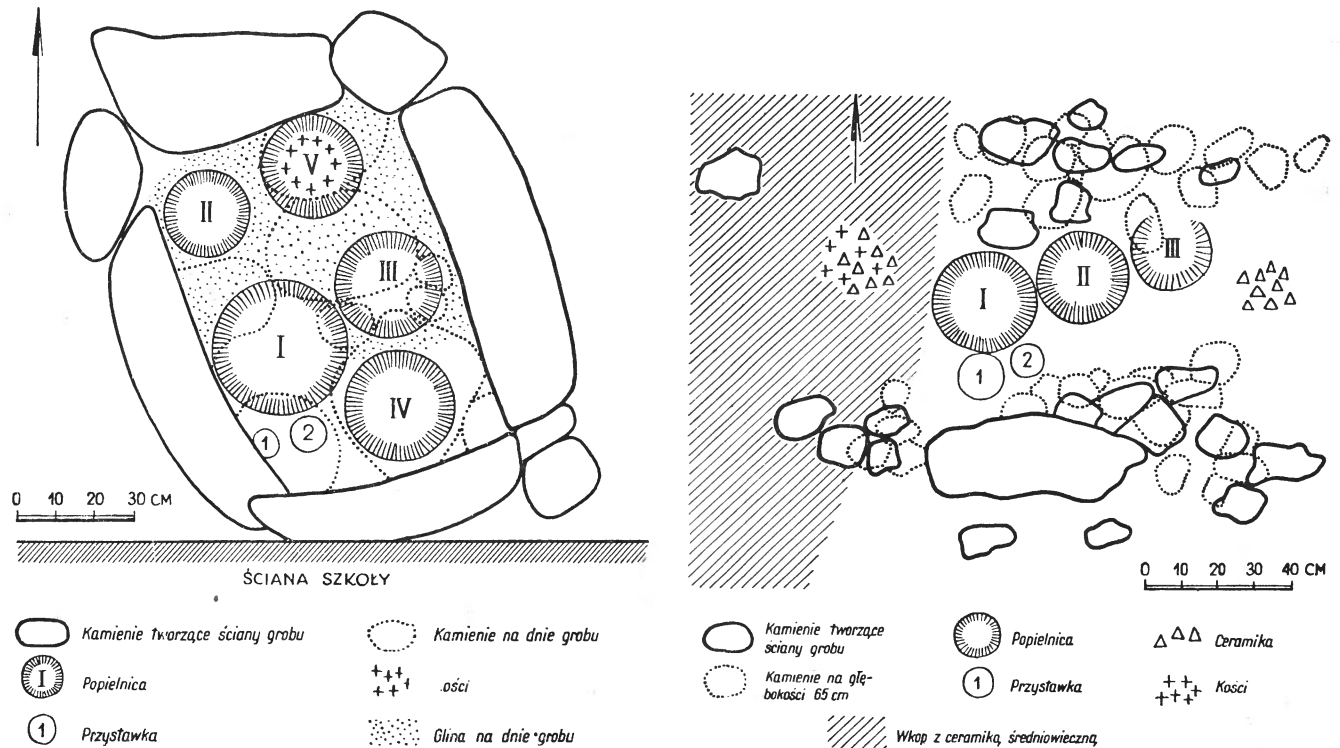
+8

TEREN NIE BADANY

Ryc. 2. Gole pow. Grodzisk Mazowiecki. Plan cmentarzyska.

Popielnica 2. Baniasta, z lekko wychyloną na zewnątrz szyjką (Tabl. LVI, 12), uzupełniana gipsem. Powierzchnia gładka, barwy brunatnej, z lekko ceglastym odcieniem, od wewnątrz barwy ciemnoszarej. Domieszka średnioziarnista. Ornament składający się z dwóch rzędów kresek, biegnących poziomo oraz tworzących wiszące trójkąty, znajduje się w górnej części brzuśca. Średnica: wylewu 14 cm, brzuśca 25,2 cm, dna 10 cm; wysokość 24,5 cm. Popielnica 3. Bardzo zniszczona, zachowały się jedynie fragmenty (Tabl. LVI, 7). Kształt przypusz-

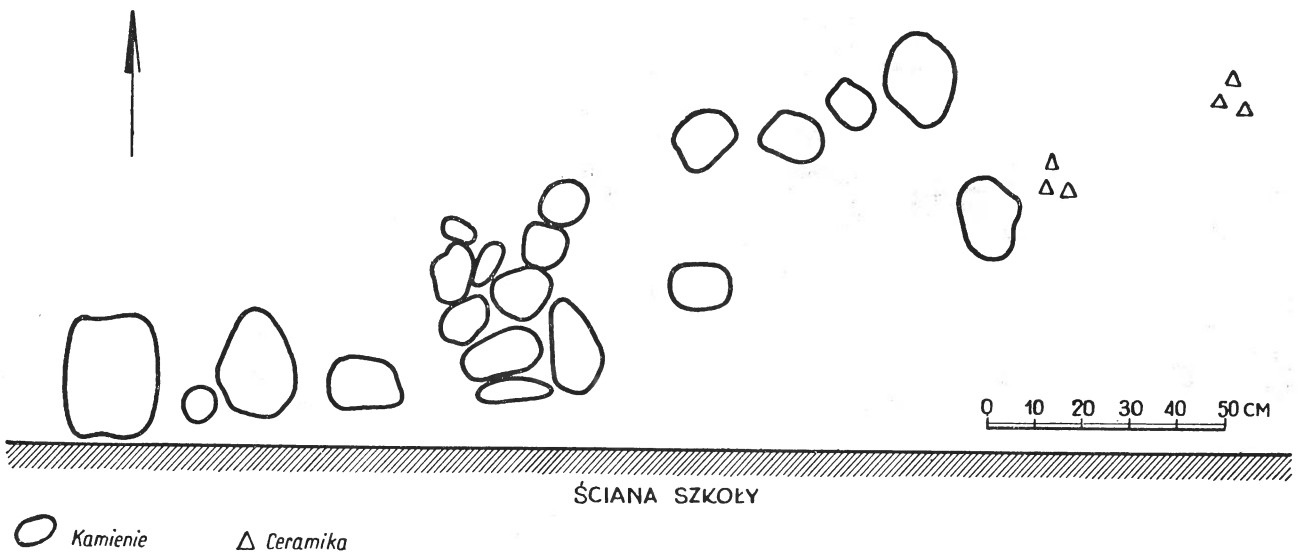
Ryc. 3. Góle pow. Grodzisk Mazowiecki. Plan grobu 1 na głębokości 15 cm.

Ryc. 4. Góle pow. Grodzisk Mazowiecki. Plan grobu 2 na głębokości 50 cm.

cznie jajowaty, ze zważającą się ku górze szyjką. Powierzchnia jasnobrunatna, gładka, domieszka średnioziarnista. Średnica: wylewu 12,5 cm, brzuśca 20,3 cm; przypuszczalna wysokość 21,5 cm. Między popielnicą 1 a jednym z kamieni stały dwa małe kubeczki. Jeden z nich znajdował się w miseczce. Kubek 1 (Tabl. LVI, 11). Powierzchnia gładka, czarna. Ornament tworzą płytkie nacięcia i dziurki. Domieszka drobnoziarnista. Średnica: wylewu 6,5 cm, brzuśca 7,5 cm, dna 3,3 cm; wysokość 6,3 cm. Kubek 2 (Tabl. LVI, 10). Powierzchnia gładka, barwy żółtoszarej; Domieszka drobnoziarnista. Średnica: wylewu 7,2 cm, brzuśca 8,3 cm, dna 4,5 cm; wysokość 6,4 cm. Miseczka (Tabl. LVI, 8). Powierzchnia zewnętrzna barwy żółtobrunatnej, spękana, powierzchnia wewnętrzna szara, szorstka. Domieszka średnioziarnista. Średnica: wylewu 15,5 cm, dna 6,5 cm; wysokość 5 cm.

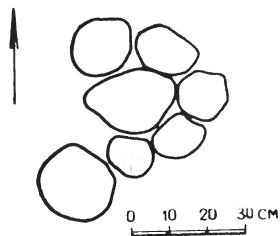
Grób 3

Przypuszczalnie skrzynkowy (Ryc. 5). Całkowicie zniszczony, posiadał porozrzucone kamienie, kości i fragmenty naczyń. Kamienie rozrzucone były na przestrzeni 200 × 90 cm tuż przy ścianie budynku szkolnego. Zachowała się tylko mała popielnica na głębokości 46 cm, leżała ona jednak poza obrębem kamieni i nie wiemy, czy pochodziła ze zniszczonego grobu, czy też może był obok drugi grób

Ryc. 5. Góle pow. Grodzisk Mazowiecki. Plan grobu 3 na głębokości 25 cm.

Popielnica 1. Zachowana jedynie fragmentarycznie (Tabl. LVI, 13). Posiadała ona prawdopodobnie baniasty brzusec, brak ułamków szyjki oraz krawędzi. Od połowy brzuśca powierzchnia lekko chropowata, powyżej bardzo starannie gładzona, lśniąca, barwy jednolicie czarnej. Powierzchnia wewnętrzna brunatna, szorstka. Domieszka średnioziarnista. Średnica: brzuśca 26 cm, dna 12 cm. Poza tym znaleziono około 80 drobnych ułamków ceramiki, rozrzuconych między kamieniami grobu, wśród których wyróżnić można: fragment baniastego brzuśca, gładkiego czarnego naczynia o średnicy dna 6,5 cm i średnicy brzuśca 17,5 cm. Domieszka drobnoziarnista (Tabl. LVI, 15); fragment wylewu misy, powierzchnia gładka barwy żółtobrunatnej i szarej, domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 18 cm (Tabl. LVI, 14); fragmenty den dwóch naczyń barwy szarej i brunatnej o powierzchniach gładkich i domieszce średnioziarnistej. Jedno z den silnie wyodrębnione. Średnice 7 i 8 cm.

Ryc. 6. G o l e pow. Grodzisk Mazowiecki. Plan grobu 4 na głębokości 70 cm.

Grób 4

Kloszowy, mocno zniszczony (Ryc. 6). Klosz stał na bruku kamiennym, do góry dnem, w czystym piasku. Popielnicy ani kości nie było.

Klosz zachowany jedynie we fragmentach (Tabl. LVI, 17.) Powierzchnia chropowata, barwy żółtobrunatnej wewnątrz, ciemnoszarej. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 34 cm. Poza kloszem w grobie znaleziono: ułamek małego naczynka, przystawki, mającego gładką powierzchnię barwy żółtobrunatnej i domieszkę drobnoziarnistą. Średnica wylewu 12,5 cm, brzuśca 11,5 cm (Tabl. LVI, 16); dwa fragmenty ornamentowanej miseczki. Powierzchnia gładka, jasnobrunatnej barwy, od wewnątrz ceglaskobrunatna. Domieszka średnioziarnista. Ornament w postaci głębokich nakłuc. Średnica wylewu 19 cm (Tabl. LVI, 18); fragment dna naczynia. Powierzchnia gładka, barwy jasnobrunatnej, powierzchnia wewnętrzna szara. Domieszka średnioziarnista. Średnica dna 6,5 cm.

Grób 5

Prostokątny grób skrzynkowy (Ryc. 7), odkryty na głębokości około 40 cm. Grób znajdował się na bruku ułożonym z płyt i otoczków. Został on jednak zniszczony, a zachowała się tylko poprzeczna ściana grobu. Dno grobu było wyłożone kamieniami. Znajdowało się w nim 11 naczyń, niektóre z nich stały powyżej drugich, np. popielnice 2 i 4 opierały się na popielnicy 3, co da się zapewne wytłumaczyć kolejnością wstawiania do grobu.

Popielnica 1. Około 60 ułamków naczynia typu kloszowego (Tabl. LVII, 10). Powierzchnia zewnętrzna chropowata, szarobrunatnej barwy. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 33 cm. Widoczne lekkie obmazywanie palcami. Popielnica 2. Przeszło 50 ułamków

Ryc. 7. G o l e pow. Grodzisk Mazowiecki. Grób 5. Widok od strony północnej

naczynia, z czego udało się wykleić tylko dno z kawałkiem części przydennej (Tabl. LVII, 2). Powierzchnia zewnętrzna żółtobrunatna gładka, wewnętrzna szara. Domieszka średnioziarnista. Średnica dna 10,5 cm. Popielnica 3. Dolna część naczynia o baniastym brzuścu (Tabl. LVII, 9). Uzupełniona gipsem. Powierzchnia gładka, ceglaskobrunatna, z szarymi plamami, wewnątrz żółtobrunatna. Domieszka średnioziarnista. Ornament w postaci kresiek. Średnica: brzuśca 29,5 cm, dna 7 cm. Popielnica 4. Naczynie o wydętym brzuścu i krótkiej, wychylonej na zewnątrz szyjce (Tabl. LVII, 4), uzupełnione gipsem. Powierzchnia czarna, gładka, na powierzchni zewnętrznej lśniąca.

Ornament w postaci płtykich nacięć. Domieszka średnioziarnista. Średnica: wylewu 17 cm, brzuśca 26,5 cm, dna 10 cm; wysokość 24 cm. Popielnica 5. Około 80 drobnych ułamków naczynia, z których części udało się wykleić dolną partię naczynia (Tabl. LVII, 5). Powierzchnia gładka, zewnątrz jasnobrazowa, wewnątrz ciemnoszara. Domieszka drobnoziarnista. Ornament w postaci nakłuć i poziomej kreski. Średnica brzuśca 26 cm, dna 7,5 cm. Popielnica 6. Zachowała się tylko dolna część popielnicy (Tabl. LVII, 1). Powierzchnia gładka, barwy ciemnobrunatnej, wewnątrz ciemnoszara. Domieszka średnioziarnista. Średnica brzuśca 24,5 cm, dna 11,5 cm. Popielnica 7. Wyklejono i uzupełniono gipsem jedynie dolną część naczynia (Tabl. LVII, 11). Powierzchnie gładkie, żółtobrunatnej barwy. Domieszka średnioziarnista. Średnica: brzuśca 22 cm, dna 10 cm. Popielnica 8. Bardzo zniszczona, uzupełniona gipsem (Tabl. LVII, 12). Powierzchnie gładkie, czarne, domieszka średnioziarnista. Ornament tworzą równoległe nacięcia. Średnica: brzuśca 33 cm, wylewu 24 cm. Grób 5 poza popielnicami zawierał również przystawki. Stanowiły je dwie miski oraz kubek. Misa 1. Sklejona i uzupełniona gipsem (Tabl. LVII, 6). Powierzchnia zewnętrzna gładka, żółtobrunatnej barwy, wewnątrz ciemnobrunatnej. Domieszka średnioziarnista. Widoczny ślad przyczepu ucha. Średnica: wylewu 23,5 cm, dna 8 cm; wysokość 10,5 cm. Misa 2. Miseczka o powierzchni gładkiej (Tabl. LVII, 8), barwy szarej z żółtoszarymi plamami, domieszka drobnoziarnista. Średnica: wylewu 12 cm, dna 6 cm; wysokość 5 cm. Widoczny ślad przyczepu ucha. Kubek zachowany prawie w całości (Tabl. LVII, 3). Powierzchnia gładka, barwy żółtobrunatnej, domieszka średnioziarnista. Średnica: wylewu 5,8 cm, brzuśca 6,5 cm, dna 3,4 cm; wysokość 6 cm.

Grób 6

Grób kloszowy składający się z klosza, popielnicy oraz miski. Klosz stał na kilku kamieniach, w czystym piasku. Planu brak.

Zachowały się jedynie drobne ułamki klosza w ilości około 150 sztuk, nie pozwalające na jego rekonstrukcję. Powierzchnia chropowata, barwy żółtobrunatnej, powierzchnia wewnętrzna ciemnoszara. Domieszka średnioziarnista. Misa (Tabl. LVII, 15). Powierzchnia zewnętrzna lekko szorstka, barwy żółtobrunatnej, od wewnątrz szarej. Domieszka średnioziarnista. Średnica wylewu 18 cm. Popielnica zachowana w ułamkach (Tabl. LVII, 13). Powierzchnia gładka, barwy szarej. Domieszka średnioziarnista. Na szyi oraz w górnej części brzuśca znajdują się zgrubienia. Średnica: wylewu 22 cm, brzuśca 33 cm.

Grób 7

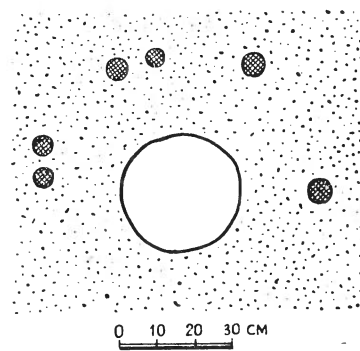
Kloszowy (Ryc. 8), odkryty w czystym piasku na głębokości 20 cm. Zaznaczają się wyraźnie ślady sześciu kółek dookołnych o średnicy 4–6 cm. Średnica koła, jaki tworzą kółki, wynosi 80 cm.

Z grobu 7 zachowało się tylko dno popielnicy (Tabl. LVII, 14) oraz 33 ułamki z różnych części tego naczynia (Tabl. LVII, 7). Powierzchnia zewnętrzna popielnicy szorstka, barwy żółtej, od wewnątrz powierzchnia ciemnoszara. Na powierzchni wewnętrznej widoczne wyraźnie fragmenty domieszki. Szyjka naczynia gładka. Średnica: wylewu 14 cm, dna 13 cm.

Grób 8

Nie posiada dokumentacji. Bardzo zniszczony. Fragmenty ceramiki zostały wyjęte i wrzucone z powrotem do grobu.

W grobie znaleziono: 103 ułamki klosza (Tabl. LVII, 17). Powierzchnia chropowata bardzo silnie, barwy brunatnej, wewnętrzna powierzchnia gładka, szara. Na krawędzi widoczne ślady ugniatania palcami. Średnica: wylewu 25 cm, dna 10 cm, grubość ścianek naczynia 1,5 cm. 3 ułamki naczynia, przypuszczalnie popielnicy (Tabl. LVII, 16). Powierzchnie gładkie, zewnętrzna lśniąca, barwy żółtobrazowej. Domieszka bardzo drobnoziarnista. Ornament plastyczny i ryty. Średnica brzuśca 20 cm. Nie wiemy dokładnie, czy naczynie to znajdowało się rzeczywiście w grobie 8.

Ryc. 8. Góle pow. Grodzisk Mazowiecki. Plan grobu 7 na głębokości 20 cm

Analiza form naczyń

W związku z tym, że w materiałach pochodzących z cmentarzysk kultury grobów skrzynkowych i kultury grobów kloszowych jest wiele form wspólnych dla obydwu rodzajów pochówka, a równocześnie są formy występujące wyłącznie w jednym z tych dwu rodzajów grobów, analizę materiału z cmentarzyska w Golach przeprowadziłam pod kątem wydzielenia form: a) występujących wyłącznie w grobach skrzynkowych, b) występujących wyłącznie w grobach kloszowych, c) występujących zarówno w grobach kloszowych, jak i skrzynkowych.

Materiał z grobów skrzynkowych. Na cmentarzysku w Golach pow. Grodzisk Mazowiecki w obrębie grobów skrzynkowych mamy do czynienia jedynie z grobami o charakterze zbiorowym. Liczba popielnic w takich grobach dochodzi do ośmiu. Na podstawie analogii do innych cmentarzysk kultury grobów skrzynkowych i kultury grobów kloszowych na terenie Polski wydzieliłam z cmentarzyska w Golach cztery typy naczyń występujących wyłącznie w grobach skrzynkowych. Typ I (Tabl. LVI, 2). Wysokie naczynie o dosyć silnie rozszerzonym brzuścu i wysokiej szyjce, ornamentowanej kreskami i nacięciami. Czapkowata pokrywa. Prawdopodobnie ten sam typ reprezentuje naczynie, z którego dochowała się tylko część dolna (Tabl. LVII, 5). Naczynia tego typu występują wyłącznie w grobach skrzynkowych, najczęściej zbiorowych, w Wielkopolsce¹ i na Mazowszu². Typ ten występuje w grobach skrzynkowych oraz w grobach z brukiem kamiennym³. Jest formą pochodzącą od podobnych naczyń, ale posiadających wyobrażenie twarzy⁴. Typ II (Tabl. LVI, 12). Naczynia o wyraźnie zaznaczonym brzuścu i cylin-

¹ J. K o s t r z e w s k i: Przyczynki do poznania kultury grobów skrzynkowych wczesnej epoki żelaznej w Polsce, „Przegląd Archeologiczny” t. I (1920), str. 112, ryc. 1.

² J. A n t o n i e w i c z o w a: Groby w obstawie kamiennej w Nowodworach koło Warszawy, „Światowit” t. XIII (1929), str. 106, fig. 13ab.

³ Zbliżony kształt posiada popielnica znaleziona w Zbytkach pod Warszawą w grobie z brukiem kamiennym. B. B a l c e r: Cmentarzysko kultury pomorskiej w Zbytkach pod Warszawą, „Wiadomości Archeologiczne” t. XXVI (1959), str. 404.

⁴ W. H e n s e l: Cmentarzysko kultury grobów skrzynkowych w Jabłkowie, w powiecie węgrowskim, „Przegląd Archeologiczny” t. VI (1937), tabl. XV, 4a, b, c. Naczynie to jest mniej smukłe, ma inny ornament oraz szcztątkowe wyobrażenie twarzy.

drycznej, dosyć wysokiej szyjce. Tego rodzaju formy znane są dosyć powszechnie na Mazowszu w grobach mających obstawę kamienną, zarówno w jednostkowych⁵, jak i w zbiorowych⁶. Typ III (Tabl. LVI, 9). Reprezentuje go jedno tylko naczynie. Dokładnych analogii do tego naczynia nie znalazłam. Zbliżone naczynia, ale bardziej wysmukłe i o silniej zwężającej się szyjce występują w grobach skrzynkowych w Małopolsce⁷, jak również w Wielkopolsce⁸ i na Mazowszu⁹. Typ. IV (Tabl. LVII, 1). Znany tylko dolną część tego typu naczyń dwustożkowych. Analogie są bardzo niecisłe, ponieważ nie znamy całości naczynia. Zbliżone formy znane są w materiałach z grobów skrzynkowych zbiorowych i pojedynczych na Pomorzu¹⁰ i w Wielkopolsce¹¹.

Materiał z grobów kloszowych. Na cmentarzysku w Golach pow. Grodzisk Mazowiecki nie występują formy naczyń, które byłyby charakterystyczne wyłącznie dla grobów kloszowych. Zjawisko takie ma miejsce jedynie odnośnie do grobów skrzynkowych.

Materiały wspólne dla grobów skrzynkowych i kloszowych. Większość form naczyń spotykanych na cmentarzysku w Golach pow. Grodzisk Mazowiecki występuje zarówno w grobach skrzynkowych, jak i w kloszowych. Wyróżnić tu można również kilka typów naczyń. Typ I (Tabl. LVII, 4). Wysoko umieszczony brzusec, krótka szyjka, powierzchnia gładka. Ten typ naczyń występuje głównie w materiałach kultury grobów kloszowych z cmentarzysk¹² i osad¹³. Różnią się jedynie powierzchnią brzuśca, która u naczyń tego rodzaju w kulturze grobów kloszowych jest przeważnie chropowata. Typ II (Tabl. LVI, 17; LVII, 10). Duże beczułkowane naczynia o powierzchni chropowatej, typowe dla kultury grobów kloszowych¹⁴. Występują jednak również w grobach skrzynkowych¹⁵. Typ III (Tabl. LVI, 9). Naczynia o baniastym brzuścu i bardzo krótkiej, wychylonej przy wylewie szyjce. Podobne typy naczyń występują na terenie całej Polski, zarówno w grobach skrzynkowych zbiorowych¹⁶, jak i w grobach ciepłopalnych¹⁷ i jamowych¹⁸, a także w materiale z osad kultury grobów kloszowych¹⁹. Typ IV (Tabl. LVI, 13). Naczynie w przybliżeniu dwustożkowe, dolna część brzuśca chropowata. Nie znamy górnej części naczynia. Przypuszczalnie analogią będzie naczynie z grobu kloszowego w Sadowiu pow. Opatów²⁰. Typ V (Tabl. LVII, 13). Zachowała się tylko górna część naczynia. Silnie rozszerzony brzusec, bardzo zwężona cylindryczna szyjka. Jest to bardzo rzadko spotykana forma naczynia i nie posiada ścisłych analogii. Zbliżone nieco, również tylko górne ułamki naczyń, o nie tak mocno zwężonej szyjce, znane są z Brześcia Kujawskiego²¹. Misy, występujące na cmentarzysku w Golach pow. Grodzisk Mazowiecki, są dosyć pospolite i analogiczne znaleźć można zarówno w grobach skrzynkowych, obwarowanych pojedynczych²², jak i zbiorowych²³ w Wielkopolsce, na Mazowszu i w Małopolsce²⁴ a także w grobach kloszowych²⁵. To samo dotyczy również kubków.

Wyniki analizy materiału z cmentarzyska w Golach potwierdzają słuszne wnioski Kazimierza Salewicza²⁶ o wpływie, jaki wywarła kultura grobów kloszowych na kulturę grobów skrzynkowych. Wszystkie bowiem formy naczyń występujących w grobach kloszowych znane są również w grobach skrzynkowych. Te ostatnie natomiast mają szereg typów naczyń charakterystycznych tylko dla grobów skrzynkowych i nie znanych w kulturze grobów kloszowych. Jeżeli chodzi o funkcję naczyń, to zauważyć można, że formy charakterystyczne dla popielnic lub przystawek w grobach kloszowych, jeżeli występują w grobach skrzynkowych, to pełnią tam taką samą rolę, to znaczy, naczynia, które są popielnicami, są również popielnicami w grobach skrzynkowych, a misy i kubeczki są tu i tam przystawkami. Dla ilustracji tego faktu możemy podać przykład użycia jako popielnicy w grobie skrzynkowym typowego klosza²⁷ (Tabl. LVII, 10). Skąpa ilość materiałów publikowanych z osad nie pozwala na porównanie form naczyń używa-

⁵ M. Gozdowski: Zabytki z cmentarzyska w Bielawach, powiat łowicki, „Światowit” t. XVIII (1947), str. 79, fig. 6, naczynie I

⁶ J. Antoniewiczowa: op. cit., str. 112, fig. 22.

⁷ S. Nosek: Kultura grobów skrzynkowych i podkloszowych w Polsce południowo-zachodniej, Kraków 1946, tabl. VI, 5.

⁸ W. Hensel: op. cit., tabl. XV, 7b. T. Malinowski: Groby kultury pomorskiej w Józefowie, powiat szamotulski, „Fontes Archaeologici Posnanienses” t. VII (1957), str. 149, ryc. 12b.

⁹ J. Antoniewiczowa: op. cit., str. 104, fig. 11.

¹⁰ W. Łęga: Grób skrzynkowy z Głubczyna w powiecie złotowskim a stosunek kultury grobów skrzynkowych do kultury łużyckiej, „Wiadomości Archeologiczne” t. XVI (1939), tabl. V/1.

¹¹ T. Malinowski: op. cit., str. 150, ryc. 14a.

¹² Cmentarzysko kultury grobów kloszowych w Zatrudach pow. Błonie. Stanowisko 1. W zbiorach PMA.

¹³ K. Jażdżewski: Kujawskie przyczynki do zagadnienia tubylczości Słowian na ziemiach polskich, „Wiadomości Archeologiczne” t. XVI (1939), tabl. X, 10.

¹⁴ M. Gądzikiewicz: Wybrane zagadnienia z badań nad kulturą grobów kloszowych, „Wiadomości Archeologiczne” t. XX (1954), tabl. XVII, 1.

¹⁵ L. J. Łuka: Cmentarzysko z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego w Sokołowicach, powiat kościański, „Fontes Praehistorici” t. III (1953), str. 101, ryc. 4, 1.

¹⁶ J. Kostrzewski: Cmentarzysko z wczesnego i środkowego okresu lateńskiego w Gołęczynie, w powiecie poznańskim wschodnim, „Slavia Occidentalis” t. V (1926), str. 37, ryc. 43.

¹⁷ S. Nosek: op. cit., tabl. V, ryc. 10.

¹⁸ A. Nadolski: Cmentarzyska z późnego okresu lateńskiego w Gledzianówku i w Brzozówce w Polsce środkowej, „Wiadomości Archeologiczne” t. XVIII (1951), tabl. IX, 1. Różnice jednak są dosyć znaczne, inaczej bowiem wygląda szyjka, a także powierzchnia jest chropowata.

¹⁹ K. Jażdżewski: Kujawskie przyczynki do zagadnienia tubylczości Słowian na ziemiach polskich, „Wiadomości Archeologiczne” t. XVI (1939), tabl. XX, 5.

²⁰ S. Nosek: op. cit., tabl. XIII, 7.

²¹ K. Jażdżewski: op. cit., tabl. IX, 7.

²² T. Malinowski: op. cit., str. 150, ryc. 14c.

²³ J. Antoniewiczowa: op. cit., str. 102, fig. 8. L. J. Łuka: op. cit., str. 111–115, ryc. 19 oraz, ryc. 23, 3.

²⁴ S. Nosek: op. cit., tabl. VIII, 4.

²⁵ Kartoteka materiałów kultury grobów kloszowych mgr M. Gądzikiewicz.

²⁶ K. Salewicz: Cmentarzysko łużyckie w Małusach Wielkich i zagadnienie związków kultury łużyckiej z tzw. kulturą grobów kloszowych, „Wiadomości Archeologiczne” t. XVI (1939), str. 70.

²⁷ L. J. Łuka: op. cit., str. 101, ryc. 4, 1.

nych na cmentarzyskach i osadach. Na podstawie materiału publikowanego z osady w Brześciu Kujawskim²⁸ można stwierdzić, że pewne formy naczyń (Tabl. LVI, 9; LVII, 4) znajdowane są zarówno w osadach, jak i na cmentarzyskach. Ciekawe jednak byłoby rozstrzygnięcie, jakie formy naczyń występują wyłącznie na cmentarzyskach kultury grobów skrzynkowych, a nie spotykane są w osadach. Można przypuszczać, że formą taką jest popielnica 1 z grobu 1 (Tabl. LVI, 2).

Jak już zaznaczono uprzednio, wśród ośmiu przebadanych grobów na cmentarzysku w Golach pow. Grodzisk Mazowiecki cztery należą do grobów skrzynkowych, zbiorowych, cztery do kloszowych, pojedynczych. Zjawisko współwystępowania obydwu rodzajów obrządku pogrzebowego jest zagadnieniem znanym w polskiej literaturze archeologicznej. S. Nosek na podstawie wspólnego występowania grobów skrzynkowych i kloszowych na tych samych cmentarzyskach oraz dużych podobieństw w zakresie ceramiki przypisuje obydwie obrządki jednej kulturze²⁹. W polskiej literaturze archeologicznej panuje ogólnie pogląd o łużyckim pochodzeniu zarówno kultury grobów kloszowych, jak i kultury grobów skrzynkowych oraz o podobieństwie form obu tych kultur, różne są natomiast zdania archeologów co do stosunku kultury grobów kloszowych do kultury grobów skrzynkowych. S. Nosek łączy te kultury w jedną całość, uważając kulturę pomorską za najstarszą fazę obu tych kultur³⁰. K. Salewicz uważa, że kultura pomorska i powstała z niej kultura grobów skrzynkowych rozwijają się niezależnie od kultury grobów kloszowych. Ta ostatnia bowiem powstała z kultury łużyckiej samodzielnie i wcześniej od kultury grobów skrzynkowych³¹. K. Salewicz podaje, że groby kloszowe wywierają wpływ na groby skrzynkowe, co jest widoczne w postaci przejścia form naczyń kloszowych do grobów skrzynkowych. Nigdy dotąd natomiast nie notowano odwrotnego faktu. Tak na przykład nie znaleziono urny twarzowej w grobie kloszowym, natomiast naczynia spotykane, jak już wspominałem, w grobach kloszowych występują powszechnie w grobach skrzynkowych³². Rzeczą charakterystyczną jest fakt, że kultura grobów kloszowych jest traktowana przez K. Salewicza z pewnymi zastrzeżeniami, mówi on bowiem o niej „tak zwana kultura grobów kloszowych” lub po prostu „groby kloszowe”. Podobne zastrzeżenia zawierają poglądy A. Kietlińskiej, która zastanawia się, czy kultura grobów kloszowych jest odrębną kulturą, czy też tylko grupą w obrębie kultury o szerszym zasięgu³³. Zagadnieniem tym zajmuje się obecnie M. Gądzikiewicz³⁴.

Istnienie na stanowisku Gole czterech grobów skrzynkowych zbiorowych nasuwa konieczność zastanowienia się nad charakterem tych grobów. Dostyc powszechnie groby tego rodzaju nazywane są w literaturze archeologicznej rodzinnymi. Pogląd ten sugeruje, że mamy w każdym grobie do czynienia ze szczątkami członków jednej rodziny. Tymczasem mogą to być groby kilku ludzi nie związanych żadnym stopniem pokrewieństwa lub przedstawicieli mniejszej grupy wyodrębnionej w społeczeństwie, a tylko zmarłych w tym samym czasie. Dlatego też w niniejszym opracowaniu używam określenia groby „zbiorowe”. Wystąpienie wśród największego skupienia grobów kloszowych na cmentarzysku w Transborze pow. Mińsk Mazowiecki jedyne groby zbiorowe, obwarowane, tłumaczone jest przez A. Kietlińską jako wyodrębnienie się rodziny lub innego zgrupowania jednostek posiadających specjalne znaczenie w jednolitej dotąd grupie³⁵.

Istnienie w grobie 1 oraz w grobie 5 na cmentarzysku w Golach dużych, ornamentowanych popielnic, których kształt całkowicie odbiega od pozostałych (Tabl. LVI, 2; LVII, 5), może świadczyć o pochowaniu w nich najważniejszego lub najstarszego członka razem pochowanej grupy ludzkiej. L. J. Łuka podaje, że różnorodne formy pochówka, jakie spotykamy u ludności kultury pomorskiej we wczesnym i środkowym okresie, lateńskim należy łączyć z panującymi wierzeniami, a nie ze sprawą zróżnicowania społecznego. Różnorodne bowiem formy, pochówka w tym okresie, zdaniem L. J. Łuki, nie są wyrazem zróżnicowania społecznego³⁶. Natomiast różne wyposażenie zmarłych w dary grobowe oraz zanikanie grobów „rodziny” na korzyść jednostkowych jest dowodem dokonywanego się rozkładu ustroju wspólnoty pierwotnej³⁷. Należy tu zwrócić uwagę, że zagadnienie różnego wyposażenia zmarłych w dary grobowe oraz zwiększanie się ich ilości w grobach jest sprawą dostyc wyraźnie uchwytą w materiałach z cmentarzysk i długotrwałą. Natomiast problem zarówno tak licznie pojawiających się grobów zbiorowych, jak i zanikania ich jest zjawiskiem nowym i charakterystycznym dla dostyc krótkiego, rozpatrywanego tu przez nas okresu czasu. W nawiązaniu do wypowiedzi A. Kietlińskiej i L. J. Łuki dotyczących innych stanowisk przypuszczać można, że cmentarzysko w Golach pow. Grodzisk Mazowiecki pod względem etapu zróżnicowania społecznego ludności należy do etapu przejściowego od fazy wyodrębniania się rodziny lub grupy osób³⁸ do fazy, w której obserwujemy zróżnicowanie społeczne w postaci coraz szerszego wkraczania grobu jednostkowego w połączeniu ze zwiększonym wy-

²⁸ K. Jażdżewski: op. cit., tabl. VI—XIII.

²⁹ S. Nosek: op. cit., str. 3—52.

³⁰ S. Nosek: op. cit., str. 37.

³¹ K. Salewicz: op. cit., str. 70—73.

³² K. Salewicz: op. cit., str. 73.

³³ A. Kietlińska: Niektóre zagadnienia dotyczące obrzędów pogrzebowych kultury grobów kloszowych na podstawie cmentarzyska we wsi Transbór, powiat Mińsk Mazowiecki, „Światowit” t. XII (1955), str. 158.

³⁴ M. Gądzikiewicz: Cmentarzysko kultury grobów kloszowych na stanowisku Grochów—Bryłowszczyzna, „Materiały Starożytne” t. VII.

³⁵ A. Kietlińska: Wypowiedź w dyskusji nad referatem Włodzimierza Antoniewicza: „Problem rozkładu wspólnoty pierwotnej na ziemiach Polski”, I Sesja Archeologiczna IHKM PAN, Warszawa 4V—8V 1955, str. 162.

³⁶ L. J. Łuka: Uwagi nad dotychczasowym stanem i perspektywami rozwoju badań nad kulturą pomorską, „Wiadomości Archeologiczne” t. XXIII (1956), str. 304.

³⁷ L. J. Łuka: op. cit., str. 305.

³⁸ Fazę tę reprezentuje cmentarzysko w Transborze pow. Mińsk Mazowiecki, gdzie wśród największego skupienia grobów kloszowych występuje grób zbiorowy, obwarowany. A. Kietlińska: op. cit., str. 162.

posażeniem zmarłych w dary grobowe. Ma to miejsce we wczesnym i środkowym okresie lateńskim³⁹. Tak więc stosunki społeczne zaobserwowane na opracowanym cmentarzysku pozwalają datować je na późny okres halsztacki i początek okresu lateńskiego. Potwierdzają to analogie do materiału ceramicznego zbieranego z cmentarzysk kulty grobów skrzynkowych i kloszowych na terenie całej Polski.

К Р А Т К О Е С О Д Е Р Ж А Н И Е

В 1949 году магистр Алина Кетлинска совершила двухнедельные исследования на могильнике в деревне Голе, повят Гродзиск Мазовецки. Там находились четыре ящичных погребения и четыре клёшевых погребения. Остальные погребения не были исследованы. Весь материал, найденный на стоянке в м. Голе, находится в коллекциях Государственного Археологического Музея.

Анализ материала был произведен с целью выделить формы сосудов, характерные для ящичных и для клёшевых погребений, а также для обоих родов этих погребений. Материал из могильника в м. Голе, повят Гродзиск Мазовецки, позволяет сделать вывод, что культура клёшевых погребений оказала большее влияние на культуру ящичных погребений. Это проявляется в формах сосудов. Ибо в обоих родах погребений мы обнаруживаем такие же сосуды, а только в ящичных погребениях имеется несколько форм сосудов, не встречаемых в клёшевых погребениях, но этих форм весьма незначительное количество (различают четыре таких форм).

Могильник в м. Голе представляет переходный этап социальной дифференциации от фазиса выделения семьи из однородного сообщества к фазису, в котором наблюдается социальная дифференциация в виде постепенного распространения индивидуального погребения. Индивидуальное погребение появилось при одновременном увеличении оснащения умерших погребальными подарками. Это случилось в раннем и среднем латенском периоде.

Так социальная проблематика, как и анализ форм сосудов (кроме керамики мы не обладаем никакими датированными материалами) позволяют датировать могильник в м. Голе, повят Гродзиск Мазовецки, к позднему гальштатскому периоду и к началу латенского периода.

S U M M A R Y

In 1949 Alina Kietlińska M. A. carried out a fortnight's excavation of a cemetery at Gole, in the district of Grodzisk Mazowiecki. Four cist-graves and four others, in which urns were covered by large pots turned bottom upwards, were discovered there. The remaining graves were not examined. All finds from the Gole site are collected in the State Archaeological Museum.

The finds were examined with a view to distinguish the pottery forms characteristic of the cist graves and of the other type of grave as well as of both types of graves together.

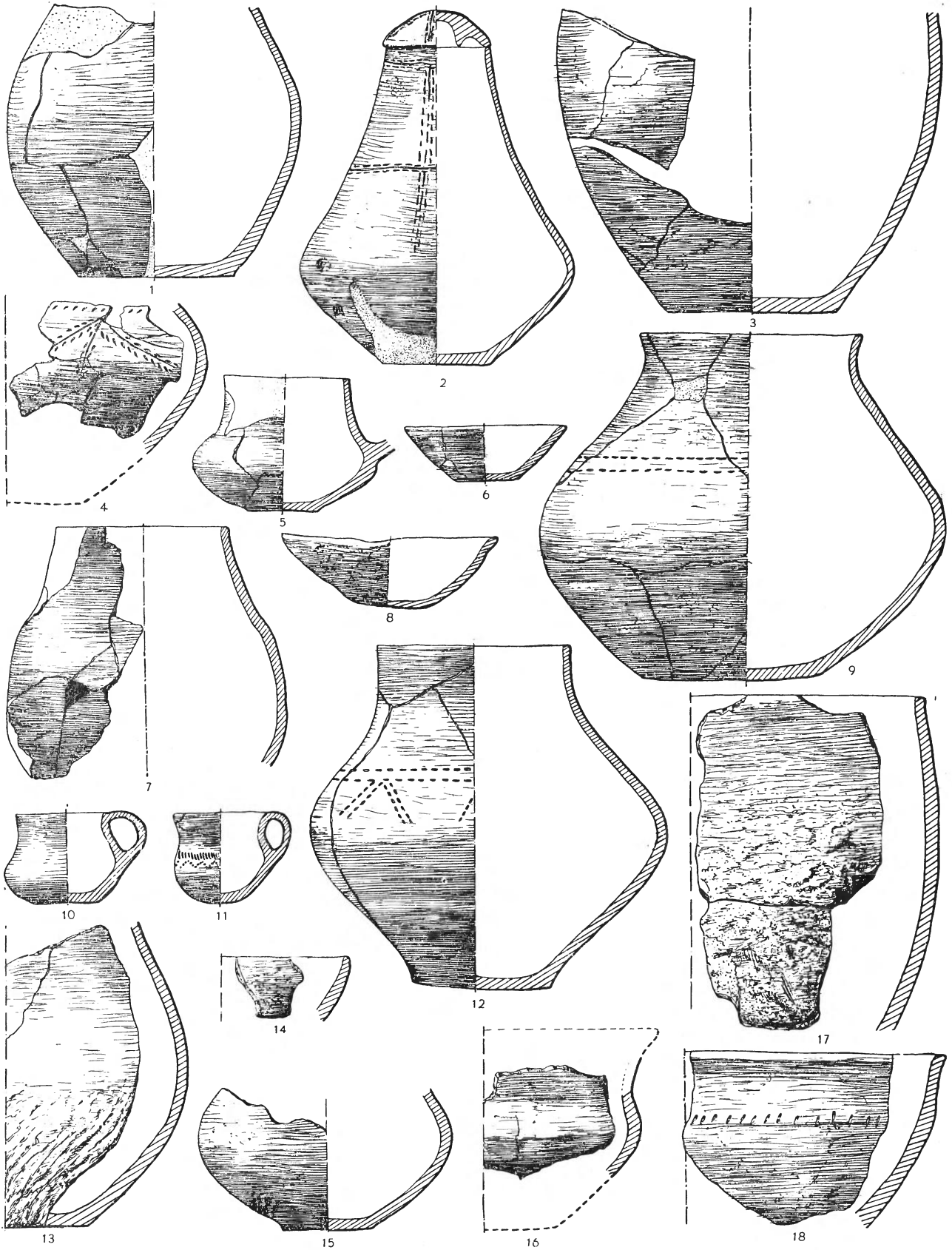
On the basis of the finds from the Gole cemetery in the Grodzisk Mazowiecki district, we may conclude that the culture of the grave in which urns were covered by large pots turned bottom upwards, influenced in a great degree the culture of the cist-graves. This fact can be observed on the pottery forms, as pots of the same type occur in both kinds of graves. Only four pottery forms, occurring in the cist graves, were not found in the graves with urns covered by large pots turned bottom upwards.

The Gole cemetery represents an intermediate stage of social differentiation between the phase in which families separated themselves from the uniform community and the phase when the social differentiation is evidenced by more and more frequent individual graves which appeared together with the increase of the number of grave-goods. This process took place in the early and middle La Tène period.

The social problems and the examination of the pottery forms (besides pottery, no dating indicators were found) allow us to date the Gole cemetery to the late Hallstatt period and to the beginning of the La Tène period.

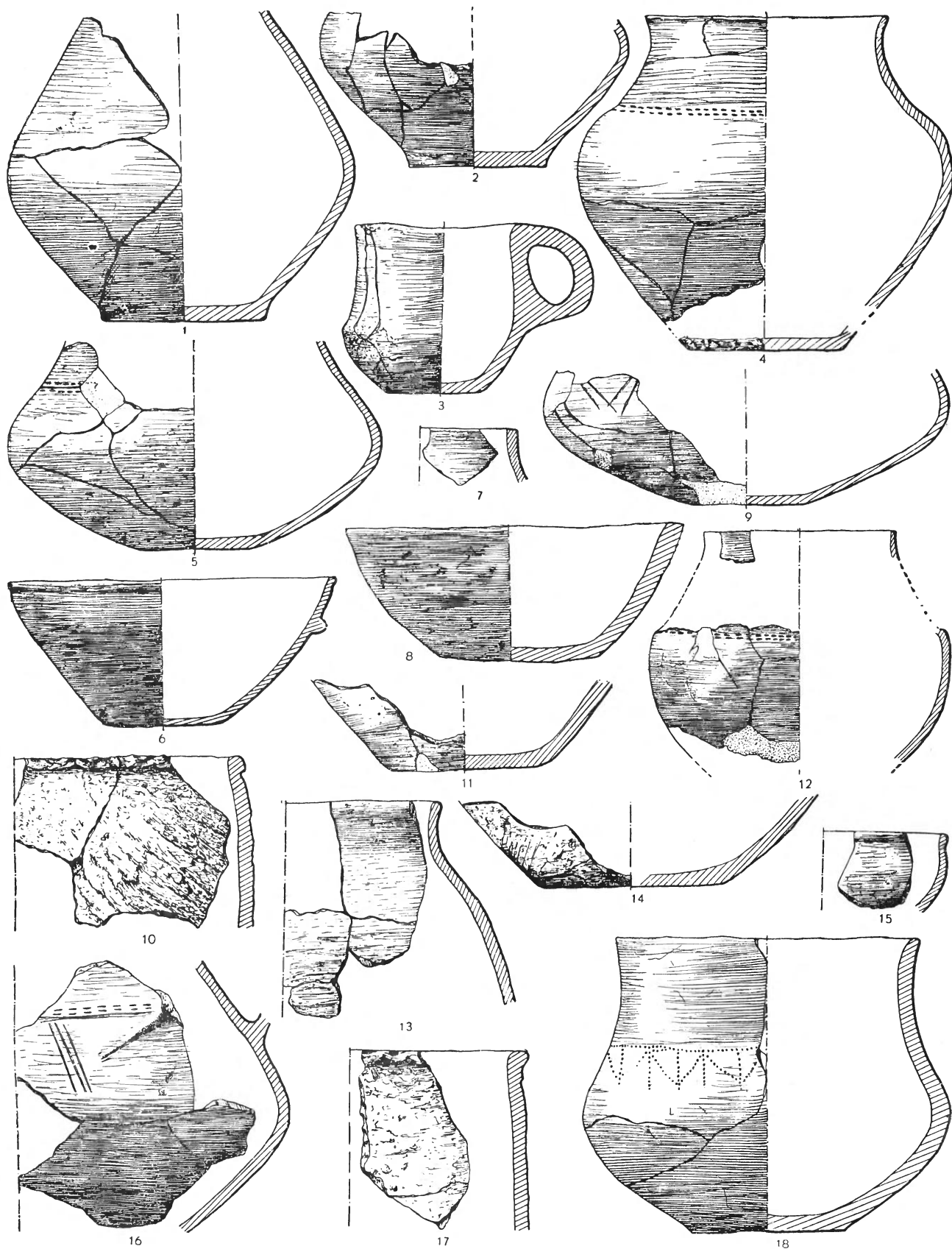
³⁹ L. J. Ł u k a: op. cit., str. 305.

TABLICA LVI

Gole pow. Grodzisk Mazowiecki. Cmentarzysko. Grób 1 (1-6). Grób 2 (7-12). Grób 3 (13-15). Grób 4 (16-18). Nr 2 $\frac{1}{6}$ w.n., nr 16-18 $\frac{1}{2}$ w.n., pozostałe $\frac{1}{4}$ w.n.

TABLICA LVII

G o l e pow. Grodzisk Mazowiecki. Cmentarzysko. Grób 5 (1—6, 8—12). Grób 6 (13, 15). Grób 7 (7, 14). Grób 8 (16—17). Znaleźisko luźne (18). Nr 12 $\frac{1}{6}$ w.n., r 3 ,8, 16, 18 $\frac{1}{2}$ w.n., pozostałe $\frac{1}{4}$ w.n.

BOGDAN BALCER

MATERIAŁY KŁOSZOWE Z WOJEWÓDZTWA KIELECKIEGO W ZBIORACH PAŃSTWOWEGO MUZEUM ARCHEOLOGICZNEGO W WARSZAWIE

КЛЁШЕВЫЕ МАТЕРИАЛЫ КЕЛЕЦКОГО ВОЕВОДСТВА В КОЛЛЕКЦИЯХ ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МУЗЕЯ В ВАРШАВЕ

SOME ARCHAEOLOGICAL MATERIALS FROM THE KIELCE VOIEVODSHIP IN THE COLLECTION OF THE STATE
ARCHAEOLOGICAL MUSEUM IN WARSAW

Przedmiotem opracowania są nie opublikowane dotychczas materiały tzw. kultury grobów kłoszowych¹ z terenu woj. kieleckiego, zgromadzone w magazynach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. Tereny te objęte były obszernym opracowaniem S. Noska, który uwzględnił w nim dostępne mu materiały z PMA i muzeów regionalnych². W PMA znalazło się jednak jeszcze sporo dodatkowego materiału pochodzącego niejednokrotnie ze stanowisk lub miejscowości wymienionych w pracy S. Noska. Ponieważ wspomniany autor podaje zazwyczaj literaturę dotyczącą tych miejscowości, a więc nie miałyby celu powtórzenia jej w całości, i dlatego w takich wypadkach powołuję się tylko na pracę S. Noska. Omawiane materiały nie pochodzą z systematycznych badań wykopaliskowych, tylko niewielką część wydobyli archeolodzy w drodze badań ratowniczych, a większość nadeszła przypadkowi odkrywcy, rekrutujący się przeważnie spośród ludności miejscowej. Znaczna część materiałów pozbawiona jest w ogóle dokumentacji, a tylko nieliczne stanowiska posiadają niedostateczne fragmenty dokumentacji opisowej lub prymitywną dokumentację rysunkową. Jeśli chodzi o położenie geograficzne stanowisk, z których materiały pochodzą, to na uwagę zasługuje fakt, że większość z nich, podobnie jak inne znane już stanowiska z tego terenu, leży na żyznych terenach Wyżyny Sandomierskiej i wydmach północnej części województwa kieleckiego, całość zaś omawianego obszaru mieści się w międzyrzeczu Pilicy i Wisły (Ryc. 1).

Materiały

Powiat Jędrzejów

Chojny. Stanowisko 2, gm. Brzegi. Kilka fragmentów kłosza pozbawionych dokumentacji.

Motkowice. Wśród ułamków naczyń zebranych w tej miejscowości przez L. Sawickiego znajduje się 10 fragmentów chropowatych skorup pochodzących zapewne z kłoszy. S. Nosk: op. cit., str. 53.

Powiat Końskie

Końskie, m. pow. W 1924 r. odkryto w Końskim ślady cmentarzyska. S. Nosk: op. cit., str. 54. W PMA znajdują się fragmenty naczyń zebrane przez L. Sawickiego. Dokumentacji brak. Są to: 1. Duży fragment części przydennej naczynia. Barwa brązowa, powierzchnia zewnętrzna chropowata gliną z domieszką grubego żwiru. Średnica dna 11 cm. 2. Duży fragment kulistego naczynia (popielnicy?). Barwa brązowa, powierzchnia chropowata. Średnica: dna 10 cm, brzuśca 22 cm, nasady szyi 18 cm; grubość ścianki 0,6–1 cm (Tabl. LX, 11).

Powiat Kozienice

Wilczkowice. Cmentarzysko w Wilczkowicach stwierdzono już w r. 1903. S. Nosk: op. cit., str. 56. W PMA znajduje się trochę materiału pochodzącego zapewne z powierzchni: 1. Kilka fragmentów baniastego kłosza ozdobionego listwą dookólną poziomą i pionowymi wałkami. Kłosz posiadał uszka z łukowato zagiętych wałków. Barwa ciemnobrązowa, powierzchnia brzuśca chropowata,

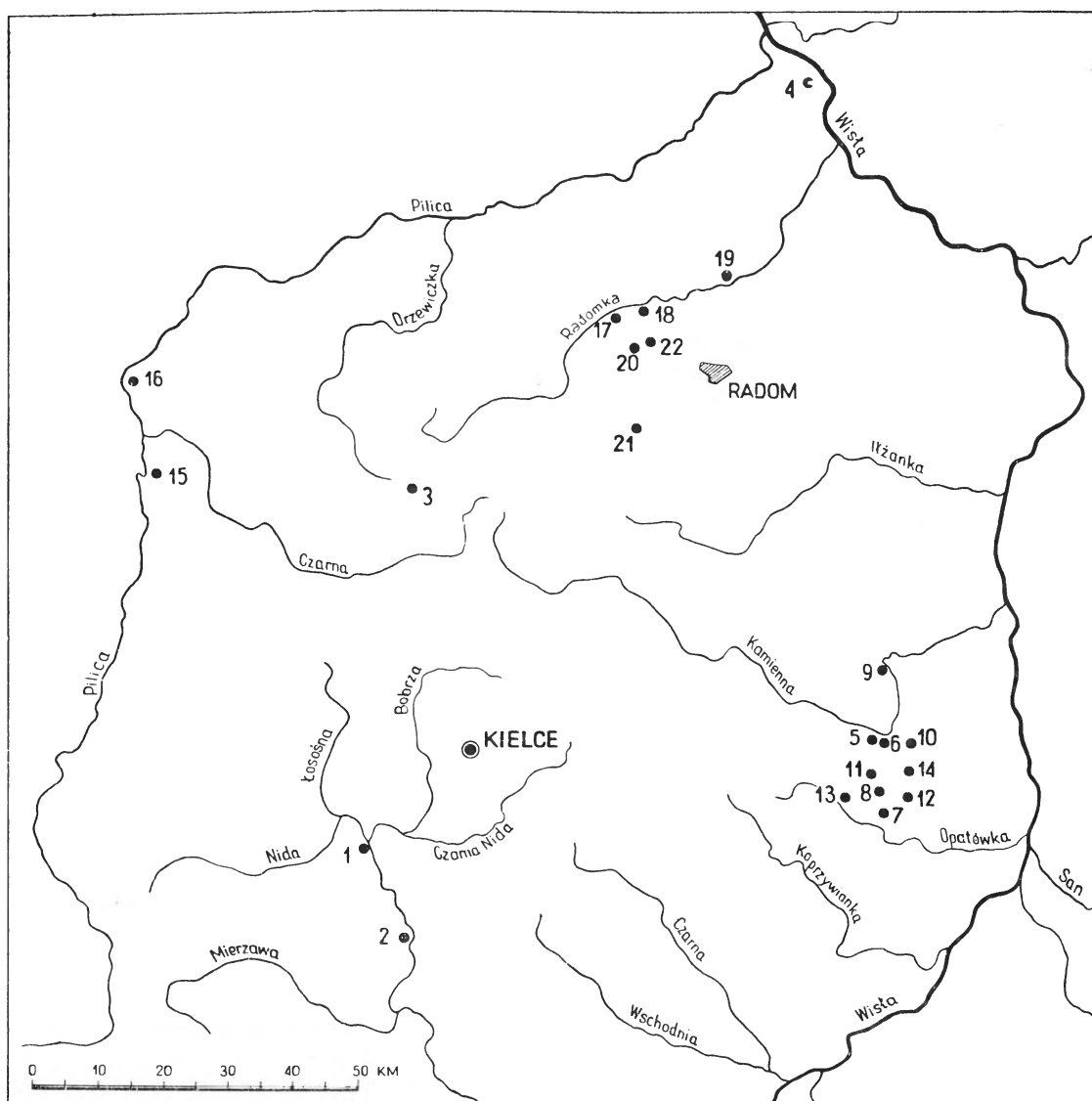
¹ W świetle prac: K. Salewicz: Cmentarzysko w Małusach Wielkich i zagadnienie związków kultury łużyckiej z tzw. „kulturą grobów kłoszowych”, „Wiadomości Archeologiczne” t. XVI (1939–1948), str. 53–75; K. Jądzeński: Kujawskie przyczynki do zagadnienia tubylczości Słowian na ziemiach polskich, „Wiadomości Archeologiczne” t. XVI (1939–1948), str. 106–161; M. Gądzikiewicz - Woźniakowa: Cmentarzysko łużycko kłoszowe w miejscowości Warszawa-Grochów, stanowisko „Bryłowszczyzna”, „Materiały Starożytne” t. VII (1961), nie byłoby słuszne używanie terminu „kultura” grobów kłoszowych w pełnym tego słowa znaczeniu.

² S. Nosk: Kultura grobów skrzynkowych i podkłoszowych w Polsce południowo-zachodniej, Kraków 1946.

szyja gładzona (Tabl. LXI, 9). 2. Misa półkulista barwy brązowej z dwoma guzkami pod krawędzią wylewu. Powierzchnia gładzona, domieszka drobnoziarnista. Średnica: wylewu 14,5 cm, dna 6 cm; wysokość 5 cm, grubość ścianki 0,5 cm. 3. Duży fragment misy stożkowej. Barwa brązowa, powierzchnia gładzona, domieszka średnioziarnista. Średnica: wylewu 22 cm, dna 8,5 cm; wysokość 7,5 cm, grubość ścianki 0,8 cm (Tabl. LXI, 8). 4. Kilka fragmentów misy o średnicy 22 cm. Barwa brązowa, powierzchnia gładzona, domieszka drobnoziarnista. 5. Fragment naczynia o dwustożkowym brzuscu oddzielonym od szyi rzędem pionowych rytych kresek. Barwa brązowa, powierzchnia gładzona. Średnica brzusca 22 cm; grubość ścianki 0,3–0,5 cm (Tabl. LXI, 7). 6. Drobne fragmenty naczyń z ornamentem rytym i kłutym (Tabl. LXI, 10–11).

Powiat Opatów

Ćmielów, stanowisko 1 „Pod Przepaścią”. Popielnica z grobu oznaczonego nr. 1 przez M. Ostrowskiego, który delegowany z PMA odkrył go w dn. 18 X 1936. Barwa popielnicy brązobrunatna, ciemniejsza od wnętrza. Szyja gładzona, brzusiec chropowaty przez obmazywanie. Domieszka średnioziarnistego tłucznia. Średnica: wylewu 18 cm, brzusca 28 cm, dna 12 cm; wysokość 24 cm, grubość ścianki 0,7 cm (Tabl. LVIII, 4).

Ryc. 1. Mapa stanowisk tzw. kultury grobów kloszowych na terenie województwa kieleckiego. 1. Chojny. 2. Motkowice. 3. Końskie. 4. Wilczkowice. 5. Ćmielów ul. Kolejowa. 6. Ćmielów „Pod Przepaścią”. 7. Lisów. 8. Łukawka. 9. Maksymilianów. 10. Podgajcze. 11. Przeszyn. 12. Stodoły. 13. Wąworków. 14. Wojciechowice. 15. Dąbrówka. 16. Piaski. 17. Borowiec. 18. Gulin — Gulinek. 19. Lisów — Borki. 20. Marianowice Dolne. 21. Orońsko. 22. Zakrzew.

Ćmielów, stanowisko przy ul. Kolejowej 8. Z metryczki wypisanej przez Z. Podkowińską wynika, że wiosną 1948 r. koło domu Jana Łabusa odkryto przypadkowo grób ciałopalny. Spalone kości ludzkie złożone były w kloszu, obok którego stały dwa małe naczynia. 1. Zachowany w większej części klosz posiada gładką szyję oddzieloną od chropowatego brzusca karbowaną listwą dookoła. Barwa brązowa z brunatnymi plamami, wewnątrz czarna. Powierzchnia wewnętrzna gładzona. Gлина z domieszką średnioziarnistego tłucznia. Średnica: wylewu 26 cm, brzusca 32 cm, dna 15 cm, wysokość 30 cm (Tabl. LVIII, 3). 2. Małe naczynie wazowate zaopatrzone w taśmowe ucho. Barwy czarnej, powierzchnia doskonale wygładzona, lekko lśniąca, ozdobiona ornamentem rytym. Średnica: wylewu 15 cm, dna 6,5 cm; wysokość 13 cm, grubość ścianki 0,5 cm (Tabl. LVIII, 1). 3. Naczynko w formie małego czerpaczka, barwy brązowej, o gładkiej

powierzchni. Głina z domieszką drobnoziarnistą. Średnica: wylewu 6,5 cm, brzuśca 7,3 cm; wysokość 4,5 cm (Tabl. LVIII, 2). S. N o s e k: ob. cit., str. 59, 60.

L i s ó w, gm. Wojciechowice. Stanowisko znane jest od 1926 r., kiedy to R. Jakimowicz stwierdził tu istnienie cmentarzyska halszacko-lateńskiego. S. N o s e k: op. cit., str. 65, 66. W 1935 r. napłynął do PMA meldunek o zniszczeniu grobów. Wynika z niego, że cmentarzysko leżało na polach folwarku tuż poza zabudowaniami gospodarzami. Oprócz materiału opublikowanego przez S. Noska w PMA znajduje się popielnica podarowana przez S. Kobyłańskiego i trochę ceramiki zebranej przez M. Ostrowskiego. Dokumentacji brak, jednak według szkicu dołączonego do meldunku można zorientować się, że mamy do czynienia z typowymi grobami podkloszowymi, gdzie klosz kryje popielnicę i przystawkę. 1. Popielnica (dar Stefana Kobyłańskiego), wypełniona do połowy spalonymi kośćmi ludzkimi, była zaopatrzona w trzy niesymetrycznie rozmieszczone uszka, z których zachowało się tylko jedno. Popielnica ma barwę zewnętrzną brunatnobrązową, wewnętrzną ciemnobrunatną. Gładzona szyja oddzielona od chropowatego brzuśca rzędem dołków palcowych. Średnica: wylewu 22,5 cm, brzuśca 29 cm, dna 15 cm; wysokość 24 cm, grubość ścianki 0,6–0,8 cm (Tabl. LX, 1). Materiały M. Ostrowskiego pochodzą zapewne z kilku zniszczonych grobów. 2. Zapelniona spalonymi kośćmi popielnica barwy czarnej, powierzchnia obustronnie gładzona, zewnątrz lśniąca. Domieszka drobnego tłucznia. Średnica: wylewu 18 cm, brzuśca 23 cm, dna 12 cm; wysokość 20 cm, grubość ścianki 0,6–0,8 cm (Tabl. LX, 4). 3. Naczynie o prawie podwójnie stożkowym brzuścu i wysmukłej szyi. Barwa czarna, powierzchnia obustronnie gładzona, lśniąca, ornament ryty. Domieszka drobnoziarnista. Średnica: wylewu 12 cm, brzuśca 18 cm, dna 7 cm; wysokość 12,5 cm, grubość ścianki 0,5–0,8 cm (Tabl. LX, 10). 4. Naczynie tej samej formy z fragmentem oberwanego ucha taśmowego. Barwa czarna, powierzchnia lśniąca, ornament ryty. Domieszka drobnoziarnista. Średnica: dna 5,5 cm, brzuśca 21 cm, wysokość 14 cm, grubość ścianki 0,4 cm (Tabl. LX, 9). 5. Fragment naczynia podobnej formy. Barwa brązowa, powierzchnia obustronnie gładzona, domieszka drobnoziarnista. Średnica: wylewu 12 cm, brzuśca 12,5 cm, dna 6 cm; wysokość 11 cm, grubość ścianki 0,5 cm (Tabl. LX, 7). 6. Naczynie podobnej formy. Brzusiec bardziej zaokrąglony, na jego górnej części para guzków imitujących uszka. Barwa ciemnobrunatna, powierzchnia nierówna, gładzona obustronnie, zewnątrz lśniąca. Ornament kłuty. Średnica: wylewu 11 cm, brzuśca 15 cm, dna 8 cm; wysokość 13,5 cm, grubość ścianki 0,4–0,5 cm (Tabl. LX, 5). 7. Fragment naczynia o mocno zaokrąglonym brzuścu i wysmukłej szyi z fragmentem taśmowego ucha. Barwa czarna, powierzchnia lśniąca, domieszka drobnoziarnista. Średnica: wylewu 14 cm, brzuśca 22 cm; wysokość szyi 7,5 cm, grubość ścianki 0,6 cm (Tabl. LX, 3). 8. Fragment stożkowej misy. Barwa szarobrązowa. Powierzchnia gładzona, od wnętrza silniej. Domieszka drobnoziarnista. Średnica: wylewu 23 cm, dna 12 cm; wysokość 8,5 cm, grubość ścianki 0,7 cm (Tabl. LX, 8). 9. Fragment czerpaka półkolistego z fragmentami oberwanego ucha taśmowego. Barwa jasnobrązowa, od wewnątrz ciemna. Powierzchnia gładzona, domieszka drobnoziarnista. Średnica: wylewu 12 cm, dna 4 cm; wysokość 7 cm, grubość ścianki 0,8 cm (Tabl. LX, 6). 10. Duży fragment klosza baniastego o gładzonej szyi i chropowatym brzuścu. Barwa brunatna, powierzchnia wewnętrzna gładzona. Domieszka średnio- i gruboziarnistego tłucznia. Średnica: wylewu 39 cm, brzuśca 47 cm; wysokość szyi 4,5 cm (Tabl. LX, 2). 11. Dwadzieścia cztery fragmenty klosza jajowatego. Barwa brunatnoszara, od wnętrza ciemnobrunatna. Powierzchnia zewnętrzna chropowata, powierzchnia wewnętrzna gładzona. Krawędź zdobiona dołkami palcowymi. Średnica wylewu 28 cm, grubość ścianki 0,6–0,8 cm. 12. Pięć fragmentów klosza barwy szarobrązowej z zewnątrz, od wewnątrz ciemnobrunatnej. Powierzchnia zewnętrzna chropowata, wewnętrzna gładzona. Domieszka średnioziarnistego tłucznia. Średnica otworu 26 cm, grubość ścianki 1 cm.

Ł u k a w k a. Z miejscowości tej pochodzi fragment klosza barwy szarobrązowej. Powierzchnia zewnętrzna chropowata, wewnętrzna gładzona. Domieszka średnio- i gruboziarnistego tłucznia.

M a k s y m i l i a n ó w. Zapewne z badań powierzchniowych pochodzi znaleziony na polu Cielebaka fragment naczynia barwy brązowej o szorstkiej powierzchni.

P o d g a j z e. Stanowisko tzw. kultury grobów kloszowych znane od 1925 r., kiedy to J. Żurowski stwierdził tu zniszczone cmentarzysko. S. N o s e k publikował kilka naczyń z Podgajcza, zgromadzonych w Muzeum w Sandomierzu. W PMA w Warszawie znajduje się ceramika będąca darem H. Roguskiego. Według jego lokalizacji cmentarzysko leży na polu przy folwarku, na zachód od pola W. Mokrzyckiego. Materiał darowany przez H. Roguskiego pochodzi zapewne z kilku zniszczonych grobów kloszowych. 1. Duża część naczynia baniastego (popielnicy) z listwą dookólną. Barwa czarna, powierzchnia lśniąca, domieszka drobnoziarnistego piasku. Średnica: wylewu 23,5 cm, brzuśca 34 cm, grubość ścianki 0,6 cm (Tabl. LIX, 4). 2. Lekko zdeformowane naczynie baniaste (popielnica). Górna część brzuśca zdobiona ornamentem dołkowym. Barwa brązowa, powierzchnia gładzona, domieszka drobnoziarnista. Średnica: wylewu 17 cm, dna 13 cm; wysokość 21 cm, grubość ścianki 0,6 cm (Tabl. LIX, 5). 3. Dwa duże i kilkadziesiąt drobnych fragmentów klosza baniastego z listwą dookólną. Szyja gładzona, brzusiec chropowaty. Górna część brzuśca ozdobiona biegnącym falisto wałkiem karbowanym. Barwa brązowa, domieszka średnioziarnistego i gruboziarnistego tłucznia. Średnica: wylewu 41 cm, brzuśca 52 cm; wysokość szyi 7 cm, grubość ścianki 1–1,5 cm (Tabl. LIX, 1). 4. Cztery fragmenty klosza baniastego o gładzonej szyi i górnej części brzuśca, dolna część brzuśca chropowata. Barwa brązowa. Górna część brzuśca zdobiona ornamentem rytym, stempelkowym i palcowym. Domieszka średnioziarnistego tłucznia. Średnica: wylewu 38 cm, brzuśca 46 cm; wysokość szyi 6,5 cm, grubość ścianki 1 cm (Tabl. LIX, 2). 5. Naczynie jajowate o karbowanej krawędzi wylewu. Powierzchnia chropowata o śladach obmazywania palcami. Powierzchnia wewnętrzna gładzona. Domieszka średnio- i gruboziarnista. Średnica: wylewu 21 cm, dna 11,5 cm; wysokość 27 cm, grubość ścianki 0,6 cm (Tabl. LIX, 3). 6. Kilka fragmentów klosza barwy brązoworóżowej. 7. Fragment klosza barwy szarobrązowej. 8. Fragment klosza barwy szarej. Powierzchnia zewnętrzna fragmentów kloszy chropowata, wewnątrz gładzona. Domieszka średnio- i gruboziarnistego tłucznia. 9. Fragment naczynia zdobionego rzędem dołków palcowych. Barwa czarna, powierzchnia gładzona. Domieszka drobnoziarnista, grubość ścianki 0,4–0,6 cm. 10. Fragment półkolistej misy. Barwa brązowa, powierzchnia gładzona. Domieszka drobnoziarnistego piasku. Średnica, wylewu 22 cm; wysokość 8 cm, grubość ścianki 0,5 cm (Tabl. LIX, 6). 11. Fragment stożkowej misy. Barwa ciemnożółta, powierzchnia nierówna, gładzona. Domieszka średnioziarnistego tłucznia. Średnica wylewu 26 cm, grubość ścianki 0,8 cm. 12. Miseczka półkulista barwy brązowej. Powierzchnia gładzona. Domieszka drobnoziarnista piasku. Średnica: wylewu 12 cm, dna 5 cm; wysokość 6 cm, grubość ścianki 0,5–0,6 cm (Tabl. LIX, 7). 13. Z grobu kloszowego w tej miejscowości pochodzi również pudełko przepalonych kości ludzkich. S. N o s e k: op. cit., str. 66, 67.

P r z e u s z y n. W PMA znajduje się pozbawiony dokumentacji inwentarz grobu kloszowego z tej miejscowości. 1. Napelniona przepalonymi kośćmi popielnica o baniastym brzuścu. Barwa brązowa, szyja i górna część brzuśca gładzona, dolna część brzuśca chropowata. Domieszka średnioziarnistego tłucznia. Średnica: wylewu 18 cm, brzuśca 27 cm, dna 13,5 cm; wysokość 23 cm, grubość ścianki 0,6–0,8 cm (Tabl. LIX, 9). 2. Dwa duże i kilkadziesiąt drobnych fragmentów klosza jajowatego barwy brązowej o powierzchni chropowatej. Domieszka średnioziarnistego tłucznia. Średnica: wylewu 41 cm, brzuśca 45 cm, dna 15 cm, wysokość 40 cm, grubość ścianki 1 cm (Tabl.

LIX, 8). 3. Do jednego z kawałków kości znalezionej w popielnicy przylega przylepiony fragment ozdoby z brązu. Jest to spiralnie skręcony drucik brązowy, tworzący zwój o średnicy 0,5 cm.

S t o d o ł y. Z miejscowości tej pochodzą fragmenty dwóch kloszy. 1. Dwadzieścia trzy fragmenty klosza barwy brązowożółtej. Powierzchnia chropowata. 2. Fragment baniastego klosza pochodzi z terenu byłego majątku Sobieszczkańskich i jest darem prof. J. Lewińskiego. Klosz ten o gładzonej szyi oddzielonej od chropowatego brzuśca listwą dookólną zaopatrzoną był w łukowate uszka z wałką. Barwa klosza brązowa. Domieszka średnioziarnistego żwiru, grubość ścianki 1–1,5 cm (Tabl. LVIII, 5).

W ą w o r k ó w. Z miejscowości tej pochodzą szczątki ceramiki pozbawione dokumentacji. 1. Duży fragment dwustożkowego naczynia o zaokrąglonym załomie brzuśca. Barwa brązowa, powierzchnia gładzona z wyjątkiem dolnej części brzuśca. Średnica brzuśca 21 cm. 2. Duży fragment półkulistej misy barwy brązowej, o powierzchni gładzonej. Domieszka drobnoziarnistego piasku. Średnica: wylewu 17 cm, dna 6 cm; wysokość 7,5 cm, grubość ścianki 0,6 mm. 3. Duży fragment dolnej części półkulistej misy z lekko wyodrębnionym dnem. Barwa szarobrązowa, powierzchnia gładzona, domieszka drobnoziarnista. Średnica dna 6 cm, grubość ścianki 0,4 cm. 4. Fragment dolnej półkulistej części naczynka. Barwa żółtawobrązowa, powierzchnia gładzona, domieszka drobnoziarnista. Średnica: słabo wyodrębnionego dna 6 cm, brzuśca 9,5 cm; ścianka grubości 0,4 cm. 5. Nieforemne naczynie barwy brązowej. Powierzchnia gładzona, domieszka drobnoziarnista. Średnica: wylewu 6,5 cm, dna 3 cm; grubość ścianki 0,4 cm.

W o j c i e c h o w i c e. Z miejscowości tej pochodzi popielnica przekazana do PMA przez szkołę w Wojciechowicach. Popielnicę tę wraz z przepalonymi kośćmi znaleziono przy naprawie drogi między szkołą a dworem. Popielnica o bardzo zaokrąglonym brzuścu ma barwę brązową, powierzchnię gładzoną, ponad dnem chropowatą, ornament dołkowy. Domieszka średnioziarnistego piasku. Średnica: wylewu 18 cm, brzuśca 26 cm, dna 11,5 cm; wysokość 25 cm, grubość ścianki 0,7 cm (Tabl. LVIII, 6). Wśród przepalonych kości znajdował się kawałek brązu pochodzący ze zniszczonego w czasie ciałopalenia przedmiotu brązowego.

Powiat Opoczno

D ą b r ó w k a. W PMA znajduje się pozbawione dokumentacji naczynie (popielnica?) z tej miejscowości. Naczynie baniaste ma barwę brązowobrunatną; powierzchnia gładzona, domieszka średnioziarnistego tłucznia. Średnica: otworu 20 cm, dna 12 cm; wysokość 23,5 cm, grubość ścianki 0,5–0,6 cm (Tabl. LVIII, 7).

P i a s k i, gm. Owczary. Ułamków naczyń z Piasków dostarczyła do PMA Halina Anna Koszańska. Według jej informacji w odległości 500 m od Pilicy znajduje się bardzo zniszczone przez orkę i kopanie piasku rozległe cmentarzysko. 1. Fragment dna klosza barwy brunatnej. Domieszka średnioziarnista. 2. Fragment naczynia barwy czarnej, o lśniącej powierzchni. Domieszka drobnoziarnista. 3. Pięćdziesiąt fragmentów klosza o chropowatej powierzchni. **S. N o s e k:** op. cit., str. 69.

Powiat Radom

B o r o w i e c. Z miejscowości tej pochodzi naczynie, zapewne popielnica. Dokumentacji brak. Jest to baniaste naczynie barwy brązowej, powierzchnia gładzona, przy czym szczególnie wygładzona jest szyja. Górna część brzuśca zdobiona ornamentem dołkowym i żłobkami. Domieszka średnioziarnista. Średnica: otworu 25 cm, brzuśca 34 cm, dna 13 cm; wysokość 26 cm, grubość ścianki 0,6–0,8 cm (Tabl. LXI, 3).

G u l i n – G u l i n e k. Nad rzeką Radomką ciągnie się rozległa wydma zwana Borowiną. Na wydmie tej leży cmentarzysko grobów kloszowych. Dostępne materiały publikował S. Nosek. Fragmenty naczyń znajdujące się w PMA pochodzą ze zniszczonych grobów. 1. Fragment baniastego klosza barwy brunatnej o gładzonej szyi, chropowatym brzuścu, oddzielonym od niej karbowaną listwą dookólną. Powierzchnia wewnętrzna gładzona. Domieszka średnioziarnistego żwiru. 2. Fragment klosza barwy szarej o chropowatej powierzchni. Domieszka średnioziarnistego piasku. 3. Fragment misy barwy brązowej o gładzonej powierzchni. Domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 23 cm, grubość ścianki 0,6–0,7 mm. 4. Fragment naczynia o dwustożkowym brzuścu z zaokrąglonym załomem. Barwa brązowa, powierzchnia gładzona. Górna część brzuśca zdobiona ornamentem kłutym. Domieszka drobnoziarnistego piasku. Średnica: wylewu 8,5 cm, brzuśca 13,5 cm; grubość ścianki 0,5 cm (Tabl. LXI, 6). 5. Mały fragment naczynia podobnego typu. Barwa brązowa, powierzchnia starta, ornament ryty i dołkowy. **S. N o s e k:** op. cit., str. 75–78.

L i s ó w – B o r k i. Wśród materiałów zebranych tu w 1931 r. przez R. Jakomowicza znajduje się duży fragment klosza o chropowatej powierzchni zewnętrznej.

M a r i a n o w i c e D o l n e, stanowisko 1. Według nieznanego informatora w Marianowicach Dolnych znajduje się cmentarzysko grobów kloszowych. Przy wydobywaniu żwiru zniszczono 5–6 grobów tego typu. W PMA znajduje się popielnica, którą dostarczył w 1938r. S. Z. Różycki. Jajowata popielnica ma barwę brązową, szorstką powierzchnię, z grubsza wyrównaną przez oskrobywanie. Powierzchnia wewnętrzna gładzona. Domieszka średnioziarnistego tłucznia. Średnica: wylewu 16 cm, brzuśca 27 cm, dna 13,5 cm; wysokość 28 cm grubość ścianki 0,6–0,8 cm (Tabl. LXI, 5).

O r o Ń s k o, stanowisko 2. Według informacji M. Gozdowskiego, który przeprowadził w r. 1949 badania powierzchniowe, w Orońsku znajduje się cmentarzysko grobów kloszowych. Leży ono na wydmie ciągnącej się na prawym brzegu rzeki Orońki. Z cmentarzyska tego pochodzą zebrane z powierzchni ułamki naczyń. 1. Fragment dużego klosza baniastego o chropowatym brzuścu, oddzielonym od gładzonej szyi karbowaną listwą dookólną. Barwa brązowa, powierzchnia wewnętrzna gładzona, domieszka średnioziarnistego piasku (Tabl. LXI, 4). 2. Fragment dużego naczynia (popielnicy?) barwy brązowej, od wewnątrz czarnej. Powierzchnia gładzona, domieszka średnioziarnista. Grubość ścianki 0,6 cm. 3. Fragment półkulistej misy barwy szarej, powierzchnia gładzona, domieszka drobnoziarnista. Średnica wylewu 18 cm, grubość ścianki 0,4–0,6 cm. 4. Fragment półkulistej misy o zgrubiałej krawędzi wylewu. Barwa czarna, powierzchnia gładzona, domieszka drobnoziarnista. 5. Fragment części przydennej małego naczynia barwy brązowej o gładzonej powierzchni. Średnica dna 7 cm. **S. N o s e k:** op. cit., str. 79.

Z a k r z e w. W r. 1924 odkryto w obrębie wydmy w Zakrzewie grób kloszowy. Materiał z tego grobu wraz z informacją nadesłał do PMA J. Konarski. Według niego dno klosza, którym była przykryta napełniona przepalonymi kośćmi popielnica, znajdowało się tuż pod powierzchnią, a wylew klosza na głębokości około 75 cm. Inwentarz grobu stanowią: 1. Kulista popielnica barwy brązowej o gładzonej powierzchni. Domieszka drobnoziarnista. Średnica: wylewu 18 cm, brzuśca 23 cm, dna 12 cm; wysokość 22 cm, grubość ścianki 0,5 cm (Tabl. LXI, 2). 2. Kilka fragmentów baniastego klosza. Brzusiec chropowaty, oddzielony od gładzonej szyi listwą karbowaną. Barwa kłosa brązowa, domieszka średnioziarnista (Tabl. LXI, 1).

Analiza materiału

Jak już zaznaczono we wstępie, omówione materiały nie pochodzą z systematycznych badań terenowych. Odkryte przypadkowo przez ludność miejscową, tylko niektóre w drodze badań ratowniczych wydobyli archeolodzy. Większość materiału stanowią w całości zachowane naczynia, będące wyposażeniem lub częścią wyposażenia pojedynczych grobów z cmentarzysk w różnych miejscowościach. Tylko dwa groby mają stosunkowo dostateczną dokumentację. Są to groby z Ćmielowa pow. Opatów (ul. Kolejowa) i Zakrzewa pow. Radom. Pierwszy z nich jest dość oryginalny, gdyż kości zmarłego umieszczono w dużym kloszu, spełniającym w tym wypadku rolę popielnicy³. Grób z Zakrzewa pow. Radom to typowy grób podkloszowy z popielnicą przykrytą kloszem. Podobnym grobem był grób z Przeuszyna pow. Opatów, który aczkolwiek bez dokumentacji posiada wyposażenie w postaci popielnicy i dużego klosza, co daje podstawę do powyższego wniosku.

Materiały z Lisowa i Podgajcza w pow. Opatów są materiałami ze zniszczonych grobów. Mamy tam szczątki lub całe popielnice, przystawki, klosze, których wobec braku dokumentacji nie można ze sobą powiązać. Na podstawie niezręcznego szkicu dołączonego do materiału z Lisowa można wnioskować, że mamy tam do czynienia z grobami kloszowymi. Podobnie można sądzić odnośnie cmentarzyska w Podgajczu, co potwierdza w pewnym stopniu stan zachowania naczyń.

Najbardziej zniszczone i fragmentarycznie zachowane są klosze, które kryjąc popielnice, bardziej od nich narażone były na zniszczenie. W kloszach odwróconych do góry dnem zniszczeniu ulega część dolna tkwiąca płytko pod powierzchnią ziemi, a część górna pozostaje względnie cała, co oprócz kloszy z Podgajcza obserwujemy na przykładzie kloszy z kilku omówionych miejscowości, m.in. klosza z udokumentowanego grobu w Zakrzewie pow. Radom.

Z pozostałych materiałów naczynia z Ćmielowa, stanowisko 1, i Wojciechowic pow. Opatów są bez wątpienia popielnicami, gdyż zawierają spalone kości, ponadto naczynie z Marianowic Dolnych pow. Radom określone jest jako popielnica (według metryczki). Za popielnice można także uważać naczynia z Borowca pow. Radom i Dąbrówki pow. Opoczno, ze względu na ich wielkość i stan zachowania.

Materiały z Chojnow i Motkowic pow. Jędrzejów, Lisowa — Borek, Orońska i Gulina — Gulinka w pow. Radom, Wilczkowic pow. Koźnice, Piasków pow. Opoczno oraz Łukawki, Maksymilianowa, Stodół w pow. Opatów są materiałami zebranych przeważnie z powierzchni. W wypadku Wilczkowic, Orońska, Gulina — Gulinka, Piasków i Końskich mamy potwierdzone istnienie w tych miejscowościach niejednokrotnie zlokalizowanych dokładniej cmentarzysk.

Wśród naczyń wymienionych w opisie materiału wydzielić możemy kilka typów. Najliczniejszą grupę stanowią naczynia baniaste o mniej lub bardziej wydętych brzuścach i słabo zazwyczaj wyodrębnionych niskich szyjach. Różnice między nimi poza pewnymi odrębnościami proporcji polegają na odmiennie podkreślonej szyi. Szyja jest oddzielona od brzuśca najczęściej rzędem palcowych dołków (Tabl. LIX, 5), niewielkim wcięciem (Tabl. LXI, 2) lub listwą dookołą (Tabl. LIX, 4). Powierzchnia naczyń baniastych jest, w przypadku wystąpienia największej wydętości brzuśca w partii górnej, zazwyczaj gładzona w całości. Naczynia bardziej kuliste posiadają brzusiec chropowaty (Tabl. LX, 11), o ile nie w całości, to przynajmniej w dolnej jego części (Tabl. LIX, 9). Do omówionego typu wypada zaliczyć popielnicę z Marianowic Dolnych pow. Radom, wyróżniającą się jajowatym brzuścem, ale mającą podobnie ukształtowaną partię górną z silnie gładzoną szyją i ornamentem dołkowym na granicy szyi i brzuśca (Tabl. LXI, 5). Nieco odrębny typ stanowi popielnica z Lisowa pow. Opatów o jajowatym brzuścu wyraźnie odcięty od szyi (Tabl. LX, 4).

Następna grupa to kilka niewielkich naczyń zwanych przez S. Noska naczyniami wazowatymi⁴. Naczynia te o brzuścach dwustożkowych z ostrym załomem (Tabl. LX, 9) lub mocno zaokrąglone (Tabl. LXI, 3) mają smukłe szyje o lekko zazwyczaj wychylonych na zewnątrz krawędziach wylewów. Górna część brzuśca najczęściej ozdobiona jest ornamentem rytym lub kłutym, tworzącym proste motywy geometryczne (Tabl. LX, 9—10; LXI, 6, 11). Tylko dwa z omawianych naczyń posiadają zachowane fragmentarycznie taśmowe uszy, a jedno ozdobione parą imitowanych uszek w postaci nie przekłutych występów (Tabl. LX, 5—5a).

Fragmety kloszy reprezentują dwie odmiany tych naczyń. Najliczniejsze są ułamki kloszy baniastych o gładzonych szyjach i chropowatych brzuścach (Tabl. LVIII, 3). Klosze baniaste zdobiono karbowanymi listwami dookołnymi, oddzielającymi szyję od brzuśca, czasem występują dodatkowe motywy plastyczne w postaci wałków (Tabl. LIX, 1) lub uszek mogących być tylko elementem zdobniczym (Tabl. LVIII, 5). Klosz z Podgajcza pow. Opatów odznacza się brakiem ozdób plastycznych, lecz górną jego partię ozdobiono ornamentem stempelkowym, rytym i dołkowym (Tabl. LIX, 2).

Drugą odmianą kloszy są klosze jajowate o całkowicie chropowatej powierzchni, ozdabiane jedynie dołkami palcowymi na krawędzi wylewu (Tabl. LIX, 8). Naczynie tego typu z Podgajcza pow. Opatów z uwagi na małe rozmiary trudno uznać za klosz. Mogło być popielnicą, lecz funkcja jego jest ze względu na brak dokumentacji nieustalona (Tabl. LIX, 3).

Misy nie odznaczają się różnorodnością kształtów. Różnice polegają na odmiennie ukształtowanych krawędziach wylewów, z których jedne są proste (Tabl. LXI, 8), a drugie zgrubiałe, lekko wychylone na zewnątrz (Tabl. LIX, 7).

³ Nie jest to przypadek odosobniony na cmentarzyskach grobów kloszowych. Według informacji A. Kietlińskiej podobne zjawisko zaobserwowano na cmentarzysku w Transborze pow. Mińsk Mazowiecki.

⁴ S. Nosek: op. cit., str. 12.

Ponadto mamy dwa różniące się od siebie ukształtowaniem wylewu czerpaki z Ćmielowa (Tabl. LVIII, 2) i Lisowa (Tabl. LX, 6) oraz miniaturową miseczkę z Wąworkowa.

Oprócz ceramiki brak w materiale jakichkolwiek innych elementów kulturowych. Jedynie z Przeszyna i Wojciechowic pow. Opatów pochodzą maleńkie fragmenty przepalonych ozdób z brązu, przyłączone do kawałków kości znalezionych w popielnicach.

Wszystkie formy naczyń omówione w analizie materiału posiadają mnóstwo odpowiedników nie tylko na terenie województwa kieleckiego, ale także w obrębie całego terytorium występowania grobów kloszowych. Materiały powyższe na skutek tego, że są pozbawione dokumentacji i nie pochodzą z systematycznych badań, stanowią zbiorowisko przypadkowych znalezisk, które same nie upoważniają do wyciągania ogólniejszych wniosków. Opierając się na dotychczasowych poglądach na temat chronologii tzw. kultury grobów kloszowych materiały te można datować na koniec okresu halsztackiego i początek okresu lateńskiego.

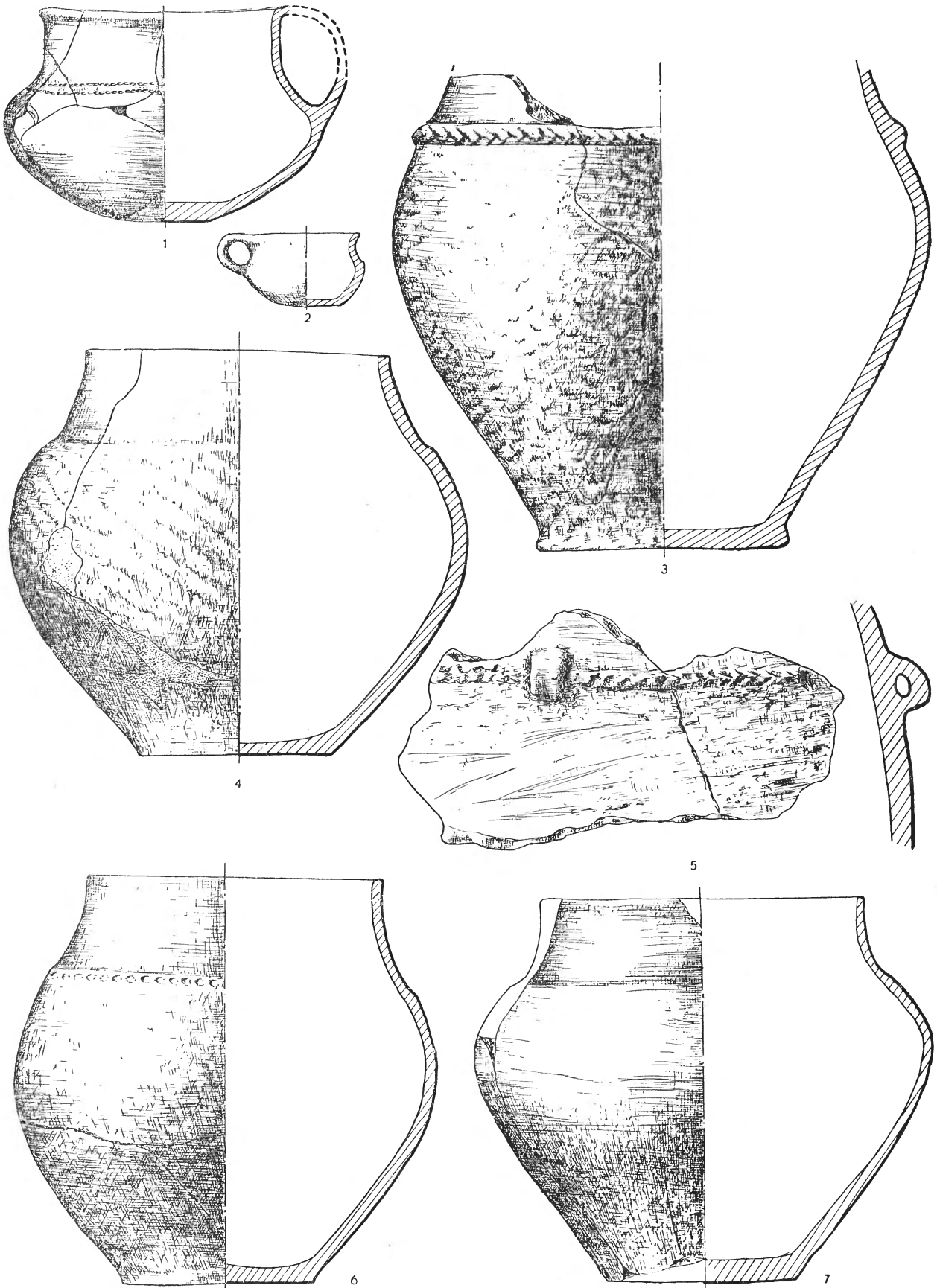
К Р А Т К О Е С О Д Е Р Ж А Н И Е

В труде рассматриваются неопубликованные до сих пор клёшевые материалы Келецкого воеводства. Эту территорию обнимал обширный труд С. Носека, однако в коллекциях Г.А.М. находится довольно много материала из известных стоянок, чаще всего из могильников с клёшевыми погребениями. Материалы коллекции не являются результатом систематических археологических исследований, и только небольшая их часть приобретена археологами путём спасательных и поверхностных исследований, большинство же их это дары случайных лиц, сделавших открытие. Урны или их фрагменты, обломки „клёшей” и других сосудов, чаще всего происходят из индивидуальных клёшевых погребений могильников, открытых во многих местностях. Среди сосудов можно различить: куполообразные и яйцевидные „клёши”, куполообразные урны, так называемые „вазоподобные” сосуды, миски и черпаки. По многочисленным аналогиям их можно датировать к концу гальштатского периода и началу латенского периода.

S U M M A R Y

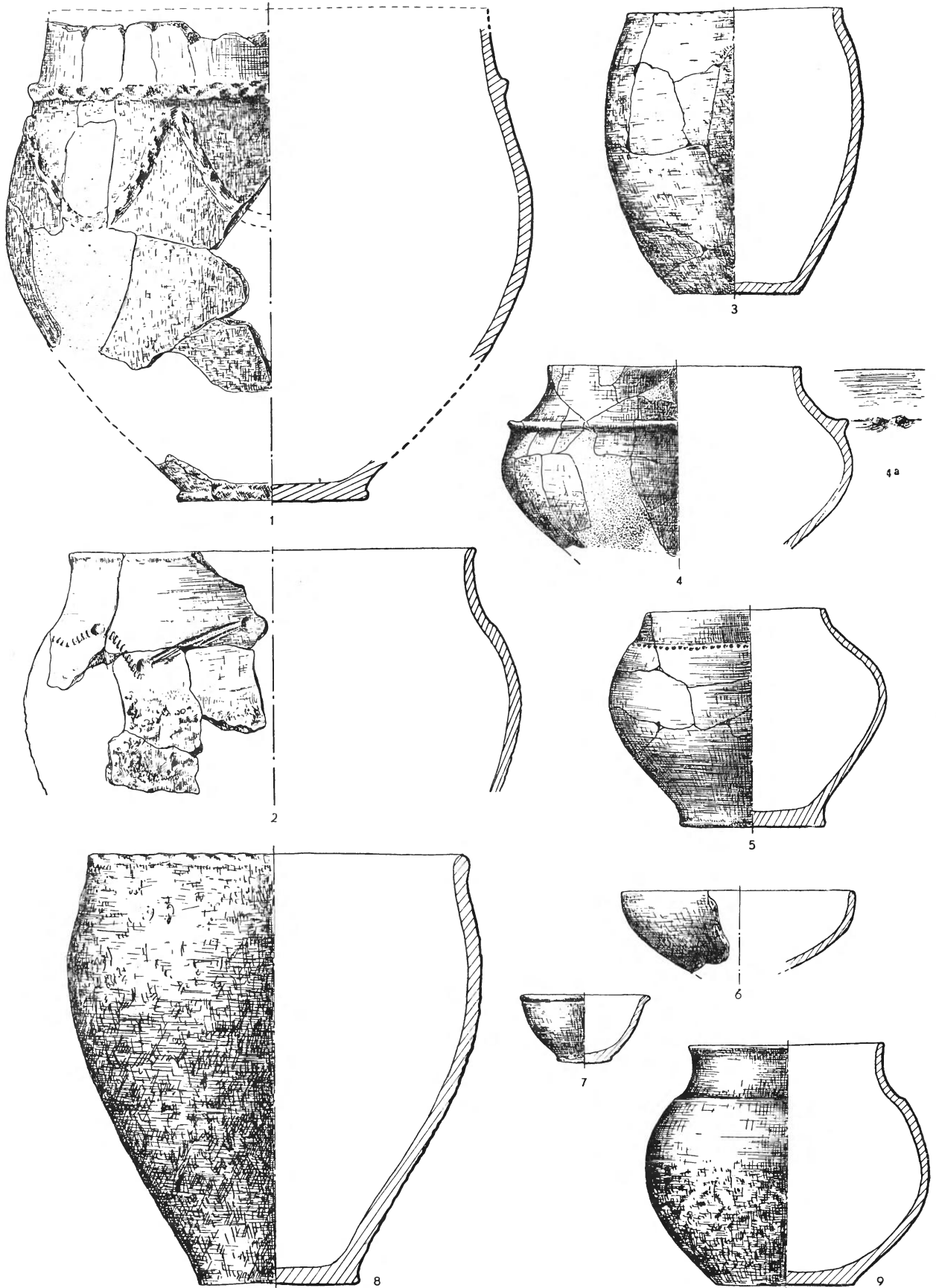
The author is dealing with unpublished archaeological materials, from the Kielce Voievodship, discovered in graves in which urns are covered by large clay pots turned bottom upwards. This area was described by S. Nosek but many unpublished finds from known and unknown sites there, mostly from the above mentioned graves, are in the collection of the State Archaeological Museum. The finds are not a result of systematical excavations, a small part of them were discovered during surface-investigations, most of them are gifts of casual finders. Urns and their fragments as well as fragments of covering and other pots come mostly of single graves of various cemeteries. Among the pots the following ones may be distinguished: big-bellied and ovoid covering pots, big-bellied urns, vase-like pots, dishes and handles. On the basis of abundant parallels, we may date them to the end of the Hallstatt period and to the beginning of the La Tène period.

TABLICA LVIII

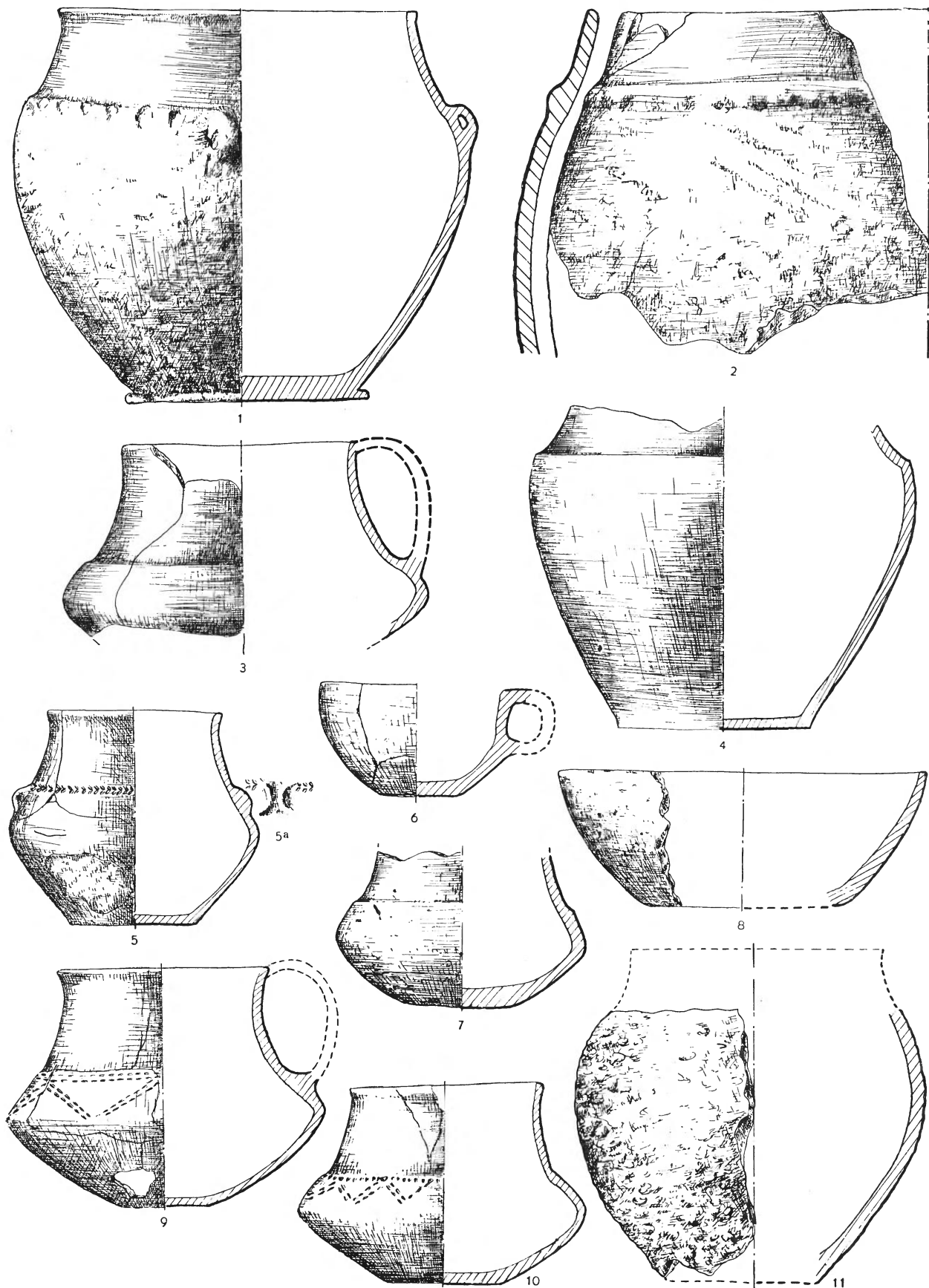
Ćmielów pow. Opatów, ul. Kolejowa 8 (1–3). Ćmielów pow. Opatów, stanowisko 1 „Pod Przepaścią” (4). Stodoły pow. Opatów (5). Wojciechowice pow. Opatów (6). Dąbrówka pow. Opatów (5). Wojciechowice pow. Opatów (6). Dąbrówka pow. Opoczno (7). Wszystkie przedmioty $\frac{1}{4}$ w.n.

TABLICA LIX

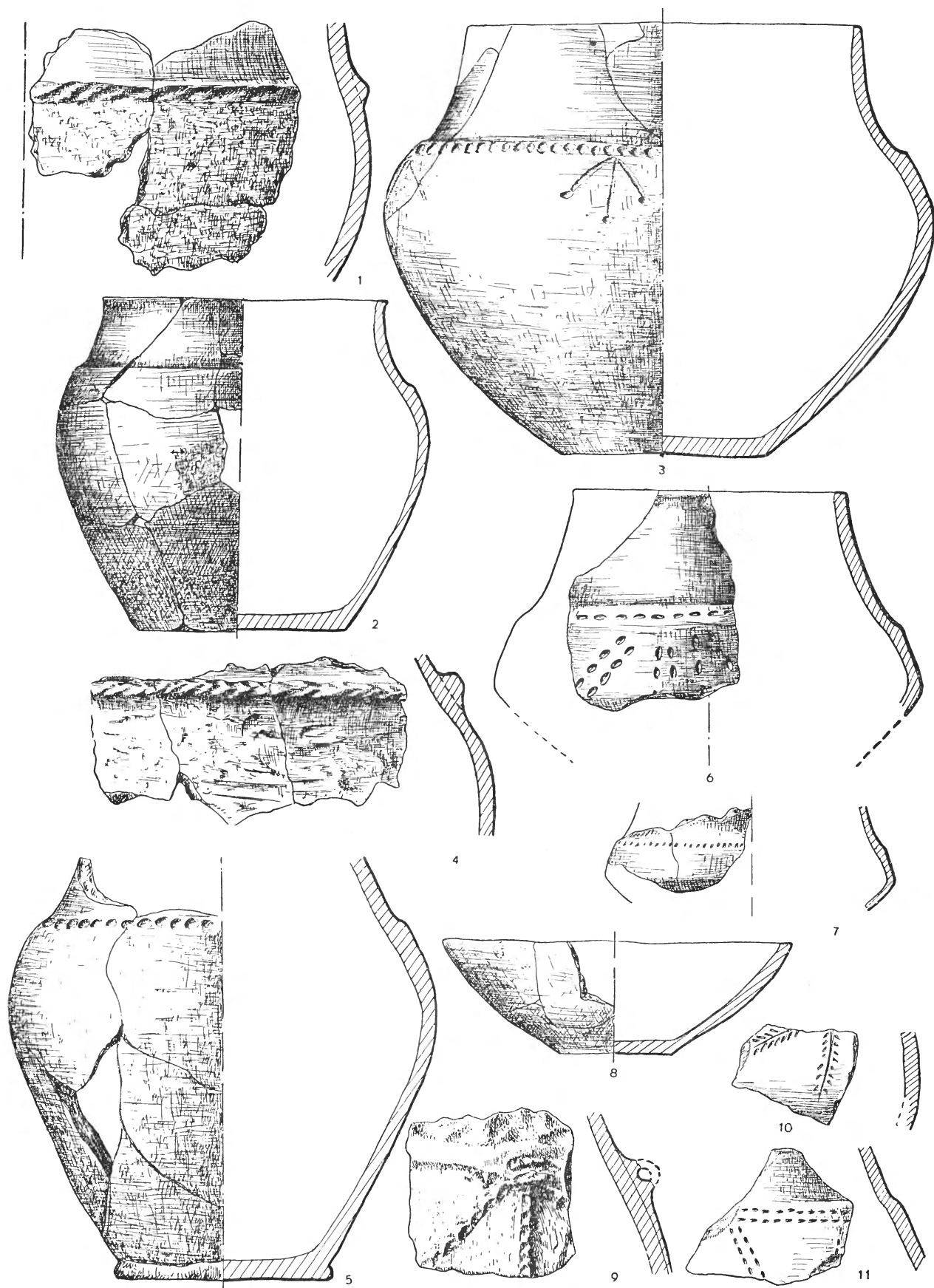
Podgajcze pow. Opatów (1-7). Przeszryn pow. Opatów (8-9). Wszystkie przedmioty $\frac{1}{6}$ w.n.

TABLICA LX

Łisów pow. Opatów (1–10). Końskie m. pow. (11). Wszystkie przedmioty $\frac{1}{4}$ w.n.

TABLICA LXI

Zakrzew pow. Radom (1–2). Borowiec pow. Radom (3). Orońsko pow. Radom (4). Marianowice Solne pow. Radom (5). Gulin – Gułinek pow. Radom (6). Wilczkowie Dolne pow. Koźnice (7–11). Nr 6, 10–11 $\frac{1}{2}$ w.n., pozostałe $\frac{1}{4}$ w.n.

KOMITET REDAKCYJNY

ZDZISŁAW RAJEWSKI — Redaktor Naczelny
JERZY HALICKI — Zastępca Redaktora Naczelnego

Rada Redakcyjna

Witold Hensel, Przewodniczący Rady (Instytut Historii Kultury Materialnej PAN — Warszawa), Konrad Jażdżewski (Muzeum Archeologiczne — Łódź), Bogdan Kostrzewski (Muzeum Archeologiczne — Poznań), Stefan Nosek (Muzeum Archeologiczne — Kraków), Zdzisław Rajewski (Muzeum Archeologiczne — Warszawa), Tadeusz Żurowski (Wydział Zabytków Archeologicznych Ministerstwa Kultury i Sztuki)

Materiał ilustracyjny do niniejszego zeszytu wykonali: S. Biniewski, T. Biniewski, M. Curyło, S. Dembiński, W. Gawrysiak, A. Kempisty, H. Pawłowski, J. Polański.

Rycina na okładce przedstawia dzwoneczkowaty brązowy wisior z miejscowości Ogrodniki pow. Siemiatyże.

Adres Redakcji: Warszawa, ul. Długa 52 (Arsenał)
Państwowe Muzeum Archeologiczne

Zakład Narodowy im. Ossolińskich—Wydawnictwo. Wrocław 1961. Nakład: 800 + 200 egz. Obj. ark. wyd.: 21,00; ark. druk. 20,50 (×8). Papier rotograviurowy kl. III, 80 g, 61×86. Oddano do składania 10 IV 1961, podpisano do druku 8 XII, druk ukończono w grudniu 1961.
Zam. 643/61 S-88 Cena zł 30.—

Drukarnia im. Rewolucji Październikowej, Warszawa

